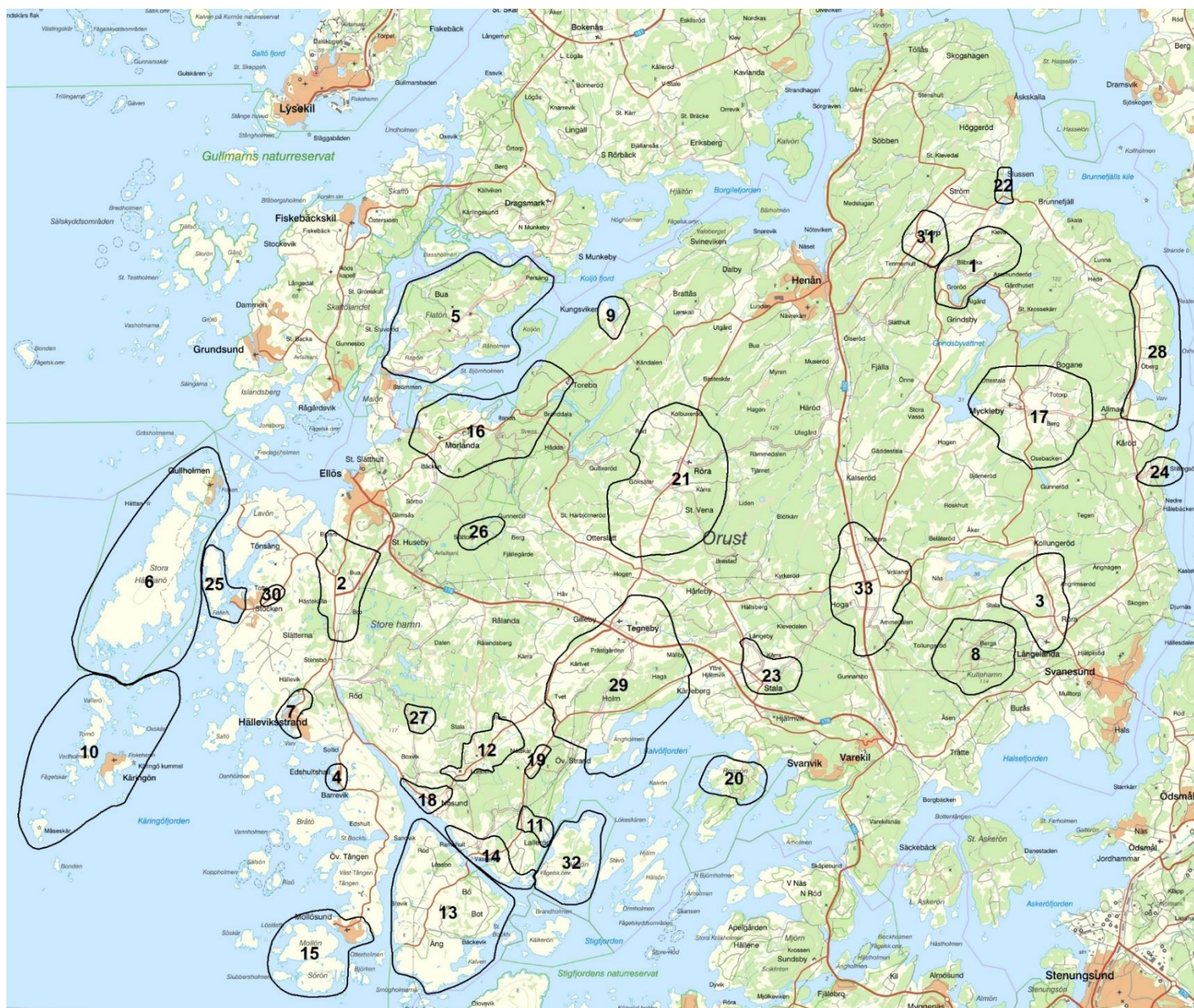

Kulturmiljöer på Orust

Del 2: Beskrivning och rekommendationer

Kulturmiljöer på Orust Del 2: Beskrivning och rekommendationer

Bohusläns museum Rapport 2020:14 del 2
2020-09-30

**BOHUSLÄNS
MUSEUM**

Bohusläns museum
Museigatan 1
Box 403
451 19 Uddevalla
tel 0522-65 65 00, fax 0522-126 73
www.bohuslansmuseum.se

ISSN 1650-3368
Författare Cecilia Wingård, Linnea Nordell, Tomas Brandt
Omslagsbild Karta över Orusts kulturmiljöer
Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriverket medgivande 90.8012

Innehåll

Inledning.....	4
Kulturhistoriskt värdefulla miljöer på Orust	5
1. Assmunderöd och Ålgård	6
2. Bua - Hästekälla.....	12
3. Bö och Långelanda.....	17
4. Edshultshall.....	22
5. Flatön.....	27
6. Gullholmen och Härmanö	33
7. Hälleviksstrand.....	41
8. Kultehamn	46
9. Kungsviken.....	50
10. Käringön med intilliggande öar.....	56
11. Lalleröd	65
12. Lunden och Torp.....	69
13. Lyr.....	74
14. Lyresund.....	80
15. Mollösund	86
16. Morlanda	94
17. Myckleby.....	101
18. Nösund.....	106
19. Nötskär	112
20. Rossö	116
21. Röra	120
22. Slussen	125
23. Stala.....	130

24. Stillingsön.....	135
25. Stocken och Råön	140
26. Storehamn: Området kring Slättorp	147
27. Storehamn: Området kring Paraten.....	152
28. Syltenäs – Öberg.....	158
29. Tegneby – Holm – Haga.....	163
30. Tofta	170
31. Torp	174
32. Valön.....	180
33. Vräland och Hoga	186
Lagstiftning och verktyg för hantering av kulturvärden.....	192
Tekniska och Administrativa uppgifter	207

Inledning

”Orusts kulturmiljöer” är framtagen 2019-2020 av Bohusläns museum på uppdrag av Orust kommun. Här finns beskrivningar av kulturhistoriskt värdefulla miljöer på Orust, liksom den lokala historia som dessa miljöer illustrerar.

Det tidigare materialet, Orusts kulturmiljöprogram ”Orust – historia och miljö” från 1994 hade många år på nacken och det fanns därför ett stort behov av ett uppdaterat material.

Materialet är främst tänkt som ett stöd i löpande hantering av dessa kulturmiljöer, men kan läsas av vem som helst som har ett intresse av Orusts historiska bakgrund.

I denna del 2 av rapporten återfinns de utvärderade kulturhistoriskt värdefulla miljöer som speglar Orusts historiska utveckling.

Här finns också ett avsnitt om det lagskydd som finns för kulturhistoriska värden.

Miljöbeskrivningarna

För respektive miljö finns dels bakgrundshistorik och beskrivning, dels motivering, nyckelvärden, långsiktig målbild, rekommendationer, och tillämpligt lagskydd.

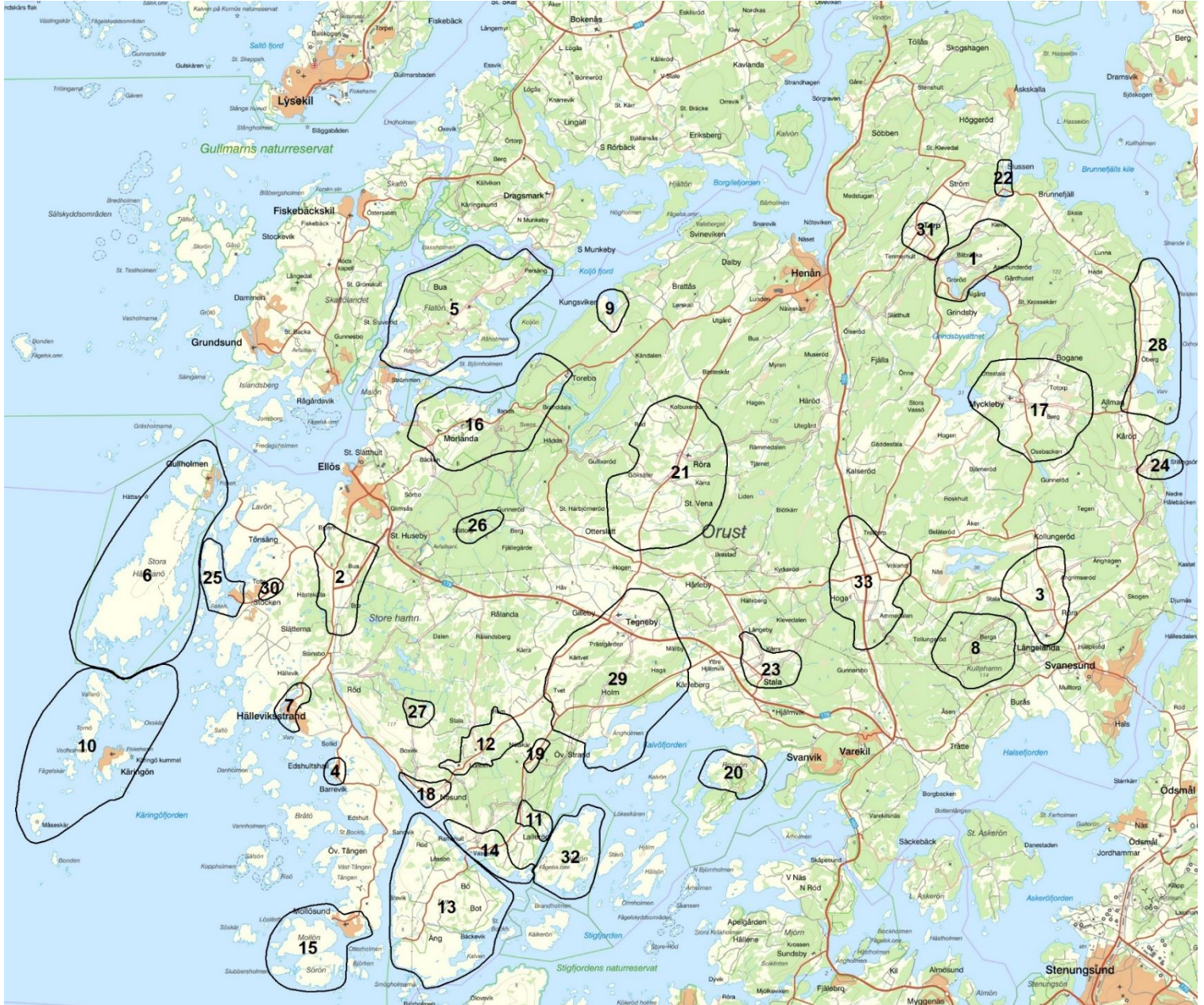
- Beskrivningarna inleds med den *historiska bakgrund* som miljön är uttryck för, och här finns också en *beskrivning* av miljön.
- *Motiveringen* preciserar miljöns kulturhistoriska värde och vilken/vilka del/ar av Orusts historia som den är uttryck för.
- *Nyckelvärdet* preciserar de viktigaste beståndsdelarna i miljön, sett utifrån miljöns kulturhistoriska värde.
- Den *långsiktiga målbilden för platsens kulturhistoriska värden* formulerar vad som är det önskvärda läget i ett längre tidsperspektiv.
- *Rekommendationerna* pekar ut lämplig väg i den löpande hanteringen för att kunna uppnå den långsiktiga målbilden.
- Rubriken *lagskydd* förtydligar vilka lagrum som är tillämpliga för att hantera kulturvärdena i respektive miljö, och med vägledning för uttolkningen.

Lagskydd och verktyg för hantering av kulturvärden

I detta avsnitt presenteras och förtydligas de lagrum som hanterar kulturvärden. Kulturmiljölagen, Plan- och bygglagen samt Miljöbalken är de lagar som uttryckligen hanterar kulturvärden. Kulturhistoriska värden är ett allmänintresse som liksom andra allmänna intressen ska beaktas på ett jämbördigt sätt vid planering och beslutsfattande.

Kulturhistoriskt värdefulla miljöer på Orust

På följande sidor presenteras Orusts kulturmiljöer i bokstavsordning.

1. Assmunderöd och Ålgård

Kring Assmunderöd vatten och Grindsbyvattnet fanns flera gårdar med blomstrande kvarn- och sågmiljöer, som på olika vis satte sin prägel på området.

Assmunderöd kvarn

Gården Assmunderöd nämns första gången 1388. Då kallades gården *Asmunda rudi*, d.v.s. en röjning (nyodling) upptagen av Asmund. Vattenfallen i åarna till och från Assmunderöds vatten har under lång tid nyttjats till kvarndrift. Den äldsta uppgiften om kvarn på Assmunderöd är från 1637, då kvarnen tillsammans med dem på Blibräcka och Ålgård uppgavs vara de största på Orust.

Assmunderöd var en gård om flera hemman, vars ursprungliga gårdstomt låg på den strandnära åkermarken öster om Assmunderöd vatten. Vid det laga skiftet flyttade gårdarna ut på de skiftade ägorna och bildade det bebyggelsemönster vi ser idag, med gårdsbebyggelse utmed bergssidorna och stora sammanhängande odlingsmarker i dalgångarna och vid sjön.

Kvarnen ligger vid stranden till Assmunderöd vattnen, där Klevaån har sin upprinnelse. Här finns kvarnhus och kvarnstallar, mjölnarbostad och ett bostadshus, vars äldsta del byggdes år 1802 och påbyggdes 1845. Intill stenbron över ån, uppförd år 1900, står en halvmilsten med årtal 1751. Kvarnen lades ned år 1956, men vattenkraften utnyttjas fortfarande genom ett turbindrivet elverk.

Assmunderöd växte med tiden till något av ett lokalt industriellt och senare även kommersiellt centrum. Invid kvarnen anlades på 1770-talet ett garveri och karduanmakeri. Senare startade färgeri, brännvinsbränneri, gästgiveri och handelsbod. Grunden efter handelsboden ligger vid en tvär kurva öster om kvarnen. Handelsboden öppnade på 1840-talet sedan förbudet mot affärer på landsbygden avskaffats och verksamheten drevs till 1959.

Blibräcka, Kleva och Groröd

Gården Blibräckas välbevarade bostadshus byggdes 1901 av sjökaptenen Jöns Oskar Tegner. Huset är som hämtat ur en mönstertidskrift för dåtidens byggmästare: den välmurade stengrunden, den resliga vitmålade träfasaden, de höga fönstren, balkongen och taklyftet, de många detaljerna och utsmyckningarna samt den stora glasade verandan på gaveln med utsikt ner mot sjön. Även ekonomibyggnaderna är välbevarade.

Från Blibräcka leder vägen längs Klevaån fram till Kleva. Här finns lämningarna efter Kleva kvarn och Blibräcka kvarn; två kvarnar som låg på rad efter varandra. Båda kvarnarna verkar ha anor tillbaka till 1700-talet. Kleva drevs in på 1940-talet, medan Blibräcka förblev i bruk något decennium längre. Den närbelägna Ödsmåls såg drevs med remdrift från turbinen vid Blibräcka kvarn. Mjölnarstugorna till båda kvarnarna står kvar.

En gårdsdel i Kleva inköptes omkring 1870 av handelsmannen C. E. Andersson. Han startade affärsrörelse och byggde det hus som ligger alldeles vid vägkanten. Här fanns även post och telefonstation. Att huset har två ingångar från vägen vittnar om tiden som affär.

På den västra sidan av Assmunderöd vatten ligger gården Groröd, kringgårdad av odlingsmarkerna ned mot sjön. Ortnamnet, som härleds till kvinnonamnet Gro (med ungefärlig betydelse "Gros nyröjning"), finns upptaget första gången 1664 som ett ödegärde under Assmunderöd. Gårdsbebyggelsen utgörs av en mangårdsbyggnad (1850-tal), en arrendebostad (1870-tal, tillbyggd 1930-tal) och ladugård (1870 - 1880-tal). Från och 1800-talets slut och fram till 1914 bedrev ägarinnan Augusta Samuelsson bageri på gården.

Ålgårds kvarn

På landtungan mellan Assmunderöd vatten och Grindsbyvattnet ligger Ålgårds kvarn. Ålgård finns omnämnd redan år 1528 och har fått sitt namn på grund av det goda ålfsiket på platsen. 1500-talets jordeböcker visar att invånarna betalade sin skatt i ål- och mjöltunnor. Kvarnen finns omnämnd redan 1594 av Oslobiskopen Jens Nilssøn. Han beskriver också att en såg nyligen anlagts vid Ålgård och att detta var den enda sågen på Orust vid denna tid. Sedan dess har kvarndrift funnits kontinuerligt vid Ålgård, vilket är en anmärkningsvärt lång dokumenterad kontinuitet, även om platsen för kvarnarna varierat. År 1827 grävdes en ny kanal mellan sjöarna och kvarnen fick en ny placering, även om det under en tid fanns en kvarn på det nya och två kvarnar på det gamla läget. Vissa lämningar efter de äldre kvarnarna finns fortfarande kvar.

Den välbevarade kvarnmiljön omfattar idag kvarnhus (uppfört 1842, påbyggd 1939), såg (1921), bostadshus (påbyggt 1930-tal) och stallar (1920-tal). Kvarn och såg har ägts av Orust kommun sedan 1968 och var i bruk ända fram till 2003. På 1930-talet installerades en turbin och anläggningen blev eldriven. Anläggningen blev med tiden sliten och nedgången, men från 2010 och framåt har den rustats upp med stort lokalt engagemang.

Motivering

Välbevarade kvarn- och sågmiljöer i småskuret kulturlandskap i Orusts inland.

Miljön uppvisar två välbevarade kvarnmiljöer, Ålgård och Assmunderöd, samt lämningar efter ytterligare anläggningar. De goda förutsättningarna för vattenkraftsutnyttjande speglas av de tidiga kvarnetableringarna, samt att alla kvarn- och sågplatser i miljön med tiden växte till att bli ansenliga anläggningar.

Ålgårds kvarn och Assmunderöd kvarn har särskilt höga kulturvärden på grund av välbevarad bebyggelse, bevarade lämningar efter platsernas olika verksamheter och lång kontinuitet, i Ålgårds fall ända sedan 1500-talet.

Inom miljön finns också välbevarad jordbruksbebyggelse i anslutning till det småskurna odlingslandskap som omgärdar Assmunderöd vattnen. Landskapet omkring är relativt öppet med bevarade siktlinjer, tack vare de hävdade odlingsmarkerna som på flera håll når ända ned till sjön. Bebyggelsen ligger i traditionella lägen utmed dalgångssidorna.

Nyckelvärden

- Ålgårds kvarn och såg
- Assmunderöd kvarnmiljö
- Klevabäckens dalgång med lämningarna efter Kleva och Blibräcka kvarnar
- Blibräcka gård
- Odlingslandskapet kring Assmunderöd vatten
- Jordbruksbebyggelse i traditionella lägen vid Assmunderöd, Blibräcka, Kleva och Groröd.

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

Kvarnmiljöerna vid Assmunderöd och Ålgård förblir välbevarade och kontinuerligt underhållna. Detta gäller såväl byggnaderna som andra lämningar efter platsernas olika verksamheter.

Ett fortsatt öppet och hävdad kulturlandskap, med bibehållna siktlinjer och värdefulla landskapselement, bebyggelse i traditionella lägen, och välbevarad äldre jordbruksanknuten bebyggelse.

En välbevarad äldre bebyggelse med bibehållen karaktär, så att den historia som bebyggelsen kring Assmunderöd och Ålgård ska berätta fortsätter vara närvarande och lätt avläsbar. De förändringar och tillägg som sker, görs varsamt och hänsynsfullt på den befintliga miljöns villkor, och med omsorg om både helhet och detaljer.

Rekommendationer

Kvarn- och sågmiljöerna bevaras. Varsam bebyggelseutveckling, i anknytning till kvarn- och sågmiljöerna endast i begränsad omfattning.

- Ev. markingrepp, exploatering eller förtätning ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.
- Skogsbruket ska bedrivas så att inga skador uppkommer på fornlämningar eller kulturlandskapselement.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.

- Områdets jordbruksbetonade karaktär bör bevaras.
- Landskapet bör hållas öppet för att behålla de kulturhistoriska värdena, vilket är viktigt för förståelsen av områdets framväxt och nuvarande karaktär. Detta gäller i synnerhet kring Assmunderöd vatten.
- Siktlinjerna mellan bebyggelsen kring Assmunderöd vatten och i odlingslandskapet kring gårdarna på Assmunderöd bör bevaras. De är viktiga för förståelsen av landskapet och bebyggelsens organisation.
- Bebyggelsen vid Ålgårds kvarn, Assmunderöds kvarn och Blibräcka gård är särskilt värdefull och bör genomgå så få förändringar som möjligt. Att bibehålla de befintliga kvalitéerna hos de äldre husen och miljön är utgångspunkten.
- De äldre byggnaderna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer.
- Ursprungliga snickerier, fönster och andra snickeridetaljer är en del av den karaktär som ska bibehållas, och kan inte bytas utan att karaktären påverkas och det kulturhistoriska värdet minskar.
- Kring kvarn- och sågmiljöerna är endast begränsad förtätning av byggelsen lämplig.
- Eventuellt tillkommande bebyggelse bör inordna sig i det befintliga bebyggelsemönstret och placeras i traditionella lägen eller i anslutning till befintlig bebyggelse.
- Tillkommande bebyggelse i kulturlandskapsmiljön bör harmoniera med den äldre jordbruksbebyggelsen vad gäller form, färgsättning och materialval. I terräng anpassas tillkommande bebyggelse lämpligen till naturlandskapet som helhet.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Förvanskningsförbud omfattar äldre värdefulla byggnader i miljön, men det finns även andra byggnader som inte omfattas

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön (bostadshus såväl som sjöbodan och andra ekonomibygnader) är kulturhistoriskt värdefulla och omfattas av förvanskningsförbud enligt PBL 8 kap 13§.

Varsamhet gäller särskilt de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön.

- Alla ändringar på de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning mot kulturlandskapsbilden

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden och till landskapsbilden, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär att det traditionella bebyggelsemönstret är vägledande vad gäller placering i landskapet och generell byggnadsutformning.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Abrahamson, Folke. 1996. *Ålgårds kvarn*. Stencil.

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Bohusläns museum Kulturhistoriska dokumentationer 7. Uddevalla.

Föreningen Orusts Släktforskare. 1995. *Gamla bilder från Orust*. Årsbok 1995.

Gårdar i Göteborgs och Bohuslän del II. Hushållningssällskapet i Göteborgs och Bohuslän. Munkedal 2001.

Jerer, Conny och Pettersson, Linda. *Ålgårds kvarn och såg. Skadeanalys och åtgärdsförslag*. Bohusläns ByggnadsCultur. Odaterad skrift.

Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län. Bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövården. Rapport 1995:21. Göteborg.

Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län IX. Ortnamnen i Orusts östra härad. Institutet för ortnamns- och dialektforskning vid Göteborgs högskola. Göteborg 1940.

2. Bua - Hästekälla

Dalgången vid Bua och Hästekälla var under forntiden en del av ett skyddat sund. Sundets betydelse kan än idag spåras genom de många stenåldersboplatserna och bronsåldersgravarna. I det öppna odlingslandskapet märks bland annat jordbruksbebyggelse i för Bohusläns typiska lägen, liksom en prästgård och en kvarnmiljö med höga kulturhistoriska värden.

Fornlämningar

Under forntiden var dalgången mellan Bua och Hästekälla ett långt, skyddat sund, som sträckte sig från Boxviks kile i söder till Gullbergs kile i norr. Stränderna utmed sundet utgjorde fina boplatslägen för både jägare- och bondestenålderns människor. Lämningarna efter deras boplatser har hittats på sluttningarna kring Bua, Backa och Hästekälla. Vid en boplat i Bua har man hittat många pilspetsar av flinta, samt yxor och keramik främst från yngre stenålder (gropkeramisk tid, ca 3000 – 2300 f.Kr.).

Senare har bronsålderns människor anlagt gravar i typiska lägen på bergens krön utmed det förhistoriska sundet. Gravarna utgörs av både rösen och stensättningar och är omkring 3000 år gamla. Fyra av rösena inom miljön är av anmärkningsvärd storlek, mellan 20 och 25 m i diameter. Gravarna har tidigare legat exponerade i landskapet, men många av dem ligger numera i skogsmark.

Gradvis grundades sundet upp, men det var troligen farbart för båtar under merparten av järnåldern. I den nordöstra delen av miljön har lämningar efter boplatssfynd från bronsåldern och järnåldern hittats i samband med arkeologiska undersökningar år 1994.

Bro kvarnmiljö

I Brobäcken finns en välbevarad skvaltkvarn, uppförd på 1730-talet, samt flera lämningar efter kvarnar och fördämningsvallar. Totalt har det funnits sju kvarnar i vattendraget, även om alla inte var i bruk samtidigt. Skvaltkvarnen innehåller två par kvarnstenar och drevs med två horisontellt ställda skovelhjul i bäckfåran, varav ett finns bevarat. Kvarnen slutade användas på 1930-talet och 1949 bildades en aktionsgrupp i form av Morlanda hembygdsförening för att rädda kvarnen. De förvaltar den än idag.

Kvartsgruvan i Bro

I den södra delen av miljön finns en nedlagd kvartsgruva. Dagbrottet är ca 180 meter långt och 30 m brett och omfattar tre gruvhål, som idag är vattenfyllda. Gruvan startades 1927 av Carl Claesson från Henån. Gruvan sysselsatte som mest omkring 25 personer och var därmed en betydelsefull arbetsgivare under depressionstiden. Kvartsen skeppades ut via Hälleviksstrand till främst glas- och porslinsfabriker i Västergötland. Gruvan lades ned 1942.

Kulturlandskapet

Dagens kulturlandskap är karaktäristiskt för de bohuslänska dalgångarna, med jordbruksbebyggelse längs bergssidorna och fria åkerytor i mitten, på ömse sidor om den bäck som rinner där. Trädridåer har vuxit upp längs vattendrag och diken, som gör det något svårare att få en överblick över dalgången.

Dale prästgård

I norra delen av miljön, invid vägen ut mot Stocken och Tuvesvik, ligger Dale f. d. prästgård. Gården var boställe för kyrkoherden i Morlanda från 1675 fram tills dess att den såldes till privatpersoner 1996. Från sitt ursprungliga läge på andra sidan vägen flyttades bebyggelsen hit 1783. Från 1910 sköttes själva gårdsdriften av en arrendator, som från 1920-talet bodde i ett då nybyggt löneboställe, ett bostadshus som ligger i anslutning till gårdens ekonomibyggnader.

Det är prästgårdens byggnader som är välbevarade och värdefulla och denna del är numera avstyckad från gårdsfastigheten. Huvudbyggnaden är uppförd 1888-90, och ersatte då en prästgård från 1849. Intill finns en flygel från 1849, ett magasin från 1784 och den äldre arrendatorsbostaden, vilken är den prästgård som 1783 flyttades hit, och därmed eventuellt kan ha ett ursprung i 1600-talet.

Motivering

Välbevarade fornlämningar i anslutning till kulturlandskap.

Området är en värdefull fornlämningsmiljö med många stenåldersboplatser längs dalgångarna och bronsåldersgravar placerade på bergskrön utmed ett numera försvunnet forntida sund. Boplatserna är inte synliga ovan mark, men de innehåller värdefulla arkeologiska spår, som exempelvis fynd. Boplatsernas lägen kan än idag upplevas tack vare landskapets öppna karaktär.

Gravarna är talrika och ligger på krönlägen utmed det forntida sundet, något som är typiskt för bronsåldern i Bohuslän. Flera av gravarna har utsikt över landskapet, men siktlinjerna mellan dem skymms i allmänhet av vegetation.

Kulturlandskapet är ett utpräglat bohuslänskt dalgångslandskap med åkermark i dalgången och bebyggelse i karaktäristiska lägen i mötet mellan berg och odlingsmark. I landskapet finns lämningar efter viktiga näringar, så som kvarnmiljön kring den kulturhistoriskt väderfulla Bro skvaltkvarn eller kvartsgruvan från 1900-talets första hälft. Bevarade gruvor är relativt ovanliga i Bohuslän.

Den traditionella jordbruksanknutna bebyggelsen har ett värde i och med sin anknytning till odlingslandskapet. Den är inte alltid välbevarad vad gäller detaljer, även om enskilda mer välbevarade hus finns här, men har i övergripande mening kvar sin karaktär.

Dale prästgård har ett egenvärde med sina välbevarade äldre byggnader, liksom även Bro skvaltkvarn.

Nyckelvärden

- Stenåldersboplatserna utmed dalgångssidorna.
- Bronsåldersgravarna i krönlägen på bergen utmed dalgången.
- Kulturlandskapets organisation och öppna karaktär.
- Den traditionella jordbruksanknutna bebyggelsens övergripande karaktär och placering i landskapet.
- Bro skvaltkvarn med omkringliggande kvarnlämningar.
- Bro kvartsgruva, ett bevarat exempel på en relativt ovanlig näring i Bohuslän.
- Dale prästgårdsmiljö med välbevarad manbyggnad och äldre bostadshus och magasin.

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

Ett fortsatt öppet och hävdad landskap, som gör att fornlämningarna och deras sammanhang i landskapet är förstäliga och avläsbara.

En bebyggelsebild som i generell mening bibehåller den nuvarande karaktären.

Bro skvaltkvarn och Dale prästgård bevaras.

Rekommendationer

Fornlämningskoncentration som ska bevaras, liksom fornlämningarnas sammanhang i landskapet. Fortsatt öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling.

- Ev. markingrepp, exploatering eller förtätning ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.
- Skogsbruket ska bedrivas så att inga skador uppkommer på fornlämningar eller kulturlandskapselement.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.
- Fornlämningarnas pedagogiska värden är beroende av att landskapet hålls öppet, så att man kan förstå och läsa fornlämningarna och deras historiska sammanhang.
- Odlingslandskapet är värdefullt i sig och bör hållas öppet för att behålla de kulturhistoriska värdena.

- Upplevelsen av dalgången skulle förbättras om den upplagsplats för material som finns vid vägkorsningen där Tuvesvikvägen ansluter flyttades någon annanstans.
- De äldre byggnaderna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer.
- Eventuellt tillkommande bebyggelse bör inordna sig i det befintliga bebyggelsemönstret, dvs. ligger längs dalgångens kanter, och i allmänhet också på utsidan om de vägar som löper där.
- Tillkommande bebyggelse bör ha en utformning som i generell mening ansluter till den traditionella bebyggelse som finns.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Varsamhet gäller särskilt de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön.

- Ändringar på de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning mot kulturlandskapsbilden

- Ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden och till landskapsbilden, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär att det traditionella bebyggelsemönstret är vägledande vad gäller placering i landskapet och generell byggnadsutformning.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).

- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Bramstång, Carina m.fl. 1999. Omlagrade och inlagrade fynd i Morlandadalen. En arkeologisk undersökning av fornlämning 491 med fyndmaterial från mesolitikum till järnålder, Morlanda socken, Orust kommun, Bohuslän. Riksantikvarieämbetet UV Väst rapport 1998:18. Göteborg.

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Johansson, Glenn. 1997. En lihultboplats med äldre och yngre inslag – fornlämning 37, Morlanda socken, Orust kommun, Bohuslän. Riksantikvarieämbetet UV Väst rapport 1997:23.

Karlström, Ulla & Hellman, Hans. 2019. Malet, sågat och stampat i Västra Götaland – en historisk översikt om kvarnar, sågar och andra vind- och vattendrivna agrara småindustrier. Agrarhistoria i Västra Götaland. Länsstyrelsen Västra Götaland och Västarvet. Vänersborg.

Lindman, Gundela. 1997. Forntid i Bua. Arkeologiska undersökningar av fornlämningarna 354, 383, 483 i Morlanda socken, Orust, Bohuslän. Riksantikvarieämbetet UV Väst rapport 1997:21. Göteborg.

Lokaltidningen Stenungsund, Tjörn, Orust: <https://lokaltidningensto.se/nyheter/brokvarken-ar-forsta-industrin-pa-on/> Informationen hämtad 2020-03-30

Munkenberg, Betty-Ann. 1997. En senmesolitisk och neolitisk avfallsgrop och kulturlager på Orust - fornlämning 367, Morlanda socken, Bohuslän. Riksantikvarieämbetet UV Väst rapport 1997:22.

Niklasson, Nils. 1962. *Bua i Morlanda. En mellanneolitisk boplats på Orust*. Studier i nordisk arkeologi 3. Arkeologiska museet, Göteborgs och Bohusläns fornminnesförening och Institutionen för nordisk fornkonst vid Göteborgs universitet. Göteborg.

3. Bö och Långelanda

En miljö med förhistoriska lämningar som spänner över brons- och järnåldern, tillsammans med tomtplatser och stengärdesgårdar som berättar om hur skiftena påverkade den jordbrukande befolkningen. Landskapet i miljön kännetecknas av stora sammanhängande odlingsytor, i öster avgränsade av mycket flacka bergspartier. Bergssidorna har utnyttjats som betesmark. Hagarna är inhägnade av storblockiga stengärdesgårdar. Bebyggelsen är av skiftande ålder, i huvudsak jordbruksanknuten, med gårdarna placerade i traditionella lägen. En del av de äldre gårdarna är förhållandevis väl bevarade. Längst söderut i miljön ligger Långelanda kyrka där det fanns en kyrka redan år 1388.

Fornlämningar

Inom miljön finns fornlämningar från såväl förhistorisk som historisk tid. Vid odlingsmarkernas impediment återfinns vi en gravhög och flera stensättningar. Det finns också fyra platser med hållristningar. Det rör sig om skålgropar, som knackats in på stora stenblock. Skålgroparna tros främst ha ristats under bronsåldern (1700 f.Kr. – 500 f.Kr.).

I närområdet har flera betydelsefulla bronsfynd gjorts. Samtliga hör hemma i den yngre bronsåldern. Ett av fynden var en bronsyxa, som hittades norr om Långelanda kyrka i samband med grustäkt på 1920-talet. De andra två fynden gjordes i mossar vid torvtäkt under 1800-talet. Det ena kommer från Klockaremyren och omfattade en spjutspets, ett hänge och några beslag, allt av brons. Det andra hittades på Åstens marker och utgörs av ett sällsynt bronssvärd. Bronsföremålen har troligen offerats i mossarna för omkring 3000 år sedan.

I anslutning till höjdparter i de norra och centrala delarna av området finns gravfält och gravar som främst hör järnåldern till (ca 500 f.Kr. – 1050 e.Kr.). Här finns olika gravformer; exempelvis högar, resta stenar och stensättningar. På gravfältet ca 400 m norr om Långelanda kyrka finns också en tresidig stensättning, en s.k. treudd. Treuddarna brukar räknas till järnålderns slutskede, till den period som kallas vikingatiden. Gravarna ligger numera i skogsmark.

Bebyggelseämningar och stengärdesgårdar

De historiska fornlämningarna utgörs av flera gamla tomtplatser med bevarade husgrunder. Det rör sig om gårdsplatser som lagts öde av olika skäl. Sådana tomtplatser finns vid Västra Bö, Kebo och Åsten. Vid Åsten finns också en spång av sten över ett vattendrag, som enligt den lokala traditionen ska ha gett upphov till gårdens namn.

Stengärdesgårdarna inom området är ofta av anmärkningsvärd storlek. De kan vara över metern höga och ibland lika breda, uppbyggda av kraftiga stenblock. På vissa håll döljs de idag av uppväxande vegetation. Stengärdesgårdarna främst ett resultat av det laga skiftet, som förrättades på flera av områdets gårdar på 1840-talet. Gärdesgårdarna

anlades för att markera de nya ägostrukturerna. Bebyggelsen fördelades på de nya ägora och därmed lades grunden till det glesa bebyggelsemönster vi ser idag.

På ett berg i Angrimseröd finns lämningarna efter en väderkvarn, som enligt uppgift uppfördes under slutet av 1700-talet. Den förstördes i en storm 1936 och revs slutligen på 1940-talet.

Långelanda kyrka

Långelanda kyrka ligger på en liten höjd intill en bäckravin med en terrassering av natursten runtom. Kyrkan byggdes 1852 och invigdes 1954 men står på samma plats som en äldre kyrka från 1388. När den gamla kyrkan revs var det en av de minsta kyrkorna i Bohuslän.

Söder om kyrkan på en höjd ligger f.d. klockarebostaden och nordost utmed vägen ligger f.d. prästgården, byggd 1937.

Motivering

Välbevarad landskaps- och fornlämningsmiljö samt kyrka på medeltida plats.

I Bö finner vi en välbevarad landskapsmiljö, där gamla tomtplatser och stengärdesgårdar berättar om hur skiftena påverkade den jordbrukande befolkningen. Hemmansklyvningar och det laga skiftet påverkade var bebyggelsen lokaliserades och hur markerna delades in. Bebyggelselägena, stengärdesgårdarna och odlingslandskapet är representativa för hur landskapet påverkades av det laga skiftet. Stengärdesgårdarnas storlek och uppbyggnad är ovanlig.

Områdets särpräglade stengärdesgårdar är betydelsefulla landskapselement, liksom bebyggelsens placering i landskapet. Den jordbruksanknutna bebyggelsen ligger i karaktäristiska lägen, ofta i mötet mellan höjdparter och odlingsmark eller på impediment. Odlingslandskapet är till stor del opåverkat av senare decenniers bebyggelseexpansion.

De bevarade övergivna tomtplatserna är också viktiga för förståelsen av hur bebyggelsen i odlingslandskapet flyttat över tid. De förhistoriska fornlämningarna är inte dominerande i landskapet, men ligger på typiska lägen på och vid höjdlägen och odlingsimpediment.

Nyckelvärden

- Fornlämningar i typiska lägen
- Historiska by- och gårdstomter
- Det småskaliga odlingslandskapet
- Stengärdesgårdar

- Den traditionella jordbruksanknutna bebyggelsens övergripande karaktär och placering i landskapet.
- Kyrkan med tillhörande byggnader.

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

Ett fortsatt öppet och hävdat kulturlandskap, med bibehållna värdefulla landskapselement som exempelvis stengärdesgårdar, bebyggelse i traditionella lägen, och välbevarad äldre jordbruksanknuten bebyggelse.

Fornlämningarna och deras sammanhang i landskapet är förståeliga och avläsbara.

Rekommendationer

Fornlämningarna och deras sammanhang i landskapet ska bevaras. Fortsatt öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling.

- Ev. markingrepp, exploatering eller förtätning ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.
- Skogsbruket ska bedrivas så att inga skador uppkommer på fornlämningar eller kulturlandskapselement.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.
- Områdets jordbruksbetonade karaktär bör bevaras.
- Landskapet bör hållas öppet för att behålla de kulturhistoriska värdena, vilket är viktigt för förståelsen av områdets framväxt och nuvarande karaktär.
- Stengärdesgårdarna har höga kulturvärden och bör bevaras. De bör hållas fria från uppväxande vegetation.
- De äldre byggnaderna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer.
- Eventuellt tillkommande bebyggelse bör inordna sig i det befintliga bebyggelsemönstret och placeras i traditionella lägen eller i anslutning till befintlig bebyggelse.
- Tillkommande bebyggelse i kulturlandskapsmiljön bör harmoniera med den äldre jordbruksbebyggelsen vad gäller form, färgsättning och materialval. I terräng anpassas tillkommande bebyggelse lämpligen till naturlandskapet som helhet.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Varsamhet gäller särskilt de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön.

- Alla ändringar på de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning främst mot kulturlandskapsbilden, men i delar också mot naturlandskapsbilden.

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, liksom landskapsbilden och naturvärdena, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär för nytillkommande bebyggelse i odlingsmark och i anslutning till traditionell jordbruksbebyggelse att det traditionella bebyggelsemönstret är vägledande vad gäller placering i landskapet och generell byggnadsutformning, medan bebyggelse som tillkommer i omgivande terräng ges utformning som strävar att minska den visuella påverkan på miljön som helhet, och som därmed lämpligen anpassas till naturlandskapet som helhet.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.

Kyrkan

- För kyrkplatsen gäller att kyrkliga kulturminnen inte får ändras utan tillstånd från Länsstyrelsen, enligt 4 kap Kulturmiljölagen. Det gäller såväl kyrkobyggnaden som kyrkogård/begravningsplats, kyrkotomt, murar mm.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).

- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Andersson, Tommy och Toreld, Andreas. 2014. *Hällristningarna på Orust*. Arkeologisk rapport 9. Stiftelsen för dokumentation av Bohusläns hällristningar. Göteborg.

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Gårdar i Göteborgs och Bohus län del II. 2001. Hushållningssällskapet i Göteborg och Bohuslän. Munkedal.

Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. *Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län. Bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövården*. Rapport 1995:21. Göteborg.

Myckleby kommun – folket och bygden genom tiderna. Myckleby hembygds- och fornminnesförening. Göteborg 1957.

Kindgren, H (red). 1999. *Bronser. Bronsåldersfynd i Göteborgs och Bohus län*. Bohusläns museum, Kulturhistoriska dokumentationer nr 8. Uddevalla.

Svanesund du minns. Dokumentationsgruppen för bevarandet av Svanesunds historia. Stenungsund 2001.

Digitala arkiv

Statens historiska museers samlingar:

inv. nr. SHM 2531, informationen hämtad 2020-01-10.

4. Edshultshall

Edshultshall var ursprungligen bönderna från Edshult och Barreviks strandplats, kallad 'Hala', och utvecklades till ett mindre fiskar- och fraktfartssamhälle. Detta återspeglas fortfarande genom samhällets fysiska uppbyggnad och byggnadernas utformning och historia.

Äldre historia

Som alla fiskelägens historia börjar också den för Edshultshall, eller "Hala" som invånarna själva säger, på jordbrukshemmanen i närheten, Edshult och Barrevik. Båda gårdarna hade utmarker nere vid saltsjön och där hade bönderna sina båtplatser. På Edshult fanns en mjuk slänt ner mot sjön med en djup naturlig hamn.

Ägo gränsen mellan dessa hemman går fortfarande genom samhället. Troligen var det så att strandbebyggelsen, som nämns första gången 1610, låg under Edshult, men växte och trängde in på Barreviks utmarker. En viss förvirring rådde sedan om hur man från officiellt håll skulle benämna fiskeläget. Inte förrän 1825 finner man namnformen Edshultshall. Tidigare har man benämnt det Hallen och ibland Stranden under Barrevik. Det mest förvirrande är att 1610 kallas fiskeläget Barrevik under Edshult.

Edshultshall har aldrig varit något stort fiskeläge. På skifteskartan över Edshult från 1788 finns fyra bostadshus markerade. Med silltillgången vid samma tid kom samhället att utvidgas. Husförhörlängden för tiden 1789–94 tar upp 7 familjer. 1803 hade samhället 11 boningshus och 10 uthus, fyra sjöbodar samt fyra hus för trankokning. Resterna av en grumsedamm finns fortfarande kvar.

När sillen försvann fortsatte man med annat fiske. Från 1832, när seglationen delvis släpptes fri, ägnade man sig åt fraktfart vid sidan om storsjöfisket. I koleraepidemin 1853 dog 23 personer, d.v.s. 1/3 av Edshultshalls befolkning. Samhället gick tillbaka, hus stod tomma, och under en period hade man endast en fiskeskuta i fiskeläget.

Dagens Edshultshall växer fram

Så småningom hämtade sig Edshultshall, och 1883 fanns det tre skutor som bedrev storsjöfiske. 1890 fanns 40 bostadshus och cirka 200 invånare. Verksamheten ökade och 1897 fanns inte mindre än nio rederier i det lilla samhället.

En stor epok för Edshultshall var Islandsfisket. År 1925, när fraktfarten inte längre var lönsam och makrilldörjet hade upphört, begav sig Oscar Gustafsson med sin kutter Rudolf till Island för att fiska sill med drivgarn. Han fick snart flera efterföljare. Som mest var det 13 båtar från Edshultshall som var ute på detta fiske.

Trots motgångarna för kustsamhällena under världskrigen, överlevde Edshultshall. Så sent som 1950 var så gott som alla yrkesverksamma i samhället skeppare. Med Islandsfiskets begränsning 1953 drog man in på fisket men fortsatte med fraktfart.

Man satsade då på större fartyg av järn, ofta inköpta från utlandet. Fraktepoken avslutades 1985 då 700-tonnaren Windö såldes.

Fornlämningar

I Skutevik har rester av en medeltida båt påträffats. Vrakdelarna kommer från en mindre klinkbyggd båt och har daterats till perioden 1390 - 1450 e.Kr. Fyndet visar att hamnen varit i bruk redan under medeltiden.

Vid Skutevik låg också ett trankokeri, som anlades under det stora sillfisket vid 1700-talets slut. Anläggningen ägdes av Erik och Johan Rydqvist från Göteborg. Idag finns endast delar av grumsedammen bevarad.

Motivering

Kustsamhälle med välbevarad bebyggelse.

På Orusts västsida finns flera kustsamhällen med stark anknytning till de för Bohuslän karaktäristiska maritima näringarna. Den historiska utvecklingen inom fiske och fraktfart gör att bebyggelsen i dessa samhällen i hög grad är präglad av tiden mellan 1800-talets mitt och första världskriget. Samhällena uppvisar mycket karaktäristiska bebyggelsebilder, med grundelementen bryggor, sjöbodar/magasin och bostäder, samt också byggnader med anknytning till fiskberedningsindustri. Bebyggelsebilderna är i allmänhet oregelbundna där bostadshusen ligger, och mer regelbundna i sjöbodsraderna. Bebyggelsen från decennierna kring 1900, särskilt bostadshusen, delar i dessa samhällen ofta en gemensam snickeritradition vad gäller detaljutformningen.

Edshultshall är ett välbevarat exempel på detta, som ett av de mindre samhällena. Bebyggelsebilderna som helhet är välbevarade, och flera av de enskilda byggnaderna är också välbevarade.

Nyckelvärden

- Välbevarad bebyggelsestruktur, med tätt placerad bebyggelse.
- Äldre och välbevarad bostadsbebyggelse, delvis oregelbundet placerad, och med få sentida tillägg. Sjöbodsrad mot vattnet.
- Bebyggelsebilderna som helhet, med de grundläggande elementen lätt avläsbara: Brygga, bod/magasin, verksamhetsbyggnader, och bostäder.
- Den äldre bebyggelsens enhetliga traditionella utformning.
- Den för Orusts västkust lokala variant av den bohuslänska snickeritraditionen, så som den kommer till uttryck i många av bostadshusens detaljutformning.
- De hus som ännu har sina ursprungsdetaljer kvar är särskilt värdefulla.
- Ångbåtsbryggan
- Den yngre men enhetliga sjöbodsmiljön på Jensholmen är viktig också för upplevelsen av den äldre delen av samhället.

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

En välbevarad äldre bebyggelse med bibehållen karaktär, så att den historia som bebyggelsen på Edshultshall ska berätta fortsätter vara närvarande och lätt avläsbar. De förändringar och tillägg som sker, görs varsamt och hänsynsfullt på den befintliga miljöns villkor, och med omsorg om både helhet och detaljer.

Rekommendationer

Bebyggelsemiljö som ska bevaras. Mycket varsam bebyggelseutveckling endast i begränsad omfattning.

- Inga anläggningar eller muddringsarbeten bör ske, som riskerar att skada båtlämningen i Skutevik. Båtlämningen (L1959:4320) är dåligt lokaliserad och därmed inte avgränsad.
- Grumsedammen i Skutevik (L1968:2419) bör bevaras.
- Vid fysisk planering av det aktuella och direkt angränsande vattenområdet till båtlämningen och grumsedammen bör samråd ske med Länsstyrelsen.
- Bebyggelsen på Edshultshall är kulturhistoriskt värdefull och bör genomgå så få förändringar som möjligt. Att bibehålla de befintliga kvalitéerna hos de äldre husen och miljön är utgångspunkten.
- De äldre byggnaderna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer.
- Ursprungliga snickerier, fönster och andra snickeridetaljer är en del av den karaktär som ska bibehållas, och kan inte bytas utan att karaktären påverkas och det kulturhistoriska värdet minskar.
- Eventuella förändringar av befintliga byggnader ska göras varsamt och inordnas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär i det befintliga bebyggelsemönstret, bl. a. genom att ha traditionella om/tillbyggnadssätt som förebild. Lokala snickeritraditioner bör användas som förlaga när förändrade hus återställs.
- Vid förändringar och underhåll av hus från senare decennier som finns i den äldre miljön, bör detta ske varsamt utifrån byggnadens egen karaktär, och på ett sätt som inte dominerar över den känsliga kulturmiljön.
- Miljön mellan husen ska även den behålla sin karaktär, utan moderna inslag som altaner, modernt utformade staket och plank, moderna markbeläggningar mm. Detta gäller vare sig åtgärderna är bygglovspliktiga eller ej.
- De gemensamma kommunikationsytorna med stigar och prång ska inte göras privata eller halvprivata.
- Inga mer omfattande nybyggnationer bör ske i eller i anslutning till bebyggelsen. Eventuella nytillskott bör utformas och placeras så att de smälter in i miljön på ett positivt sätt, genom att utgå från den lokala byggnadstraditionen, och med omsorg om både helhet och detaljer.

- Bostadshusen bör vara vita eller ha annan mild ljus färg, om inte husets äldre färgsättning kan fastläggas. Röda hus kan behålla sin färg. På vita hus har fönster och fönsteromfattningar traditionellt sett inte varit vita, utan har haft avvikande kulör, som grönt, engelskt rött eller ockragult. Blått har inte varit vanligt förrän från 1900-talets mitt. Sjöbodas bör vara rödfärgade eller i enstaka fall ockragula, om de inte är omålade. Takmaterial bör vara rött oglaserat lertegel, om inte annat är historiskt motiverat.
- Funktionsuppdelningen bostadshus för boende, sjöbodas/magasin för förvaring bör bibehållas.
- Även bryggors utformning är viktig för miljön, även om de inte alltid omfattas av Plan och bygglagens regler.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelsen

Förvanskningförbud omfattar hela miljön

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön (bostadshus såväl som sjöbodas och andra ekonomibyggnader), liksom miljön som helhet, är kulturhistoriskt värdefull, och omfattas av förvanskningförbud enligt PBL 8 kap 13§.

Varsamhet gäller för hela miljön

- Alla ändringar ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning mot den befintliga bebyggelsen

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, samt även landskapsbilden, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär att traditionellt bebyggelsemönster och byggnadsutformning ska vara utgångspunkten för anpassningen.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.
- Bygglovsbefrielse för åtgärder som balkonger, takkupor, Attefallshus, altaner mm gäller inte inom bebyggelsemiljön.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Bohusläns museum Kulturhistoriska dokumentationer 7. Uddevalla.

Pettersson, Johan. 1999. *Skärgårdsverken i Bohuslän. Trankokerier och silsalterier under 1700-talets sillperiod*. Kungälv.

Wingård, Cecilia. 2018. *Hälleviksstrand – Edshultshall, Översiktlig kulturhistorisk inventering*. Bohusläns museums rapport 2019:01.

Digitala arkiv

Lantmäterimyndigheternas arkiv:

14-MOR-192. Fiskeläget Halla. Storskifte 1804.

5. Flatön

Flatön uppvisar ett småbrutet och fortfarande öppet kulturlandskap, med en typisk bohuslänsk karaktär. Det som på dagens kartor kallas Flatön var ursprungligen tre öar, Rapön, Flatön och Ängön. De är numera förenade genom landhöjning och vägar.

Medeltida gårdar

Byarna Flatö och Bua samt gårdarna Korsgård, Ängön och Kila var etablerade redan under medeltiden. Ett diplom daterat 1494 ger en inblick i vad ägorna till gården Ängön omfattade vid denna tid. I diplomets pantsätter Ingerd Jonsdotter gården med jord, skog och mark, samt ö, ödegård, fiskevatten, betesmarker, jaktmarker, säljaksplats och kvarn. Ödegården är troligen en Ängögård som lagts öde under den senmedeltida agrarkrisen, som började under 1300-talet. Ortnamnet Ödegården finns kvar på Ängön än idag.

Näringar

Jordbruket har varit en viktig utkomst befolkningen fram till 1900-talet. Havsnäringarna fiske, fraktfart och båtbyggeri har också varit av stor betydelse parallellt med jordbruket, på grund av öarnas läge i vattnen mellan Orust och Bokenäs. Fisket har varit en särskilt viktig sidonäring. Under 1700-talets stora sillfiske anlades två skärgårdsverk med trankokerier som låg på Ängön, nära dagens färjeläge. Det största hette Lilla Ängön och omfattade 8 kittlar. Lämningar efter två byggnader och grumsedammen finns fortfarande bevarade. Anläggningen var i bruk under 1700-talets slut och 1800-talets början.

När det stora sillfisket tog slut kring 1808 stod många utan försörjning. Lösningen för många på Flatön, Ängön och Rapön var att gå till sjöss, ägna sig åt fraktfart eller båtbyggeri. Redan under 1770-talet startade den första båtbyggeriverksamheten. Senare har det funnits flera varv, som främst byggde fiskebåtar. Båtbyggerierna var verksamma fram till 1870-talet, och har alla varit lokaliserade till Ängön.

Som på många andra ställen har invånarna försökt hitta flera olika sätt att öka sin utkomst. Ytterligare en näring som har lämnat spår i form av brott på Ängön och Flatön är brytningen av kvarts och fältspat, men även glimmer, torv, snäckskal, lera och sand exploaterades och såldes.

Odlingslandskapet och bebyggelsen

Odlingsmarken är småskalig och ligger mestadels i smala dalgångar mellan kala bergspartier. Det finns också större öppna odlingsytor, främst vid Ängön, Flatön och Korsgård. Hägnadssystemen med stengärdesgårdar är omfattande. Utmed dalgångssidorna och på strandängarna finns hävdade hag- och betesmarker. Vägnätet är småskaligt och på flera ställen finns terränganpassade äldre vägar som löper längs bergssidorna.

Den jordbruksanknutna bebyggelsen ligger i karaktäristiska lägen i mötet mellan berg och odlingsmark. Bebyggelsen som helhet är blandad, men de yngre tillskotten har i huvudsak inte påverkat odlingslandskapets karaktär. Den äldsta manbyggnaden är Ängö gård. Den har två våningar och är uppförd kring 1742. Ett annat 1700-talshus är den äldre mangårdsbyggnaden på Korsgård, sannolikt uppförd på 1790-talet.

Flatöns kapell och skola

Flatöns kapell uppfördes 1927 efter ritningar av arkitekten Sigfrid Ericsson, i nyklassicistisk stil. Det tillhör den sista generationen kyrkor och kapell i längs Bohuskusten, som byggdes för att öarnas befolkning skulle slippa ta sig in till sockenkyrkan när det var gudstjänst, i detta fall Morlanda. Kapellet ligger i direkt anslutning till de två skolbyggnaderna, varav den äldsta är från 1871. Det är den äldsta kvarvarande skolbyggnaden i Morlanda församling, och är idag skolmuseum. Den inrymde ursprungligen endast skolsal och rastrum. 1891 byggde man till en lärarbostad. Skolbyggnaden fungerade både som småskola och folkskola fram till den yngre skolbyggnaden stod klar 1924. Skolan på Flatön stängdes 1965, och övergick då till den samtidigt bildade Föreningen Flatön.

Handelsman Flink

Handelsman Flinks affär har genom Evert Taubes visa "Maj på Malö" blivit välkänd. Handelsboden öppnades 1912 av Petter Johansson och sonen Gustaf. Den förlades vid Stätte brygga som blivit en lokal samlingspunkt sedan vägen över Flatön och Ängön byggts på 1890-talet. Evert Taube tillbringade en del tid här under 1940-talet, och hyrde bl. a. åren 1942-1945 in sig på Ängö gård. Gustaf Johansson fick i Evert Taubes visor smeknamnet "Handelsman Flink" och i och med visornas popularitet etablerades namnet. Den ursprungliga affärsbyggnaden finns kvar men är numera tillbyggd i flera omgångar. När Taube var i handelsboden ska han ha sett Maj Johansson från Malön komma roende för att hämta sin post, vilket inspirerade till visan. Den gavs 1943 ut tillsammans med andra visor från vistelsen här i samlingen "Ballader i Bohuslän", och gavs också ut på skiva samma år. Visorna blev snabbt mycket populära, och redan några få år senare började besökare komma till Stätte brygga och Flinks handelsbod med anledning av detta.

Fritidslivet

Det första sommarhuset byggdes 1934 på Ängön av familjen Boström från Stockholm. Det ligger ännu kvar i närheten på Ängön, vid färjeläget. Sommargästerna på Ängön, Flatön och Rapön följde annars den gängse utvecklingen av sommarboende där bofasta hyrde ut en våning i sitt hus och själva flyttade ner till källaren eller till övervåningen. Uthyrningen blev vanlig på 1940-talet, men tomter började säljas redan på 1950-talet till sommargästerna. På 1960-talet upphörde de bofastas uthyrning av den egna bostaden, och det blev vanligare att sommargästerna köpte eller byggde ett eget hus. Fram till 1979 hade tre gårdar sålts och förvandlats till sommarstugeområden. Husen som byggdes var i regel enkla enplanshus, avsedda för sommarvistelse. Ett av de områden som byggdes på 1970-talet var Traneviken på Flatöns norra del.

Motivering

Välbevarad landskaps- och jordbruksbebyggelsemiljö.

Flatön uppvisar ett småbrutet och fortfarande öppet kulturlandskap, med en typisk bohuslänsk karaktär. Odlingslandskapet är till stor del, med några undantag, opåverkat av senare decenniernas bebyggelseexpansion.

Den jordbruksanknutna bebyggelsen är relativt välbevarad, och ligger i karaktäristiska lägen, ofta i mötet mellan berg och odlingsmark. Miljön med skolbyggnader och kyrka är ett välbevarat exempel på lokalt bygdecentrum. Några byggnader från 1700-talet finns också kvar.

Lämningar efter fisket, som varit en viktig näring för ögruppen, finns i form av trankokerilämning på Ängön och ett unikt gränsmärke för ostronfiske på strandängarna vid Bua. Brytningen av kvarts och fältspat har lämnat spår i landskapet på ett flertal platser på öarna.

Handelsman Flink samt de berättelser om Evert Taube som den före detta affären illustrerar. Den ursprungliga byggnaden har blivit tillbyggd men är ännu avläsbar.

Det finns flera områden med sportstugor och fritidshus. Husen är ännu idag exteriört relativt välbevarade, framförallt volymmässigt.

Nyckelvärden

- Odlingslandskapet med ingående kulturlandskapselement, såsom stengärdesgårdar.
- Äldre, småskaligt vägnät.
- Äldre gårdsbebyggelse på Ängön och Korsgård.
- Skol- och kyrkomiljön med skolbyggnader av olika ålder och kapell från 1927.
- Trankokerilämning på Ängön.
- Gränsmärke för ostronfiske
- Kvarts- och fältspatsgruvor
- Handelsman Flink

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

Kulturlandskapet får behålla sin öppna karaktär, med tillhörande jordbruksanknuten bebyggelse. Nyttillskott blir huvudsakligen placerade i traditionella lägen. De öppna landskapsavsnitten hålls fria från mer omfattande nyttillskott. Äldre välbevarad bebyggelse får behålla sin karaktär. Miljön kring kyrkan och skolan får behålla sin karaktär.

Rekommendationer

Fortsatt öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling.

- Ev. markingrepp, exploatering eller förtätning ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.
- Områdets jordbruksbetonade karaktär bör bevaras.
- Landskapet bör hållas öppet för att behålla de kulturhistoriska värdena, vilket är viktigt för förståelsen av områdets framväxt och nuvarande karaktär.
- Hägnadssystemen (stengärdesgårdarna) är viktiga kulturlandskapselement och bör bevaras och hållas fria från vegetation.
- De äldre byggnaderna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer. Bebyggelsemiljön kring kyrkan och skolbyggnaderna är särskilt värdefull, liksom på Ängö gård och den äldre manbyggnaden på Korsgård.
- Ursprungliga snickerier, fönster och andra snickeridetaljer är en del av den karaktär som bör bibehållas, och kan inte bytas utan att karaktären påverkas och det kulturhistoriska värdet minskar.
- Eventuella förändringar av befintliga byggnader ska göras varsamt och inordnas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär i det befintliga bebyggelsemönstret, bl. a. genom att ha traditionella om/tillbyggnadssätt som förebild. Lokala snickeritraditioner bör användas som förlaga när förändrade hus återställs.
- Vid förändringar och underhåll av hus från senare decennier som finns i den äldre miljön, bör detta ske varsamt utifrån byggnadens egen karaktär, och på ett sätt som inte dominerar över den känsliga kulturmiljön.
- Eventuellt tillkommande bebyggelse bör inordna sig i det befintliga bebyggelsemönstret och placeras i traditionella lägen eller i anslutning till befintlig bebyggelse.
- Tillkommande bebyggelse i eller i anslutning till kulturlandskapsmiljön bör harmoniera med den äldre jordbruksbebyggelsen vad gäller form, färgsättning och materialval. I terräng anpassas tillkommande bebyggelse lämpligen till naturlandskapet som helhet.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

För bebyggelsen

Förvanskningsförbud omfattar äldre värdefulla byggnader i miljön, men det finns även andra byggnader som inte omfattas

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön (bostadshus såväl som ekonomibygnader) är kulturhistoriskt värdefulla och omfattas av förvanskningsförbud enligt PBL 8 kap 13§.

Varsamhet gäller särskilt de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön.

- Alla ändringar på de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning mot kulturlandskapsbilden

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, liksom landskapsbilden och naturvärdena, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär för nytillkommande bebyggelse i odlingsmark och i anslutning till traditionell jordbruksbebyggelse att det traditionella bebyggelsemönstret är vägledande vad gäller placering i landskapet och generell byggnadsutformning, medan bebyggelse som tillkommer i omgivande terräng ges utformning som strävar att minska den visuella påverkan på miljön som helhet, och som därmed lämpligen anpassas till naturlandskapet som helhet.

Varsamt underhåll

- Äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnader i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.

Kyrkan

- För kyrkplatsen gäller att kyrkliga kulturminnen inte får ändras utan tillstånd från Länsstyrelsen, enligt 4 kap Kulturmiljölagen. Det gäller såväl kyrkobyggnaden som kyrkogård/begravningsplats, kyrkotomt, murar mm.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Brattö Olof. 2001. *Flatön – Malön – Ängön. Arbeta – bostad*. Göteborg.

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Carlson, Gösta. 1994: *Flatö. Berättelse om en ö*. Malö-Flatö hembygdsförening.

Carlson, Gösta. 2005. *Malö & Flatön. En inbjudan till Bohuslän*. Göteborg.

Gårdar i Göteborgs och Bohuslän del II. 2001. Hushållningssällskapet i Göteborgs och Bohuslän. Munkedal.

Välkommen till Malön Flatön Ängön: <https://www.flaton.se/flat%C3%B6-mal%C3%B6-hembygdsf%C3%B6rening/historik-fmh/>

Digitala arkiv

Diplomatarium Norvegicum, band 4, sid. 747, brev nr. 1019 via https://www.dok-pro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html

6. Gullholmen och Härmanö

Landskapet på Gullholmen och Härmanö har flera ansikten. Ett är vänt åt havet och utgörs av den karga västra sidan av Härmanö. Ett ansikte omfattar odlingslandskapet och jordbruksbebyggelsen på den östra sidan och ett utgörs av den täta fiskelägesbebyggelsen på Gullholmen och östra sidan av Lilla Härmanö.

Äldre historia

Den viktiga nord-sydliga segelleden utmed Bohuskusten passerade längs den långsträckta Härmanös insida, och här finns och har funnits flera bosättningar med anknytningar till både handel och fiske.

En av dessa är det numera försvunna fiskeläget Härmanösund. Platsen *Hermdarsundi* omnämns redan kring 1253, då norske kung Håkon Håkonsson lade till där med sina skepp. Det är dock oklart om det då fanns någon bebyggelse på platsen. De första säkra belägg för bebyggelse vid Härmanösund kommer från 1564, då en amiral från Lübeck fick danske kungens tillstånd att sätta upp bodar på Härmanö och Mollösund för det pågående sillfisket. Därefter nämns Härmanösund som tullstation till slutet av 1580-talet. Under 1600-talet bodde 5–10 fiskarfamiljer här som då enbart benämndes Härmanö. Vid ett ägarbyte på den närbelägna skattegården Härman år 1705, flyttade samtliga familjer från Härmanös fiskeläge till Gullholmen. Därefter har det legat öde. Det är oklart precis var Härmanösund låg.

Ett annat fiskeläge är Skållehus, beläget på den sydligaste spetsen av Härmanö. Här finns rester av en fiskelägesbebyggelse som består av ett tjugotal lämningar i form av tomtningar, husgrunder, stenhägnader och rester av två stenbryggor. Med tomtningar avses lämningar efter enkla strandbundna byggnader, som ofta utgörs av ovala eller rektangulära stenvallar. Det finns inga historiska källor som omnämner bebyggelsen vid Skållehus, endast den lokala traditionen berättar om att det funnits en äldre bosättning här. Därför utfördes en arkeologisk undersökning år 1950 för att kasta lite ljus över platsens historia. Man undersökte några av lämningarna och fann att de troligen varit stadigvarande bostäder under 1500- till 1700-talet och kanske även tidigare. Folket livnärde sig på fiske, men hade troligen också tamboskap. Bland fynden märks keramikskärvor, djurben, järnnitar, nålar och en kniv med skaft. I ett av husen hade det stått en enkel kakelugn.

Gullholmen

Den tredje bosättningen är Gullholmen, som tillsammans med Åstol är Bohusläns tätast bebyggda kustsamhällen. Här bodde människor redan på 1500-talet. Fartyg från Gullholmen finns registrerade i exempelvis Öresundstullens räkenskaper från denna tid. Mera flitigt förekommer Gullholmen i 1600-talets källmaterial.

Sillperioden på 1700-talet gav ett ekonomiskt uppsving, och under ett tiotal år i slutet av seklet byggdes så många som 74 nya hus. Kring 1800 fanns ungefär etthundra bostadshus på ön och i storleksordningen 400 invånare. Dessutom får man tänka sig alla ekonomibyggnader, sjöbodas och magasin samt byggnader för sillhantering.

Under mellantiden fram till nästa sillperiod uppfördes endast ett tjugotal hus, men när sillen åter gick till på 1870-talet började byggnadsverksamheten att skjuta fart. Till en början byggde man till sina hus men snart uppfördes även nya hus. Hela Gullholmen och Lilla Gullholmen blev fullbyggda. 1920 fanns här ungefär 150 hus och 100 bodar och magasin. Det blev så stor brist på mark att det även byggdes bostadshus med magasin i källaren, liksom att man byggde tvärs över sundet på Lilla Härmanö. Från 1930-talet och framåt har i stort sett all bebyggelseutveckling skett på Härmanösidan.

Ännu in på 1700-talet gick segelleden mellan Gullholmen och Härmanö. Strandlinjen var då alltså något högre. Här på holmens västsida bör den äldsta bebyggelsen ha legat i området mellan "Stranna" och Gatan. Mönstret med gavlarna mot sundet tyder på att det tidigt legat hus här. Även den inre raden av äldre bodar ger en antydning om detta. Landhöjningen har med åren ökat avståndet mellan dem och vattnet. Så småningom har nya sjöbodas byggts utanför de äldre.

Befolkningen var som störst decennierna kring sekelskiftet 1900, med som flest över 800 invånare år 1910. Gullholmen var ett självständigt samhälle, med kyrka från 1799, skola, postgång mm. Gullholmens landskommun inrättades 1863 och 1886 blev Gullholmen municipalsamhälle.

Storsjöfisket var grunden i ekonomin från 1800-talet och fram till 1900-talets mitt. Från 1880-talet och fram till 1920 gav makrillfiske bra inkomster, och 1913 fanns exempelvis så många som 70 segelfartyg här, varav 57 var kuttrar inköpta från England. Fisket kombinerades ofta också med fraktfart. Här fanns också fiskberedningsindustri fram till 1960-talet, och under 1900-talet ökade också turismnäringen. 1942 byggde exempelvis det folkrörelseägda Reso semesteranläggningen Gullholmsbaden.

Sedan toppåren kring 1910-1920 började befolkningen snart att minska, 1920- och 1930-talens osäkra ekonomi gjorde att många lämnade ön. Därför speglar bebyggelsen idag i mycket hög grad perioden från 1800-talets mitt och fram till första världskriget.

Marina lämningar

De kulturhistoriska spåren kring Gullholmen sträcker sig även ned på havets botten. Marinarkeologer har hittat två områden med hamnkulturlager, som är ansamlingar med fynd på botten av historiska hamnmiljöer. Fynden är i regel sopor som har slängts överbord från fartyg eller från bryggor, men kan även vara uppblandat med dumpad ballaststen och hantverksspill från strandnära aktiviteter. Hamnkulturlagrena vid Gullholmen innehåller fynd från medeltiden till 1900-talet. I den norra delen av

sundet mellan Gullholmen och Lilla Härmanö ligger ett vrak, som troligen gick till botten under den senare delen av 1700-talet.

Kulturlandskapet

Den östra sidan av Härmanö utgörs av odlingslandskapet kring de utflyttade gårdsdelarna till byn Härm. Alla tillgängliga ytor har tidigare utgjort åker och äng, med hag- och betesmarker utmed bergssidorna, på strandängarna och på de ljungbeväxta bergen. Idag förekommer ingen odling, utan landskapet hålls öppet genom slåtter och bete, vilket också sörjer för en enhetlig landskapsbild.

I samband med 1700-talets stora sillfiske fanns det flera skärgårdsverk, alltså trankokerier och sillsalterier, i anslutning till Härmanö. På Lilla Härmanö fanns två verk, som idag är försvunna. Rester efter ytterligare två verk finns på Rörholmen och ön Skraddaren.

Motivering

Mycket välbevarad bebyggelse- och landskapsmiljö, med mycket höga kulturvärden.

På Orusts västsida finns flera kustsamhällen med stark anknytning till de för Bohuslän karaktäristiska maritima näringarna. Den historiska utvecklingen inom fiske och fraktfart gör att bebyggelsen i dessa samhällen i hög grad är präglad av tiden mellan 1800-talets mitt och första världskriget. Samhällena uppvisar mycket karaktäristiska bebyggelsebilder med tätt liggande hus, och med grundelementen bryggor, sjöbodas/magasiner och bostäder, samt också byggnader med anknytning till fiskberedningsindustri. Bebyggelsebilderna är i allmänhet oregelbundna där bostadshusen ligger, och mer regelbundna i sjöbodsraderna. Bebyggelsen från decennierna kring 1900, särskilt bostadshusen, delar i dessa samhällen ofta en gemensam snickeritradition vad gäller detaljutformningen.

Samhället Gullholmen utgör ett mycket väl bevarat exempel på detta som ett av de större samhällena. Själva Gullholmen är också unik genom att vara så tätt bebyggt, och samhället har därför sammantaget mycket stora kulturhistoriska värden. Bebyggelsebilderna som helhet är välbevarade, och en stor andel av de enskilda byggnaderna är också välbevarade. Gullholmen har varit ett komplett och självständigt kustsamhälle, vilket återspeglas i att här finns eller har funnit kyrka, prästgård, affär, skola, post mm.

Fornlämningarna anknyter i de flesta fall till de maritima näringarna. Skållehus är ett välbevarat och ovanligt exempel på enkel fiskelägesbebyggelse, där en arkeologisk undersökning bidragit med information om användningstid och platsens organisation. Av stort kulturhistoriskt värde är också de marina fornlämningarna, som i första hand utgörs av vrak och två hamnkulturlager i anslutning till Gullholmen.

Gullholmen och Härmanö utgör tillsammans också ett sammanhängande landskapsavsnitt som på ett tydligt sätt visar upp för Bohuslän karaktäristisk fiskelägesbebyggelse

och landskapstyper. Det karga men också kulturpräglade kustodlingslandskapet på Härmanö har höga natur- och kulturlandskapsvärden, och är därför också naturreservat. Genom sitt läge utan fast landförbindelse är miljön också opåverkad av bilism.

Nyckelvärden

- Välbevarad bebyggelsestruktur, med tätt placerad bebyggelse.
- Äldre och välbevarad bostadsbebyggelse, delvis oregelbundet placerad, och med få sentida tillägg.
- Längs vattnet mer regelbundna rader med sjöbodar och bryggor.
- Bebyggelsebild som helhet, med de grundläggande elementen lätt avläsbara: Brygga, bod/magasin, verksamhetsbyggnader, och bostäder.
- Den äldre bebyggelsens enhetliga traditionella utformning.
- Den för Orusts västkust lokala variant av den bohuslänska snickeritraditionen, så som den kommer till uttryck i många av bostadshusens detaljutformning.
- De hus som ännu har sina ursprungdetaljer kvar är särskilt värdefulla.
- Enskilda särskilt värdefulla hus, som t.ex. stenstugan, skepparhuset med tillhörande ekonomibygnader.
- Kommunikationsstråken i form av stigar, smala prång och trånga gränder.
- Kyrkan uppförd under den stora sillfiskeperioden i slutet av 1700-talet.
- Fiskelägeslämningen Skällehus
- Den marina kulturmiljön i form av vrak och hamnkulturlager vid Gullholmen.
- Lämningar efter skärgårdsverk på Rörholmen och Skäddaren.
- Sjömärken i form av stenvalar på bergstopparna.
- Kustnära kulturlandskap med öppen och enhetlig landskapsbild och hävdade betesmarker.
- Kvarvarande gårdsenheter med bostadshus och ekonomibygnad.
- Kulturlandskapselement som stengärdesgårdar, hägnader och husgrunder.

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

En i hög grad välbevarad äldre bebyggelse med bibehållen karaktär, så att den historia som bebyggelsen på Gullholmen och Härmanö ska berätta fortsätter vara närvarande och lätt avläsbar. De förändringar och tillägg som sker, görs varsamt och hänsynsfullt på den befintliga miljöns villkor, och med omsorg om både helhet och detaljer.

Ett fortsatt öppet och hävdad kulturlandskap, med bibehållna värdefulla landskapselement som exempelvis stengärdesgårdar, bebyggelse i traditionella lägen, och välbevarad äldre jordbruksanknuten bebyggelse.

En välbevarad fornlämningsmiljö, där fornlämningarna både på land och under vatten och deras sammanhang i det maritima landskapet är förståeliga och avläsbara.

Rekommendationer

Bebyggelsemiljö som ska bevaras. Fortsatt öppet landskap. Mycket varsam bebyggelseutveckling i endast begränsad omfattning.

Fornlämningar

- Landskapsvård kring fornlämningarna på Skållehus är angeläget för att undvika överväxning. Överväxning gör lämningen svår att se och kan skada murarna i anläggningen. Detta bör ske inom ramen för vården av naturreservatet.
- Avstå från ingrepp i den marina kulturmiljön vid Gullholmen, det vill säga hamnkulturlager och vrak.
- Det större vattenområdet kring Gullholmen, som inbegriper hamnsundet och området ned mot ön Skottaren, är inte systematiskt inventerat, vilket betyder att kunskapsunderlaget är bristfälligt. Fysisk planering som medför ingrepp i bottenavsnitt bör därför undvikas och alltid samrådats med Länsstyrelsen.

Kulturlandskap

- Fortsatt landskapsvård genom slåtter och bete är angeläget för bevarandet av kulturvärdena i landskapet. Detta sker lämpligast inom ramen för vården av naturreservatet.
- Bebyggelsen i anslutning till kulturlandskapet bör behålla sin traditionella karaktär och färgsättning.

Bebyggelse

- Bebyggelsen på Gullholmen, Lilla Gullholmen och den äldre delen av bebyggelsen på Stora och Lilla Härmanö är att betrakta som mycket kulturhistoriskt värdefull, och bör genomgå så få förändringar som möjligt. Att bibehålla de befintliga kvalitéerna hos de äldre husen och miljön är utgångspunkten.
- De äldre byggnaderna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer.
- Ursprungliga snickerier, fönster och andra snickeridetaljer är en del av den karaktär som ska bibehållas, och kan inte bytas utan att karaktären påverkas och det kulturhistoriska värdet minskar.
- Eftersom bebyggelsen är mycket väl synlig från farlederna omkring måste beaktas att eventuella ändringar även får stor påverkan på riksintresset som helhet.
- Eventuella förändringar av befintliga byggnader ska göras varsamt och inordnas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär i det befintliga bebyggelsemönstret, bl. a. genom att ha traditionella om/tillbyggnadssätt som förebild. Lokala snickeritraditioner bör användas som förlaga när förändrade hus återställs.
- Vid förändringar och underhåll av hus från senare decennier som finns i den äldre miljön, bör detta ske varsamt utifrån byggnadens egen karaktär, och på ett sätt som inte dominerar över den känsliga kulturmiljön.

- Byggrätterna i detaljplanerna på Gullholmen och Härmanö är mycket snäva. Detta som ett led i att bibehålla bebyggelsebildens karaktär, genom att begränsa mängd och storlek på tillbyggnader. Avvikelser från byggrätterna bör ur kulturhistorisk synvinkel undvikas.
- Miljön mellan husen ska även den behålla sin karaktär, utan moderna inslag som altaner, modernt utformade staket och plank, moderna markbeläggningar mm. Detta gäller vare sig åtgärderna är bygglovspliktiga eller ej.
- De gemensamma kommunikationsytorna med stigar och prång ska inte göras privata eller halvprivata.
- Inga mer omfattande nybyggnationer bör ske i eller i anslutning till bebyggelsen. Eventuella nytillskott bör utformas och placeras så att de smälter in i miljön på ett positivt sätt, genom att utgå från den lokala byggnadstraditionen, och med omsorg om både helhet och detaljer.
- Bostadshusen bör vara vita eller ha annan mild ljus färg, om inte husets äldre färgsättning kan fastläggas. Röda hus kan behålla sin färg. På vita hus har fönster och fönsteromfattningar traditionellt sett inte varit vita, utan har haft avvikande kulör, som grönt, engelskt rött eller ockragult. Blått har inte varit vanligt förrän från 1900-talets mitt. Sjöbodas är rödfärgade eller i enstaka fall ockragula, om de inte är omålade. Takmaterial bör vara rött oglaserat lertegel, om inte annat är historiskt motiverat.
- Funktionsuppdelningen bostadshus för boende, sjöbodas/magasin för förvaring bör bibehållas.
- Även bryggors utformning är viktig för miljön, även om de inte alltid omfattas av Plan och bygglagens regler.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön är ingår i område av riksintresse för kulturmiljövården (MB 3 kap): O34 Nordvästra Orustskärgården.
- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.
- Detaljplaner med bevarandeariktade bestämmelser finns för Gullholmen och Härmanö.

För bebyggelsen

Förvanskningsförbud omfattar hela miljön

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön (bostadshus såväl som sjöbodas och andra ekonomibyggnader), liksom miljön som helhet, är kulturhistoriskt värdefull, och omfattas av förvanskningsförbud enligt PBL 8 kap 13§.

Varsamhet ska gälla i hela miljön

- Alla ändringar ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning mot den befintliga bebyggelsen

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, samt även landskapsbilden, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär att traditionellt bebyggelsemönster och byggnadsutformning ska vara utgångspunkten för anpassningen.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.
- Bygglovsbefrielse för åtgärder som balkonger, takkupor, Attefallshus, altaner mm gäller inte inom bebyggelsemiljön.

Kyrkan

- För kyrkplatsen gäller att kyrkliga kulturminnen inte får ändras utan tillstånd från Länsstyrelsen, enligt 4 kap Kulturmiljölagen. Det gäller såväl kyrkobyggnaden som kyrkogård/begravningsplats, kyrkotomt, murar mm.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Naturresevat

- Härmanö utom samhället Gullholmen är naturresevat som omfattas av särskilda föreskrifter och skötselplaner.

Referenser

von Arbin, Staffan & Bergstrand, Thomas. 2012. *Gullholmens hamn*. Bohusläns museum rapport 2012:39. Vänersborg.

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Bergvist, Håkan, Engelbrektsson, Nanne & Thieme, Thomas. 1975. *Förslag till bevaringsplan*.

Hansson, Olof. 1983. *Min barndom på Gullholmen: minnen och skärvor*.

Palm, David. 1963. *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län VIII. Ortnamnen i Orusts västra härad*. Institutet för Ortnamns- och dialektforskning i Göteborg. Lund.

Pettersson, Johan, 1950. Skållehus på Hermanö. *Vikarvet 1949–1951*. Lysekil.

Pettersson, Johan. 1999. *Skärgårdsverken i Bohuslän. Trankokerier och silsalterier under 1700-talets sillperiod*. Kungälv.

7. Hälleviksstrand

Hälleviksstrand, 'Strana', var ursprungligen en plats där bönderna från Hällevik uppförde sina båtbodas. Orten utvecklades till ett fiskar- och fraktfartssamhälle, något som fortfarande återspeglas genom samhällets fysiska uppbyggnad och byggnadernas utformning och historia.

Samhällets bakgrund

Hälleviksstrand har vuxit upp kring det lilla sund som är mynningen av viken Lerkilen. Det äldsta funna kartmaterialet är från 1703, och visar bebyggelse på båda sidor om sundet. Om bebyggelse fanns här också på 1500-talet är okänt, men vid sillperioden kring mitten av 1600-talet kan 16 familjer bekräftas. I samband med 1700-talets sillperiod växte Hälleviksstrands bebyggelse ytterligare. Söder om bebyggelsen, bl. a. vid nuvarande hamnen, anlades också flera skärgårdsverk med trankokerier och sillsalterier.

Hälleviksstrands historia liknar på många sätt de övriga kustsamhällenas, men skiljer sig också: Efter att häradsvägen under 1700-talet förlades förbi Hälleviksstrand kom inlandsbönder dit för att köpa fisk och sälja spannmål, och orten fick därmed också en betydelse för övrig befolkning i trakten. Vid 1800-talets mitt blev Hälleviksstrand utskepningshamn för havreexport, och flera större magasin uppfördes på nuvarande hamnplan.

Samhället växer

Befolkningen växte under andra halvan av 1800-talet och nya hus byggdes allt längre bort från den ursprungliga bebyggelsen invid Lerkilen. Hälleviksstrand blev municipalsamhälle 1886. Vid 1800-talets slut sökte sig badgäster till Hälleviksstrand och ett badhus uppfördes. Badgästepoken möjliggjordes då ångbåtstrafiken från Göteborg och upp längs Bohuskusten lade till i Hälleviksstrand.

I och med ångbåtstrafiken längs kusten blev hamnplan och ångbåtsbryggan en knutpunkt på västra Orust. Härifrån gick båtar ut till Käringön fram till 2013. När bilvägen till Hälleviksstrand blev klar 1927, var det hit som bussar från Uddevalla och Ellös kom. Havremagasinen vid hamnplanen revs så småningom för att lämna plats för butik och trafik.

Uppgång och nedgång

Som på flera av de övriga fiskelägena var det vid 1800-talets slut och 1900-talets början storsjöfiske som gällde, kombinerat med fraktfart. Tiden efter första världskriget innebar en nedgång för både fiske och fraktfart. Allt fler av de tidigare badgästerna uppförde nu också egna sommarhus vilket minskade antalet tillresta badgäster.

1904 fick Hälleviksstrand egen kyrka, då Hälleviksstrands kapell uppfördes efter ritningar av kyrkoarkitekten Adrian Petersson. Med sitt utseende inspirerat av de norska

stavkyrkorna skiljer den sig avsevärt från den traditionella bebyggelsen. Idag är den röd, men ursprungligen var den målad i guldockra.

1934 startade AB en konserverfabrik vid landsvägen norr om samhället. Konserverfabriken lade ner sin verksamhet 1976. Båtbyggartraditionen är och har varit stark på Orust och 1907 startades en båtslip i en vik sydost om samhället. Slipen startades av Oscar Augustsson, född 1854, och den har sedan gått i arv till barn och barnbarn vilket gör att Hälleviksstrands varv ännu är i bruk. Den senast på Orust byggda fisketrålaren i trä byggdes och sjösattes här 1983. En specialitet för slipen var förbyggnad av kuttrar, d.v.s. en större reparation eller ombyggnad.

Branden 1905

En händelse som präglat samhället, och som gav efterverkningar utmed hela kusten genom ett förbättrat brandskydd, var den stora branden 1905. Den startade i ett av magasinerna vid ångbåtskajen och innan den var släckt hade ett 60-tal byggnader, hälften bostadshus och hälften magasin och sjöbodas, brunnit ner.

Nya hus återuppfördes på de gamla platserna, men ett flera valde att i stället uppföra sina hus på andra platser. Detta gjorde att det blev mindre trångt mellan husen. Alla husen på berget lades efter branden med gavlarna åt väster, vilket ger en mycket karaktäristisk bebyggelsebild.

Motivering

Kustsamhälle med välbevarad bebyggelse.

På Orusts västsida finns flera kustsamhällen med stark anknytning till de för Bohuslän karaktäristiska maritima näringarna. Den historiska utvecklingen inom fiske och fraktfart gör att bebyggelsen i dessa samhällen i hög grad är präglad av tiden mellan 1800-talets mitt och första världskriget. Samhällena uppvisar mycket karaktäristiska bebyggelsebilder med tätt liggande hus, och med grundelementen bryggor, sjöbodas/magasin och bostäder, samt också byggnader med anknytning till fiskberedningsindustri. Bebyggelsebilderna är i allmänhet oregelbundna där bostadshusen ligger, och mer regelbundna i sjöbodsraderna. Bebyggelsen från decennierna kring 1900, särskilt bostadshusen, delar i dessa samhällen ofta en gemensam snickeritradition vad gäller detaljutförningen.

Hälleviksstrand är ett välbevarat exempel på detta, men också på ett samhälle som har varit betydelsefullt i lokalsamhället i övrigt. Bebyggelsebilderna som helhet är välbevarade, och en stor andel av de enskilda byggnaderna är också välbevarade.

Nyckelvärden

- Välbevarad bebyggelsestruktur, med tätt placerad bebyggelse.

- Äldre och välbevarad bostadsbebyggelse, delvis oregelbundet placerad, och med få sentida tillägg.
- Längs vattnet mer regelbunden rad med sjöbodar och bryggor.
- Bebyggelsebild som helhet, med de grundläggande elementen lätt avläsbara: Brygga, sjöbodar, verksamhetsbyggnader, och bostäder.
- Likaså den bebyggelsebild som tillkom efter branden 1905, där husen ligger med gavlarna mot hamninloppet.
- Den äldre bebyggelsens enhetliga traditionella utformning.
- Den för Orust västkust lokala variant av den bohuslänska snickeritraditionen, så som den kommer till uttryck i många av bostadshusens detaljutformning.
- De hus som ännu har sina ursprungdetaljer kvar är särskilt värdefulla.
- Kommunikationsstråk i form av smala vägar, stigar, och smala prång.
- Kyrkan ritad av Adrian Petersson.

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

En välbevarad äldre bebyggelse med bibehållen karaktär, så att den historia som bebyggelsen på Hälleviksstrand ska berätta fortsätter vara närvarande och lätt avläsbar. De förändringar och tillägg som sker, görs varsamt och hänsynsfullt på den befintliga miljöns villkor, och med omsorg om både helhet och detaljer.

Rekommendationer

Bebyggelsemiljö som ska bevaras. Mycket varsam bebyggelseutveckling i endast begränsad omfattning.

- Bebyggelsen på Hälleviksstrand är kulturhistoriskt värdefull och bör genomgå så få förändringar som möjligt. Att bibehålla de befintliga kvalitéerna hos de äldre husen och miljön är utgångspunkten.
- De äldre byggnaderna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer.
- Ursprungliga snickerier, fönster och andra snickeridetaljer är en del av den karaktär som ska bibehållas, och kan inte bytas utan att karaktären påverkas och det kulturhistoriska värdet minskar.
- Eventuella förändringar av befintliga byggnader ska göras varsamt och inordnas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär i det befintliga bebyggelsemönstret, bl. a. genom att ha traditionella om/tillbyggnadssätt som förebild. Lokala snickeritraditioner bör användas som förlaga när förändrade hus återställs.
- Vid förändringar och underhåll av hus från senare decennier som finns i den äldre miljön, bör detta ske varsamt utifrån byggnadens egen karaktär, och på ett sätt som inte dominerar över den känsliga kulturmiljön.
- Miljön mellan husen ska även den behålla sin karaktär, utan moderna inslag som altaner, modernt utformade staket och plank, moderna markbeläggningar mm. Detta gäller vare sig åtgärderna är bygglovspliktiga eller ej.

- De gemensamma kommunikationsytorna med stigar och prång ska inte göras privata eller halvprivata.
- Inga mer omfattande nybyggnationer bör ske i eller i anslutning till bebyggelsen. Eventuella nytillskott bör utformas och placeras så att de smälter in i miljön på ett positivt sätt, genom att utgå från den lokala byggnadstraditionen, och med omsorg om både helhet och detaljer.
- Bostadshusen bör vara vita eller ha annan mild ljus färg, om inte husets äldre färgsättning kan fastläggas. Röda hus kan behålla sin färg. På vita hus har fönster och fönsteromfattningar traditionellt sett inte varit vita, utan har haft avvikande kulör, som grönt, engelskt rött eller ockragult. Blått har inte varit vanligt förrän från 1900-talets mitt. Sjöbodars är rödfärgade eller i enstaka fall ockragula, om de inte är omålade. Takmaterial bör vara rött oglaserat lertegel, om inte annat är historiskt motiverat.
- Funktionsuppdelningen bostadshus för boende, sjöbodars/magasin för förvaring bör bibehållas.
- Även bryggors utformning är viktig för miljön, även om de inte alltid omfattas av Plan och bygglagens regler.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

För bebyggelsen

Förvanskningsförbud omfattar hela miljön

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön (bostadshus såväl som sjöbodars och andra ekonomibyggnader), liksom miljön som helhet, är kulturhistoriskt värdefull, och omfattas av förvanskningsförbud enligt PBL 8 kap 13§.

Varsamhet ska gälla i hela miljön

- Alla ändringar ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning mot den befintliga bebyggelsen

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, samt även landskapsbilden, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär att traditionellt bebyggelsemönster och byggnadsutformning ska vara utgångspunkten för anpassningen.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.
- Bygglovsbefrielse för åtgärder som balkonger, takkupor, Attefallshus, altaner mm gäller inte inom bebyggelsemiljön.

Kyrkan

- För kyrkplatsen gäller att kyrkliga kulturminnen inte får ändras utan tillstånd från Länsstyrelsen, enligt 4 kap Kulturmiljölagen. Det gäller såväl kyrkobyggnaden som kyrkogård/begravningsplats, kyrkotomt, murar mm.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Pettersson, Johan. 1999. *Skärgårdsverken i Bohuslän. Trankokerier och sillsalterier under 1700-talets sillperiod*. Kungälv.

Wingård, Cecilia. 2018. *Hälleviksstrand – Edshultshall, Översiktlig kulturhistorisk inventering*. Bohusläns museums rapport 2019:01

8. Kultehamn

Inom det höglänta hällmarksområdet Kultehamn finns välbevarade lämningar och bebyggelse efter 1800-talets torp- och backstuguexpansion. Bebyggelse, husgrunder och andra lämningar efter utmarksbruk berättar om livsvillkoren för de som bodde här under 1800-talet. Området är riksintresse för kulturmiljövården.

Hamnen – ett utmarksområde

Kultehamn är namnet på ett stort höglänt hällmarksområde, som varit utmark till omkringliggande byar och gårdar. Utmarken användes för främst för bete, virkesuttag, torvtäkt och likande. *Hamn* är bohuslänskans ord för denna typ av karga, höglänta utmarksområden och ortnamnet *Kultehamn* har den ungefärliga betydelsen ”karg utmark med bergknallar”.

Kultehamn domineras idag av barrskogsbevuxna hällmarksområden, men det finns fortfarande hävdad odlingsmark i synnerhet i den östra delen av området i anslutning till bebyggelsen. Odlingsmarken är småskalig.

Idag är alltså Kultehamn till stora delar skogbevuxet, men så var det inte för omkring 150 år sedan. Då var området i princip skoglöst och ljungen bredde ut sig. Anledningen till detta var bristen på virke i Bohuslän och ett hårt betestryck.

Torpen anläggs

De äldsta kända torpen etablerades i området redan på 1600-talet, men det var under 1800-talet som torpen och backstugorna ökade kraftigt i antal, som ett resultat av befolkningsökningen i Sverige.

Vissa torpställen anlades där det fanns brukbar mark, på andra platser fick man tillskapa odlingsytor genom att dika ut våtmarker. Backstugorna hade sällan någon odlingsmark utöver kålgårdar, potatisland och trädgårdsodling. Befolkningen hade kor, får, grisar och höns i varierande utsträckning, beroende på vad ekonomin tillät. Från myrarna hämtades också torv till bränsle, eftersom det inte fanns någon skog. Både torparna och backstugusittarna gjorde dagsverken i gårdarna och byarna runt omkring hamnen.

Tillvaron på Kultehamn var mycket hård och för många var det svårt att försörja sig. Historiskt källmaterial berättar om hur somliga fick tigga för sitt uppehälle, medan andra blev inhysta som fattighjon.

Flera av torpen och backstugorna lades öde redan vid 1800-talets slut, medan andra var bebodda in på 1900-talets första decennier. På de mera bärkraftiga torpställena finns bebyggelse kvar än idag, som t. ex. Ransberg, Berga eller Hamburg. Bebyggelsen här är i varierande grad ombyggd, men några mer välbevarade torpställen finns kvar, exempelvis Ransberg. Utöver dessa finns ett 50-tal bebyggelse lämningar efter

torp och backstugor med tillhörande uthus och jordkällare, samt torvlador och fårhus runt omkring på Kultehamn.

Motivering

Stor och sammanhållen torpruinmiljö som speglar de mindre bemedlades levnadsvillkor.

Kultehamn är en kulturhistoriskt mycket värdefull helhetsmiljö som speglar förhållandena för landsbygdens mest utsatta befolkning. Landskapet, bebyggelsen, ruinerna och de övriga lämningarna berättar sammantaget om det utsatta livet på utmarken under 150 års tid i befolkningsökningens spår. Området har stora socialhistoriska värden vilket har bidragit till att Kultehamn blivit utpekad som ett riksintresse för kulturmiljövården.

Kultehamns historia finns representerad framförallt genom de många ruinerna efter torpen och backstugorna. Ruinerna är i många fall välbevarade. Dessutom också genom bevarad torpbebyggelse.

Det finns också ett stort antal lämningar efter utmarksbruket, såsom stenhägnader, fossil åker, grävda kanaler och diken, kvarnstensbrott, torvtorkningshus, stengärdesgårdar och fårhus. Dessa lämningar speglar bredden och omfattningen på bruket av den karga utmarken.

En skyltad vandringsled finns genom området, som ger en inblick i vardagen för hamnens folk. Skyltarna förmedlar det värdefulla immateriella kulturarvet, som utgörs av bebyggelsenamnen och berättelserna om de som en gång bott här.

Nyckelvärden

- Ruiner och bebyggelse lämningar
- Kulturhistoriska lämningar efter utmarksbruk, såsom diken, stengärdesgårdar, kvarnstensbrott, fossil åker mark mm.
- Äldre torpmiljöer, som t. ex. Ranstorp.
- Småskalig hävdad odlingsmark.
- Immateriellt kulturarv i form av bebyggelsenamn och berättelser.

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

Kultehamns bebyggelse lämningar, kulturhistoriska lämningar och andra värdefulla landskapselement är bibehållna och hålls vårdade. Deras sammanhang i landskapet är förståeliga och avläsbara. Det småskaliga kulturlandskapet är fortsatt öppet och hävdad.

Den äldre torpbebyggelsen som är välbevarad får behålla sin karaktär, så att den historia som bebyggelsen på Kultehamn ska berätta fortsätter att vara närvarande och lätt avläsbar. De förändringar och tillägg som sker, görs varsamt och hänsynsfullt på den befintliga miljöns villkor, och med omsorg om både helhet och detaljer.

Den skyltade vandringsleden är fortsatt underhållen och i gott skick.

Rekommendationer

Torplämningarna ska bevaras. Varsam bebyggelseutveckling, i skogsmiljön endast i mycket begränsad omfattning. Fortsatta vårdåtgärder för att förhindra igenväxning.

- Ev. markingrepp, exploatering eller förtätning ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.
- Igenväxning bör undvikas, eftersom den riskerar att förstöra husgrunderna och försvåra förståelsen av lämningarna och landskapet. Långsiktig vård och skötsel är nödvändig.
- Det är mycket angeläget att sammanhangen bevaras i miljön. Förtätning bör undvikas inom området, i synnerhet i anslutning till odlingsmarken.
- Skogsbruket ska bedrivas så att inga bebyggelselämningar, kulturhistoriska lämningar eller landskapselement skadas.
- Vandringsleden med sina skyltar och röjda husgrunder bör upprätthållas i gott skick.
- Nyttillkommande bebyggelse är inte lämpligt inom miljön, eftersom det skulle påverka områdets kulturvärden och övergripande utmarkskaraktär, och bör endast tillåtas restriktivt.
- Välbevarad äldre bebyggelse bör behålla sitt utseende och sin karaktär.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön är utpekad som område av riksintresse för kulturmiljövården (MB 3 kap): O31 Kultehamn.
- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Anpassning med inriktning mot kulturlandskapsbilden

- Tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden och till landskapsbilden, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär att det traditionella bebyggelsemönstret är vägledande vad gäller placering i landskapet och generell byggnadsutformning.

Fornlämningar

- Många av Kultehamns bebyggelse lämningar och andra kulturhistoriska lämningar är inte klassade som fornlämningar, eftersom de är tillkomna efter år 1850. Dessa lämningar skyddas av Miljöbalkens bestämmelser, som ingående element i ett riksintresse för kulturmiljövården.
- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.

Referenser

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Brandt, Tomas. 1991. *Kultehamn. Fördjupad studie av ett riksintresseområde för kulturminnesvården*. Bohusläns museum rapport.

Kulturarvsskyltar utmed vandringsleden på Kultehamn. Producerade 1998. Se Orusts kommuns hemsida, hämtat 2019-10-17.

<https://orust.se/amnesomrade/upplevaochgora/idrottmotionochfriluftsliv/vandringsleder/kultehamn.4.ff67aea13f999476c238b6.html>

9. Kungsviken

Kungsviken har varit ett centrum för båtbyggeriet på Orust. Husen i samhället är av skiftande ålder och karaktär, men speglar tillsammans med en bevarade varvsmiljö samhällets historiska bakgrund. Till miljön hör också ett antal boplatser från jägarsten-åldern.

Kungsviken i källorna

Kungsviken dyker upp första gången i de medeltida källorna som en gård. Äldsta be-
lägget för ortnamnet kommer från 1423. Året därpå intygar Dragsmarks kloster i ett
brev att de ägt jord i Kungsviken i mer än 40 år. En karta från 1695 visar att gårdsbe-
byggelsen låg ca 300 m söder om viken. Först på 1700-talet fanns det strandnära be-
byggelse, då i form av bodar och trankokerier vid två uddar på vardera sidan om vi-
ken.

Stenåldersboplatser

I de höglänta bergsområdena som omger Kungsviken döljs lämningar efter väsentligt
äldre aktiviteter. Där kantas den dåvarande strandlinjen, ca 25 - 30 m över dagens
havsnivå, av stenåldersboplatser. De skyddade lägena utmed den djupa havsviken var
fördelaktiga platser i första hand för den äldre stenålderns jägar-samlarfolk. Några av
dessa boplatser har undersökts av arkeologer, som funnit att boplatserna använts i
samband med jakt, fiske och redskapstillverkning vid återkommande besök under en
lång tidsperiod, ca 6500 – 4000 f.Kr. Spår efter eldstäder från bronsåldern har också
hittats.

Båtbyggeriet

Kungsviken ingår i ett område på nordvästra Orust som varit känt för sitt båtbyggeri
sedan långt tillbaka i tiden, men det verkliga uppsvinget för näringen skedde vid 1800-
talets mitt. År 1845 fanns endast en båtbyggare upptagen i Kungsviken, men under
1850-talet fick han konkurrens av ytterligare tre båtbyggare.

De båtar man huvudsakligen byggde var de relativt stora fiskebåtar, sjöbåtar, som vid
denna tid ersatte de äldre bankskutorna. Man byggde inte bara traditionella båtar utan
förbättrade också gamla båttyper. Bland annat utvecklades kravelltekniken på sjöbå-
tarna. Inflyttningen till Kungsviken ökade och båttillverkningen nådde under 1870-ta-
let sin höjdpunkt. Vid ett tillfälle lär 12 stora båtar ha varit under bygge samtidigt,
vilka levererades till fiskare i såväl Bohuslän som i Norge och Danmark. Kring sekel-
skiftet 1900 innebar den blomstrande fraktfarten också tillverkning av jakter, galeaser
och skonare. Första världskriget minskade emellertid fiske- och fraktflottans arbetsfält
och därmed behovet av nya båtar. Flera varv på Orust lades ner, men i Kungsviken
fortsatte man att bygga.

Man breddade också produktionen, och byggde tidigt båtar för nöjessegling. År 1943
startade båtbyggaren Harry Hallberg varv i Kungsviken, och fick stor framgång med

sina fritidsbåtar. När Hallberg flyttade verksamheten till Ellös på 1960-talet togs båthallen över av Christoph Rassy, som slutligen köpte upp Hallberg 1972. Anläggningen i Kungsviken fanns kvar fram tills den revs på 2010-talet.

Intill Hallbergs varv låg Einar Karlssons varv, som anlades 1938, med slip och verkstadslokaler. Den stora dominerande hallbyggnaden på varvet fick sitt utseende 1955. Den ersattes 2003 av den nuvarande hallen för båtförvaring, som i sin utformning efterliknar den äldre hallen.

Den enda kvarvarande varvsanläggningen nere vid vattnet idag är Gösta Johanssons varv. Varvet startades 1946 - 47, och hette egentligen Kungsvikens Jakt- och Motorbåtsvarv, och här byggdes både fritids- och nyttobåtar. Verksamheten var igång fram till 1979 - 80 då Gösta Johansson gick i pension. Varvet är välbevarat, och ser i huvudsak ut som när det anlades. Idag huserar kulturföreningen Gösta Johanssons varv här.

Under båtbyggeritiden växte samhället genom att bostadshus för båtbyggarna och deras familjer uppfördes på sluttningarna kring viken. Området närmast stranden var reserverad för båtbyggandet. Vid vikens innersta del finns en f.d. lanthandel. Huset, som nu är privatboende, uppfördes 1926–27 och byggdes till 1932.

Båttillverkning har också skett i flera andra lokaler en bit ifrån vattnet, och här finns fortfarande den verksamhet som startades av Johannes Olsson 1939 och som idag ingår i företaget Malö Yachts. Med en modern båthall på ena sidan vägen, och Kungsvikens gamla gård med mangårdsbyggnad och ladugård i vinkel, uppförda 1877 på andra sidan, kan man tydligt se mötet mellan jordbruk och båtbyggertradition.

Motivering

Bebyggelsemiljö som speglar båtbyggerinäringen.

Kungsviken är känt för sitt båtbyggeri, men idag är de flesta av varven rivna, och miljön är inte så enhetlig som tidigare. Den enda kvarvarande varvsmiljön är Gösta Johanssons varv, som bibehållits i stort sett i oförändrat skick. Detta gör den särskilt kulturhistoriskt värdefull.

Bostadsbebyggelsen är av skiftande ålder och karaktär, men berättar tillsammans med det bevarade varvet om samhällets framväxt och historiska bakgrund. Några äldre bostadshus är väl bevarade. Äldre välbevarad jordbruksbebyggelse finns också i anslutning till Kungsvikens historiska gårdstomt, som representerar områdets ursprung som jordbruksbygd. Även den tidigare affärsbyggnaden har ett kulturhistoriskt värde genom sin utformning, sitt läge och sin historiska betydelse i samhället.

Stenåldersboplatserna ligger i karaktäristiska lägen och visar hur landskapet användes när stranden låg omkring 25 - 30 m över dagens. Även om boplatserna inte syns ovan

mark är boplatserna betydelsefulla, eftersom de med sitt fyndinnehåll och läge i landskapet berättar om jägar-samlarnas liv för ca 7000 år sedan.

Nyckelvärden

- Gösta Johanssons varv
- De stränderna kring viken som ännu är obebyggda.
- Äldre välbevarade bostadshus inom samhället, liksom affären och gårdsbebyggelsen vid Kungsvikens gårdstomt.
- Stenåldersboplatserna

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

En välbevarad äldre bebyggelse med bibehållen karaktär, så att den historia som bebyggelsen i Kungsviken ska berätta fortsätter att vara närvarande och lätt avläsbar. De förändringar och tillägg som sker, görs varsamt och hänsynsfullt på den befintliga miljöns villkor, och med omsorg om både helhet och detaljer. Gösta Johanssons varv bevaras oförändrat och hålls i gott skick.

Strandområdet i Kungsviken är fortsatt öppet, så att de historiska sammanhangen i Kungsviken och kring Gösta Johanssons varv är förståeliga och avläsbara.

Kungsviken har genomgått stora förändringar de senaste 30 åren där bland annat flera båthallar har rivits. Bostadsbebyggelsen kring viken har genomgått stora förändringar, där nytillkommande bebyggelse skiljer sig från den äldre vad gäller form och storlek. I den kommunala planeringen pågår detaljplanearbete för ytterligare förändringar och förtätningar. Fortsatt exploatering i enlighet med planerna innebär att stenåldersboplatserna på sikt behöver undersökas och tas bort. Fortsatt förtätning innebär förlust av kulturvärden både vad gäller fornlämningar och bebyggelse.

Rekommendationer

Gösta Johanssons varv bevaras och underhålls. Bebyggelsebildens kring viken bibehålls. Varsam bebyggelseutveckling, med bibehållen bebyggelsekaraktär, i synnerhet vid vattnet.

- Fornlämningarna bör bevaras så långt det är möjligt. Länsstyrelsen beslutar om ev. antikvariska insatser i händelse av exploatering.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.
- Skogsbruket ska bedrivas så att inga skador uppkommer på fornlämningar eller kulturlandskapselement.

- Det är angeläget att spara så mycket som möjligt av de öppna ytorna kring stranden.
- Den bebyggda miljön tål ingen större förtätning, eftersom områdets karaktär och kulturvärden då riskerar att gå förlorad.
- För att bevara miljön kring Gösta Johanssons varv bör närområdet kring varvet hållas fri från nytillkommande bebyggelse.
- De äldre byggnaderna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer.
- Ursprungliga snickerier, fönster och andra snickeridetaljer är en del av den karaktär som ska bibehållas, och kan inte bytas utan att karaktären påverkas och det kulturhistoriska värdet minskar.
- Eventuella förändringar av befintliga byggnader ska göras varsamt och inordnas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär i det befintliga bebyggelsemönstret, bl. a. genom att ha traditionella om/tillbyggnadssätt som förbild. Lokala snickeritraditioner bör användas som förlaga när förändrade hus återställs.
- Vid förändringar och underhåll av hus från senare decennier som finns i den äldre miljön, bör detta ske varsamt utifrån byggnadens egen karaktär, och på ett sätt som inte dominerar över den känsliga kulturmiljön.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelsen

Förvanskningsförbud omfattar äldre värdefulla byggnader i miljön, men det finns även andra byggnader som inte omfattas

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön (bostadshus såväl som ekonomibyggnader) är kulturhistoriskt värdefulla och omfattas av förvanskningsförbud enligt PBL 8 kap 13§.

Varsamhet gäller särskilt de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön

- Alla ändringar på de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning mot den befintliga bebyggelsen

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, samt även landskapsbilden, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär att traditionellt bebyggelsemönster och byggnadsutformning ska vara utgångspunkten för anpassningen.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.
- Bygglovsbefrielse för åtgärder som balkonger, takkupor, Attefallshus, altaner mm gäller inte inom miljön.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Borge, Eva och Bremertz, Margareta. 2017. *Båtbyggare på Orust*. Karlstad.

Brandt, Tomas. 2001. *Utvändiga reparationer på Gösta Johanssons varv*. Bohusläns museum rapport 2001:23.

Brattö, Olof. 1981. De första lanthandlarna i Morlanda. *I: Morlanda hembygdsbok II*. Morlanda hembygdsförening. Uddevalla.

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Fjellsson, Sigvard m.fl. 1982. *Kungsviken. Båtbyggerort på Orust*. Träbiten 38. Föreningen Allmoge Båtar. Stenungsund.

Gårdar i Göteborgs och Bohuslän del II. Hushållningssällskapet i Göteborgs och Bohuslän. Munkedal 2001.

Hernek, Robert och Bergstrand, Thomas. *På land och under vatten i Kungsviken*. Bohusläns museum rapport 2010:14.

Hernek, Robert och Ortman, Oscar. *Stenåldersboplatser vid Kungsviken*. Bohusläns museum rapport 2012:26.

Hernek, Robert. *En vindexponerad boplats i Kungsviken*. Bohusläns museum rapport 2018:11.

Palm, David. 1963. *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län VIII. Ortnamnen i Orusts västra härad*. Institutet för Ortnamns- och dialektforskning i Göteborg. Lund.

Ytterberg, Niklas. *Mesolitiska boplatser i Kungsviken*. Bohusläns museum rapport 2010:42.

Digitala arkiv

Diplomatarium Norvegicum, band 16, sid. 33, brev nr. 39 och 40. Via https://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html

Lantmäteristyrelsens arkiv:

N1:50. Kungsviken. Geometrisk avmätning 1695.

10. Käringön med intilliggande öar

Det västligaste av Orusts kustsamhällen är Käringön. Dit kommer man med färja från Tuvesvik. Öns namn har förvånat många. Käringen på Käringön har säkerligen varit ett av de många stenkummel som tjänat som sjömärken här ute före fyrarnas tid. I Bohuslän och även på andra håll har dessa kummel bland annat kallats käringar.

Den äldre historien

Käringön har varit bebodd åtminstone sedan 1590-talet. Enligt en skattelängd från 1610 fanns 38 personer på ön. Käringön erbjöd bra hamnmöjligheter som mer sällan blev isbelagda. Även på intilliggande Vallerön fanns en bosättning under 1600-talet. 1750, när den stora sillperioden just hade inletts, bodde omkring 100 personer på Käringön, för att under sillperioden öka till över 300. Efter nergångsperioden efter att sillen ”försvann” 1808, tog utvecklingen fart igen kring 1800-talets mitt, och 1875 bodde omkring 500 personer på ön. Som mest var befolkningen strax över 600 på 1910-talet.

Storsjöfiske

Från Käringön bedrevs storsjöfiske, och utvecklingen liknar den för de övriga på Orusts västsida. Under 1800-talets första hälft bedrevs fisket från s.k. bankskutor, som var däckade och tremastade med råsegel på för- och stormast. Man fiskade efter långa och torsk ute på bankarna på Nordsjön. Ute på fiskeplatsen kunde för- och stormasten tas ner för att ge bättre arbetsutrymme. Bankskutorna var något svårseglade, och kring 1800-talets mitt utvecklades de s.k. sjöbåtarna, relativt lika i skrovet ovanför vattenytan, men den kortare kölen och att de var riggade med gaffelsegel gjorde dem mycket mer lättmanövrerade.

Fisket växer – och bebyggelsen

Den äldsta delen av bebyggelsen växte fram i anslutning till Isackes sund, som längre tillbaka var den viktiga hamnplatsen. Flera av sjöbodarna kring Isackes sund är av äldre datum, små och i några fall timrade. Här är också många av bostadshusen lite mindre och ofta på enkel bredd.

På 1860- och 70-talen blev återigen tillgången på sill god, och åren efter 1890 skedde ytterligare en förändring som var en kombination av två faktorer. Dels öppnade sig en marknad för rökt makrill i USA, dels blev engelska trätrålare till salu, s.k. kuttrar. Ett stort antal kuttrar köptes in till fiskelägena, 1915 var exempelvis 17 kuttrar hemmahörande på Käringön. Perioden fram till första världskriget innebar ett ekonomiskt uppsving, som också satte avtryck i bebyggelsen.

Bebyggelsen växte successivt, och vid seklets slut och även en bra bit in på 1900-talet var dubbelhuset den helt dominerande hustypen. Dessa större hus byggdes utanför den gamla koncentrationen av enkelstugor. Ju längre bort från öns gamla centrum vi kommer, desto yngre blir husen. De ligger också mindre tätt.

I väster, lite för sig själva på Lotsberget, bodde lotsar och fyrpersonal. De hade en tid ensamrätt att bebygga den västligaste delen av ön.

Bebyggelsebild

Bebyggelsen på Käringön ligger tätt, och är koncentrerad till öns norra del och mitt. Det är på norra delen som de bra hamnlägena finns. Öarna väster om Käringön, Fågelskäer, Vedholmen och Tornö, skyddar mot västerhavet och ger lugnare vatten kring öns norra och nordvästra sida. Smala och slingrande stigar och vägar förbinder bostadshusen med varandra och med bodar och bryggor. Merparten av bostadshusen är antingen enkel- eller dubbelhus, och ligger orienterade i öst-väst, d.v.s. med ena gaveln mot väst. Eftersom Käringön varit kronoholme ända fram till 1990-talet har inga ägogränser styrt byggandet. Den som tänkte bygga var ändå tvungen att ta hänsyn till vad grannar och andra hade att säga om ett tilltänkt hus.

Hamnen

Dagens hamn innanför Skeppers holme anlades i sin nuvarande form på 1930-talet. I samband muddringsarbetena påträffades en klinkbyggd fartygslämning. Fartygets ursprungliga längd har uppskattats till ca elva meter. En årsringsdatering visade att fartyget byggts under perioden sent 1600-tal eller tidigt 1700-tal. Rester av ett hamnkultur-lager påträffades också, som innehöll fynd av bland annat djurben (matavfall), keramik, kritpipor och huggspån från perioden 1600–1800-tal.

Kyrkan

Käringöns panelklädda timmerkyrka är uppförd 1796. Timret köptes från Dalsland, där det skeppades ut via Gullmarsfjordens inre del. Vid midsommar 1796 restes takstolarna, och den 18 september invigdes kyrkan. Denna typ av träkyrkor byggdes medan den stora sillperioden pågick i flera av kustsamhällena längs Bohuskusten. Att ön fick egen kyrka innebar att Käringön också blev egen församling. Kyrkan var under de första ca 100 åren rödfärgad.

Badgäster

Även till Käringön kom badgäster under 1900-talets somrar. Någon riktig badortsbebyggelse uppstod aldrig, men pensionat och kaféer anordnades i tidigare bostadshus, som exempelvis "Bulls pensionat", liksom i Simsons prästgård.

August Simson var präst på Käringön mellan 1849 och 1900, under den tid då många bohuslänska samhällen var präglade av schartuanismen. Han lät 1876 - 77 uppföra en ny stor och ståndsmässig prästgård. Det är också ett av mycket få hus på ön som omges av en trädgård, ett resultat av att pastorn enligt vad som berättas kunde förmå sina församlingsbor att från öar, holmar och skär hämta hem matjord för att ordna en tillräckligt djup begravningsplats runt kyrkan, men också trädgård runt det egna huset. Skrönorna om pastor Simson är många, denna är bara en i mängden. Efter sin död bodde hans fosterdöttrar kvar, och en av dem startade pensionat i huset 1921.

Vedholmen

Vedholmen blev känd som Söderviksholm på sjökort och beskrivningar från 1500- och 1600-talen. Vattenområdet ”Hamnen” mellan Vedholmen och Tornö har sannolikt utgjort en natt- eller nödhavn för handels- och fiskefartyg på väg utmed Bohuskusten. På ön finns en begravningsplats, kringgårdad av en stenmur. År 1746 beskrivs den som en gammal kyrkogård, som vid den tiden används som begravningsplats för okända personer, som dött till sjöss och sedan flutit iland i området.

På Vedholmen finns några maritima ristningar i anslutning till lotsutkiken. Det ska ha funnits ristningar från 1500- eller 1600-talet, men dessa har inte kunnat återfinnas. De ristningar som idag finns bevarade är av yngre datum. På Tornö finns bland annat en inristad kompassros i anslutning till ett sjömärke på öns södra del.

Vallerö

På Vallerö fanns en strandsittarbosättning redan år 1610. Historiska kartor visar att det fanns strandsittare på ön åtminstone under hela 1600-talet. En strandsittare bodde på ofri grund (ofta på kronans mark) och levde främst av fiske. På ön finns flera husgrunder, som kan härröra från strandsittartiden.

Vallerö har tillsammans med Vedholmen och Tornö också använts som betesmarker, men också för tångtäkt, vrakning och fiske. År 1883 skiftades dessa öar mellan ett stort antal delägare. Vid denna tid fanns det bofasta på Vallerö. De hade sina åkrar och betesmarker i anslutning till sitt hus mitt på ön. Husgrunderna efter bostadshus och ladugård finns fortfarande kvar. Stengärdesgårdarna, odlingsrösen och dikena stammar också från denna tid.

Måseskär

Sjösäkerheten i våra bohusslänska farvatten förbättrades avsevärt vid 1800-talets slut genom tillkomsten av ett fyrväsen. Allteftersom fraktseglationen ökade, ökade också klagomålen över osäkra farvatten.

Fyren på Måseskär är av typen ”Heidenstamsfyre”, efter ingenjören Nils Gustav von Heidenstam. Det var en monterbar konstruktion av järn, där delarna tillverkades i land och monterades upp på plats. Fyrlanterninen var placerad ovanpå ett torn av järn, som stagades av ett fackverk, vilket gav fyrarna ett mycket karaktäristiskt utseende. Inne i järntornet leder en spiraltrappa upp till vaktrummet och lanterninen. Måseskärs fyre är en av dessa fyror. När den sattes upp 1865 var det den första i sitt slag i Bohuslän. Själva järnkonstruktionen tillverkades på Eriksbergs mekaniska verkstad i Göteborg. Som på många andra fyrplatser byggdes bostadshus och andra byggnader för fyrvaktarna.

1978 släcktes den äldre fyren och ersattes av en mindre fyre strax intill.

Motivering

Kustsamhälle med mycket välbevarad bebyggelse, samt fyrplats.

På Orusts västsida finns flera kustsamhällen med stark anknytning till de för Bohuslän karaktäristiska maritima näringarna. Den historiska utvecklingen inom fiske och fraktfart gör att bebyggelsen i dessa samhällen i hög grad är präglad av tiden mellan 1800-talets mitt och första världskriget. Samhällena uppvisar mycket karaktäristiska bebyggelsebilder med tätt liggande hus, och med grundelementen bryggor, sjöbodor/magasin och bostäder, samt också byggnader med anknytning till fiskberedningsindustri. Bebyggelsebilderna är i allmänhet oregelbundna där bostadshusen ligger, och mer regelbundna i sjöbodsraderna. Bebyggelsen från decennierna kring 1900, särskilt bostadshusen, delar i dessa samhällen ofta en gemensam snickeritradition vad gäller detaljutformningen.

Käringön är ett välbevarat exempel på detta, som ett av de större samhällena. Bebyggelsebilderna som helhet är välbevarade, och en stor andel av de enskilda byggnaderna är också välbevarade. Käringön har varit ett komplett och självständigt kustsamhälle, vilket återspeglas i att här finns eller har funnit kyrka, prästgård, affär, skola, post mm. Genom sitt läge utan fast landförbindelse är miljön också opåverkad av bilism.

Måseskärs fyrplats är viktig som ett exempel på en del av sjöfartens historia.

Kring Käringön, Vedholmen, Tornö och Vallerö finns ett antal bevarade marina och maritima lämningar, som tillsammans berättar om områdets sjöfarts- och fiskeanknutna historia under 1500 - 1700-talen. Lämningarna är bevarade i olika hög grad, men speglar sammantaget livsvillkoren för människorna i det yttersta havsbandet, under en period med sparsamt historiskt källmaterial. Den uppmuddrade fartygslämningen vid Skeppers holme är ett av få kända marinarkeologiska spår som vittnar om Käringöns långa och betydelsefulla sjöfartshistoria.

Nyckelvärden

- Välbevarad bebyggelsestruktur, med tätt placerad bebyggelse.
- Äldre och välbevarad bostadsbebyggelse, delvis oregelbundet placerad, och med få sentida tillägg.
- Längs vattnet mer regelbundna rader med sjöbodor och bryggor.
- Bebyggelsebilderna som helhet, med de grundläggande elementen lätt avläsbara: Brygga, sjöbod, verksamhetsbyggnader, och bostäder.
- Den äldre bebyggelsens enhetliga traditionella utformning.
- Den för Orust västkust lokala variant av den bohuslänska snickeritraditionen, så som den kommer till uttryck i många av bostadshusens detaljutformning.
- De hus som ännu har sina ursprungdetaljer kvar är särskilt värdefulla.
- Kommunikationsstråk i form av öppna ytor, smala vägar, stigar och smala prång.
- Kyrka med kyrkogård, uppförd under den stora sillfiskeperioden i slutet av 1700-talet.
- Särskilt värdefulla enskilda byggnader som t.ex. Simsons prästgård.

- Måseskärs fyrplats med Bohusläns första Heidenstamsfyr från 1865.
- Fornlämningar efter vrak, förlistningsuppgifter, hamnkulturlager, maritima ristningar och lämningar efter strandsittarbosättningar.
- Begravningsplatsen på Vedholmen.

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

En i hög grad välbevarad äldre bebyggelse med bibehållen karaktär, så att den historia som bebyggelsen på Karingön ska berätta fortsätter vara närvarande och lätt avläsbar. Detta gäller också ön som helhet, med en bebyggd norra del och en i stort sett obebyggd södra del. De förändringar och tillägg som sker, görs varsamt och hänsynsfullt på den befintliga miljöns villkor, och med omsorg om både helhet och detaljer.

Fyrplatsmiljön på Måseskär bevaras intakt.

Fornlämningarna och deras sammanhang i det maritima kulturlandskapet är bibehållna och förstäliga.

Rekommendationer

Bebyggelsemiljö som ska bevaras. Mycket varsam bebyggelseutveckling i endast begränsad omfattning.

- Ev. markingrepp, exploatering eller förtätning ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.
- Planering av muddring och större byggnationer som medför ingrepp i havsbotten i vattenområden i anslutning till bebyggelsen skall samrådas med Länsstyrelsen, med avseende på fornlämningsmiljön under vatten.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.
- Bebyggelsen på Karingön och på Måseskärs fyrplats är att betrakta som mycket kulturhistoriskt värdefull, och bör genomgå så få förändringar som möjligt. Att bibehålla de befintliga kvalitéerna hos de äldre husen och miljön är utgångspunkten.
- De äldre byggnaderna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer.
- Ursprungliga snickerier, fönster och andra snickeridetaljer är en del av den karaktär som ska bibehållas, och kan inte bytas utan att karaktären påverkas och det kulturhistoriska värdet minskar.

- Eftersom bebyggelsen är mycket väl synlig från farleden måste beaktas att eventuella ändringar även får stor påverkan på riksintresset som helhet.
- Eventuella förändringar av befintliga byggnader ska göras varsamt och inordnas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär i det befintliga bebyggelsemönstret, bl. a. genom att ha traditionella om/tillbyggnadssätt som förebild. Lokala snickeritraditioner bör användas som förlaga när förändrade hus återställs.
- Vid förändringar och underhåll av hus från senare decennier som finns i den äldre miljön, bör detta ske varsamt utifrån byggnadens egen karaktär, och på ett sätt som inte dominerar över den känsliga kulturmiljön.
- Byggrätterna i detaljplanen på Karingön är mycket snäva. Detta som ett led i att bibehålla bebyggelsebildens karaktär, genom att begränsa mängd och storlek på tillbyggnader. Avvikelser från byggrätterna bör ur kulturhistorisk synvinkel undvikas.
- Miljön mellan husen ska även den behålla sin karaktär, utan moderna inslag som altaner, modernt utformade staket och plank, moderna markbeläggningar mm. Detta gäller vare sig åtgärderna är bygglovspliktiga eller ej.
- De gemensamma kommunikationsytorna med stigar och prång ska inte göras privata eller halvprivata.
- Inga mer omfattande nybyggnationer bör ske i eller i anslutning till bebyggelsen. Eventuella nytillskott bör utformas och placeras så att de smälter in i miljön på ett positivt sätt, genom att utgå från den lokala byggnadstraditionen, och med omsorg om både helhet och detaljer.
- Till detaljplanen finns ett miljö- och byggnadsprogram, vars riktlinjer ska följas.
- Bostadshusen bör vara vita eller ha annan mild ljus färg, om inte husets äldre färgsättning kan fastläggas. Röda hus kan behålla sin färg. På vita hus har fönster och fönsteromfattningar traditionellt sett inte varit vita, utan har haft avvikande kulör, som grönt, engelskt rött eller ockragult. Blått har inte varit vanligt förrän från 1900-talets mitt. Sjöbodan är rödfärgade eller i enstaka fall ockragula, om de inte är omålade. Takmaterial bör vara rött oglaserat lertegel, om inte annat är historiskt motiverat.
- Den mer sentida bebyggelse som finns på Skeppers holme och Öviken måste fortsatt vara anpassad till den äldre bebyggelsen vad gäller kulör, materialval och eventuella förändringar.
- Funktionsuppdelningen bostadshus för boende, sjöbodan/magasin för förvaring bör bibehållas.
- Även bryggors utformning är viktig för miljön, även om de inte alltid omfattas av Plan och bygglagens regler.
- Fyrplatsmiljön på Måseskär bevaras som den är och får behålla sitt utseende.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön ingår i område av riksintresse för kulturmiljövården (MB 3 kap): O34 Orustskärgården.
- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.
- Detaljplan med bevarandeinriktade bestämmelser samt Miljö- och byggnadsprogram finns för Käringön.

Bebyggelsen

Förvanskningsförbud omfattar hela miljön

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön (bostadshus såväl som sjöbodrar och andra ekonomibyggnader), liksom miljön som helhet, är kulturhistoriskt värdefull, och omfattas av förvanskningsförbud enligt PBL 8 kap 13§.

Varsamhet ska gälla i hela miljön

- Alla ändringar ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning mot den befintliga bebyggelsen

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, samt även landskapsbilden, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär att traditionellt bebyggelsemönster och byggnadsutformning ska vara utgångspunkten för anpassningen.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.
- Bygglovsbefrielse för åtgärder som balkonger, takkupor, Attefallshus, altaner mm gäller inte inom Käringöns bebyggelse.

Kyrkan och Måseskärs fyrplats

- För kyrkplatsen gäller att kyrkliga kulturminnen inte får ändras utan tillstånd från Länsstyrelsen, enligt 4 kap Kulturmiljölagen. Det gäller såväl kyrkobyggnaden som kyrkogård/begravningsplats, kyrkotomt, murar mm.
- Måseskärs fyr är statligt byggnadsminne enligt Förordningen (2013:558) om statliga byggnadsminnen mm. Det innebär att den inte får ändras utan tillstånd från Riksantikvarieämbetet.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Arén, Hans och Björquist, Kajsa. 1986. *Husen på Kåringön*.

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Lundin, Ingela. 1999. *En inventering och dokumentation av maritima ristningar från Vinga till Koster*. Delrapport för projekt Blå Skagerrak. Bohusläns museum rapport 1999:44. Uddevalla.

Oedman, Johan. 1983. *Chorografia Bahusiensis thet är: Bohus-läns beskrifning, så til thess Natur, Art och Beskaffenheth*. Faksimiltryck av utgåva från 1746. Ed.

Palm, David. 1963. *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län VIII. Ortnamnen i Orusts västra härad*. Institutet för Ortnamns- och dialektforskning i Göteborg. Lund.

Pettersson, Johan. 2001. *Skärgårdsbebyggelsen i Bohuslän under den norska tiden; särskilt kring 1500-talets sillperiod*. Uddevalla.

Tengby, Nils. 1996. *Kåringön - vardag i fiskeläget*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund;57. Uddevalla.

Tengby, Nils. 1989. *Kåringön – de engelska kuttrarnas epok*. Göteborgs universitet, Historiska institutionen, Göteborg.

Digitala arkiv

Lantmäteristyrelsens arkiv:

N63-5:1. Vallerö. Laga skifte 1883

Krigsarkivet, Topografiska kartor

0400:XV:A:005. Speciallandkort och geographisk afrittingh öfver BahuusLähn med dess rätta situation och beskaffenhet jämvähl och een deehl af Westergjöthlandh och Daahl... Kjjetil Claussen Felterus 1658.

XV:A1. Geographisk carta öfwer Baahus Lähn uthi sin wederbörliga form bracht af Carl Gripenhielm. 1690-tal.

11. Lalleröd

I miljöns norra del ligger tre Lalleröds gårdar med gavlarna vända mot den uppodlade dalbotten. I slänten bakom finns beteshagar och små åkerlappar och där bortom tar utmarken snart vid. Gårdarnas placering i landskapet är mycket karaktäristiskt för 1800-talets andra hälft. Bostadshusen liknar varandra och de är alla uppförda vid 1800-talets slut. Dessa gårdar är ett mycket bra exempel på traditionell bohusslänsk jordbruksbebyggelse i lite mindre skala. Ytterligare välbevarade gårdar finns i miljön.

Gårdarna skiftas

Utvecklingen här är karaktäristisk för många av de småbrutna jordbruksbygderna i Bohuslän. Längre tillbaka låg gårdarna på Övre Lalleröd tillsammans, i dalens mitt (nuvarande Lalleröd 2:66, 2:129). Detta kan man se på kartan från storskiftet 1786. Före storskiftet hade varje gård andelar i varje åker, vid storskiftet samlades ägorna för varje gård i större enheter. Vid laga skiftet 1845–47 skedde en ännu större omfördelning av ägorna, och alla ägor för varje gård samlades i en enda enhet. Därmed måste också gårdsbebyggelsen flyttas ut till de nya ägotalotterna. I Övre Lalleröd spreds gårdarna längs dalsidan.

Bybebyggelsen på Nedre Lalleröd låg på platsen för nuvarande Lalleröd 1:15 och dessa gårdar flyttades ut runtom dalgången söder om platsen för byn. Marken som tillhörde Nedre Lalleröd sträcker sig ned till Gårvik och Holmudden i söder. Den första gården som flyttades ut från byn, Sandgårdet, flyttades ut redan 1810 men då endast ett hundratal meter västerut. Gården finns kvar än idag och är mycket väl bevarad.

Inte långt efter det att skiftet genomförts på Övre Lalleröd, delades flera av fastigheterna genom s.k. hemmansklyvning och antalet brukningsenheter ökade. På en lantmäterikarta från 1872 redovisas den nordligaste av de tre gårdarna men inte de andra två vilket tydligt indikerar att avstyckningarna från stamfastigheten är gjorda under 1800-talets sista decennier.

Bebyggelsen

Bostadshusen ligger på väldränerad och något höglänt mark, intill åkerjorden. De är på dubbel bredd i en och en halv våning. Fönstren är symmetriskt placerade vilket var typiskt för den tid då husen byggdes. Taksprången är något utskjutande och ger fasaderna en inramande skuggverkan tillsammans med stående träpanel och fönstersnicke-rier. Husen bärs upp av kraftiga naturstensgrunder. Ekonomibygnaderna, varav flera äldre finns kvar, är rödfärgade och betydligt enklare i sin detaljutformning. Den närmaste omgivningen domineras av lövträd i kuperad mark, troligen tidigare använd som betes- och slättermark.

På platsen för den ursprungliga byn Övre Lalleröd byggdes ett skolhus som invigdes 1908, numera privatbostad. Strax intill öppnades Lalleröds fjärde affär i början av 1940-talet. Affären lades ner på 1970-talet och blev även den en privatbostad.

Motivering

Välbevarad landskaps- och jordbruksbebyggelsemiljö, som speglar det karaktäristiska och av laga skifte påverkade odlingslandskapet.

Lalleröd är ett bra pedagogiskt exempel på ett laga skiftespräglat landskap, typiskt för många platser i Bohuslän. I de långsmala dalgångarna är den odlade marken samlad i dalbottnarna, och betes- och slättermarkerna på slänterna. Jordbrukslandskapet är ännu väl hävdat och gör tillsammans med bostadshus, ekonomibyggnader och byväg 1800-talets jordbrukshistoria läsbar. Odlingslandskapet är till stor del opåverkat av senare decenniernas bebyggelseexpansion.

Nyckelvärden

- Den väl bevarade gårdsbebyggelsen, såväl bostadshus som kvarvarande äldre ekonomibyggnader.
- Bebyggelsens traditionella placering i landskapet.
- Det öppna jordbrukslandskapet, ännu hävdat och fritt från bebyggelse på åkerytorna.

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

Kulturlandskapet hålls fortsatt öppet, med tillhörande jordbruksanknuten bebyggelse. De öppna landskapsavsnitten hålls fria från mer omfattande nytillskott. Äldre välbevarad bebyggelse får behålla sin karaktär, nytillskott blir huvudsakligen placerade i traditionella lägen. De öppna landskapsavsnitten hålls fria från mer omfattande nybyggnationer.

Rekommendationer

Fortsatt öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling, med bibehållen bebyggelsebild.

- Ev. markingrepp, exploatering eller förtätning ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.
- Skogsbruket ska bedrivas så att inga skador uppkommer på fornlämningar eller kulturlandskapselement.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.
- Områdets jordbruksbetonade karaktär bör bevaras.

- Landskapet bör hållas öppet för att behålla de kulturhistoriska värdena, vilket är viktigt för förståelsen av områdets framväxt och nuvarande karaktär.
- De välbevarade bostadshusen och ekonomibyggnaderna från slutet av 1800-talet bör bevaras och underhållas varsamt utifrån sin ursprungskaraktär.
- Vid förändringar och underhåll av hus från senare decennier som finns i den äldre miljön, bör detta ske varsamt utifrån byggnadens egen karaktär, och på ett sätt som inte dominerar över den känsliga kulturmiljön.
- Eventuellt tillkommande bebyggelse bör inordna sig i det befintliga bebyggelsemönstret och placeras i traditionella lägen utmed dalgångens sidor.
- Tillkommande bebyggelse ska anpassas till den äldre jordbruksbebyggelsen vad gäller form, färgsättning och materialval, företrädesvis genom att utgå från den lokala byggnadstraditionen, med omsorg om både helhet och detaljer, och placeras på ett sätt som inte förtar upplevelsen av den äldre bebyggelsen.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Förvanskningsförbud omfattar äldre värdefulla byggnader i miljön, men det finns även andra byggnader som inte omfattas.

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön (bostadshus såväl som sjöbodan och andra ekonomibyggnader) är kulturhistoriskt värdefulla och omfattas av förvanskningsförbud enligt PBL 8 kap 13.

Varsamhet gäller särskilt de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön.

- Alla ändringar på de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning mot kulturlandskapsbilden

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden och till landskapsbilden, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär att det traditionella bebyggelsemönstret är vägledande vad gäller placering i landskapet och generell byggnadsutformning.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbottnen som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Föreningen Orusts Släktforskare. 2002. *Övre Lalleröd – en gård på Orust*. Årsbok 2002.

Digitala arkiv

Lantmäteristyrelsens arkiv:

N117-27:4. Lalleröd nr 1-2. Storskifte utmark/utägor 1813

N117-27:1. Lalleröd nr 1-2. Storskifte inägor 1786

12. Lunden och Torp

I sprickdalslandskapet utmed vägen mot Nösund trängs fornlämningar från alla förhistoriska tidsperioder. Odlingslandskapet, som anpassar sig till den variationsrika terrängen, hålls till stora delar öppen genom slätter och bete.

Boplatserna

I de flesta åkrarna har föremål av flinta från stenåldern påträffats. Den äldsta kända boplatsten i området ligger i Enersbacken. Arkeologerna har hittat yxor, pilspetsar och skrapor från de första människorna som kom till Bohuslän efter istiden för ca 10 000 år sedan.

En annan boplatst ligger vid Risset, inte långt från områdets två stenkammargravar. Här har bland annat keramik från bondestenåldern (3400 - 2900 f.Kr.) hittats. Boplatsten är samtida med stenkammargravarna och på keramiken har man hittat avtryck, troligen efter sädeskorn.

Stenåldersboplatsernas skyddade lägen vid dåtidens havsvikar kan fortfarande anas i dagens landskap, tack vare dess öppna karaktär.

Lundens gånggrift

Områdets mest kända fornlämning är en gånggrift från bondestenåldern. Den har varit gravplats för människorna som bodde här för ca 5000 år sedan (ca 3400 - 2900 f.Kr.). Vid en arkeologisk utgrävning år 1915 hittades flera bärnstenspärlor, en skafthålsyxa och flera keramikkarl, bland annat en keramikskål på fot. Utgrävningen slutade i en tragedi, när arkeologen Wilhelm Ekman omkom efter att ha hamnat under en av gravens stenhällar.

Gravar och hållristningar

På bergshöjderna i syd och nordost finns rösen och stensättningar, som är gravar från bronsåldern (1700 - 500 f.Kr.). I nordost finns också ett flertal platser med skålgropar, troligen från samma tid. Under järnåldern (ca 500 f.Kr. - 1050 e.Kr.) begravdes de döda i gravhögar eller i gravfält. Vid Torp finns exempel på ett gravfält med stensättningar, samt några högar, som troligen anlagts under järnåldern. Gravarna i miljön har tidigare legat exponerade i landskapet, men de flesta ligger numera i skogsmark.

Bebyggelsen

I den södra delen av området finns en äldre och delvis välbevarad bebyggelse, bland annat ett båtsmanstorp från slutet av 1700-talet. Bebyggelsen utgör en fin provkarta på byggnader från sent 1700-tal och ett drygt sekel framåt. Här finns också en del yngre hus. I områdets västra del skymtar en del av en äldre vägsträckning utmed berget.

Vid Torp i den norra delen av området finner vi en liten och välbevarad skvaltkvarn, uppförd 1830, och som ägs av Tegneby hembygdsförening. En skvaltkvarn är en

mindre vattendriven kvarntyp som var vanlig förr i små vattendrag och oftast nyttjades för husbehovsmalning.

Nösunds kapell

I söder ligger också Nösunds kapell som byggdes 1912. Detta kapell underlättade gudstjänstbesöken för invånarna på Lyr och andra sockenbor som hade lång väg till Tegneby kyrka. Kapellet är uppfört i trä och vitmålat. Ritningarna och bygget utfördes av byggmästare Axel Johansson från Nösund. Han byggde även Hamburgsunds och Bovallstrands kapell, med liknande utseende.

Motivering

Välbevarad fornlämningsmiljö, med en koncentration av förhistoriska boplatser och gravar i ett småskaligt kulturlandskap.

Området är mycket tätt på fornlämningar från alla tidsperioder, vilket visar på kontinuerlig användning från äldsta stenålder till våra dagar. I synnerhet stenåldern är närvarande i landskapet genom ett trettiotal stenåldersboplatser och fyndplatser, en dös, och den monumentala Lundens gånggrift. Förekomsten av hällristningar och gravar från hela förhistorien bidrar till en komplett fornlämningsmiljö inom ett avgränsat landskapsavsnitt.

Det småskurna odlingslandskapet med sina terränganpassade åkerytor, i synnerhet kring Lunden, och betesmarker utmed dalgångssidorna, är typiskt för hur landskapsutnyttjandet sett ut i Orusts små sprickdalgångar. Hävdade betesmarker med höga kulturvärden återfinns främst vid Risset och Lundens gånggrift. Den i huvudsak jordbruksanknutna bebyggelsen i odlingslandskapet ligger i karaktäristiska lägen vid dalgångssidorna eller intill lägre bergspartier. Vid Torp finns en av Orusts få bevarade skvaltkvarnar.

Bebyggelsen utmed den äldre vägsträckningen i den södra delen av området är representativ för 1800- och det tidiga 1900-talets byggnadstradition. Nösunds vita kapell har ett viktigt miljöskapande värde både genom utformning och placering invid landsvägen till Nösund.

Nyckelvärden

- Stenåldersboplatserna
- Lundens gånggrift
- Gravarna och hällristningar
- Det småskurna odlingslandskapet
- Nösunds kapell
- Bebyggelsen nära Nösunds kapell
- Skvaltkvarnen vid Torp

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

Ett fortsatt öppet och hävdad kulturlandskap, med bibehållna värdefulla landskapselement som exempelvis stengärdesgårdar, bebyggelse i traditionella lägen, och välbevarad äldre jordbruksanknuten bebyggelse.

Ett fortsatt öppet och hävdad landskap, som gör att fornlämningarna, t ex Lundens gånggrift och stenåldersboplatserna, och deras sammanhang i landskapet är förståeliga och avläsbara.

Torps skvaltkvarn bevaras. Den äldre bebyggelsen får behålla sin karaktär, så att den historia som den kan berätta fortsätter att vara närvarande och lätt avläsbar.

Rekommendationer

Fornlämningskoncentration som ska bevaras, liksom fornlämningarnas sammanhang i landskapet. Fortsatt öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling.

- Ev. markingrepp, exploatering eller förtätning ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.
- Skogsbruket ska bedrivas så att inga skador uppkommer på fornlämningar eller kulturlandskapselement.
- Fornlämningarnas pedagogiska värden, i synnerhet vad gäller boplatserna och Lundens gånggrift, är helt beroende av att landskapet hålls öppet, så att man kan förstå och läsa fornlämningarna och deras historiska sammanhang.
- Landskapet bör hållas öppet för att behålla de kulturhistoriska värdena, vilket är viktigt för förståelsen av områdets historia och karaktär. Även området kring Nösunds kapell bör hållas öppet.
- Den äldre vägsträckningen genom bebyggelsen i sydost är ett viktigt landskapselement och bör bevaras.
- Eventuell tillkommande bebyggelse bör vara småskalig och ansluta till befintlig bebyggelse i traditionella lägen.
- Tillkommande bebyggelse bör ha en utformning som i generell mening ansluter till den traditionella bebyggelse som finns.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Varsamhet gäller särskilt de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön.

- Alla ändringar på de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning främst mot kulturlandskapsbilden, men i delar också mot naturlandskapsbilden.

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, liksom landskapsbilden och naturvärdena, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär för nytillkommande bebyggelse i odlingsmark och i anslutning till traditionell jordbruksbebyggelse att det traditionella bebyggelsemönstret är vägledande vad gäller placering i landskapet och generell byggnadsutformning, medan bebyggelse som tillkommer i omgivande terräng ges utformning som strävar att minska den visuella påverkan på miljön som helhet, och som därmed lämpligen anpassas till naturlandskapet som helhet.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.

Kyrkan

- För kyrkplatsen (Nösunds kapell) gäller att kyrkliga kulturminnen inte får ändras utan tillstånd från Länsstyrelsen, enligt 4 kap Kulturmiljölagen. Det gäller såväl kyrkobyggnaden som kyrkotomt, murar mm.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).

- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. *Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län. Bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövärden. Rapport 1995:21*. Göteborg 1995.

Sjögren, Karl-Göran. 2003. *"Mångfaldige uhrminnes grafvar..." Megalitgravar och samhälle i Västsverige*. GOTARC series B. Gothenburg archaeological thesis No 27. Coast to coast books No. 9. Göteborgs universitet, Institutionen för arkeologi. Göteborg.

Handlingar ur Bohusläns museums topografiska arkiv

13. Lyr

På Lyr finns ett välbevarat småbrutet odlingslandskap, med flera karaktärsskapande och historiska landskapselement och en enhetlig och förhållandevis välbevarad jordbruksbebyggelse. Med undantag för några mindre områden gäller detta för hela ön. Här finns också fornlämningar från både förhistorisk tid i form av boplatser och gravrösen, liksom lämningar efter trankokerier från 1700-talets sillperiod.

Förhistoria

Lyr har varit befolkat redan under förhistorisk tid. På ön finns ett tjugotal boplatser eller fyndplatser, där redskap och restprodukter efter redskapstillverkning i flinta påträffats. Fynden antyder att boplatserna använts under både jägarstenåldern och bondestenålder, men även senare. På två boplatser har arkeologer utfört mindre undersökningar, som föranlett förmodade dateringar till förromersk järnålder (tiden kring år 0) och bronsålder (1700 - 500 f.Kr).

Från bronsåldern är också Lyrsex rösen, som alla ligger på bergshöjder utmed Lyresund, Tångesund och Hästeskärsfjorden. Genom att placera gravarna utmed vattenväggarna markerade bronsålderns människor sin närvaro i landskapet. Det största röset kallas Ängesrös och är 20 m i diameter.

De äldsta källorna

På Lyr finns gårdarna Bot, Bö, Låssbo, Bäckeвик, Röd och Äng. Den första Lyrgården att dyka upp i de historiska källorna är Låssbo, som omnämns redan 1461. Övriga gårdar omnämns år 1528, undantaget Bäckeвик, som tas upp i jordeboken 1568. Alla gårdarna ägdes av adessläkten Rosenkrantz till i början av 1600-talet, då flera köptes av borgare i Marstrand. Först under 1700-talet fick bönderna lov att friköpa sina gårdar.

I och med 1600-talets ingång kommer det fram uppgifter om fiske och fiskare. 1610 fanns flera strandsittare registrerade på Lyr. De bodde troligen på Bös utmark vid Tångesund. Detta fiskeläge kallades Lyreleje, och där bodde 1645 inte mindre än sju familjer. Befolkningen minskade dock snart och under 1700-talet och fram till 1800-talets mitt var "Läget" ett torpställe. Numera finns inga synliga lämningar på platsen.

Fisket

Fisket har varit en viktig näring som ett komplement till jordbruket. År 1665 omtalas att fiske vid stranden bedrevs av alla öns gårdar. Under slutet av 1700-talet under den stora sillfiskeperioden lär det ha funnits åtminstone tre skärgårdsverk med trankokerier på Lyr. På den södra delen av ön finns lämningar kvar efter två av dem. Ett låg vid Mannevik och var ett trankokeri med åtta kittlar och en mangårdsbyggnad. Anläggningen uppfördes 1787.

Odlingslandskap och bebyggelse

Lyr's småskaliga kulturlandskap är fortfarande öppet, hävdad genom slåtter och bete. Det är uppbrutet i många små dalgångar, omgivna av berg och mindre skogspartier, där de karaktäristiska små gårdesgårdarna slingrar sig fram genom terrängen. Dungar med lövträd, inte minst ek, ramar in åkermarken, och under senare år har det vuxit upp en del yngre lövträd på impediment (dvs icke odlingsbara ytor i odlingsmarken) och längs vägar och diken. Vägarna är smala och slingrar sig fram mellan berg och jordbruksmark. Bilfärjan till Lyresund togs i bruk 1952 men bilandvändandet har inte i någon högre grad påverkat helhetsbilden.

Den äldre jordbruksbebyggelsen ligger samlad, ofta i klungor, i anslutning till den odlade marken, och är genomgående väl bevarad. Här finns samtidigt även en del yngre bebyggelse, som med något undantag inordnat sig i det befintliga bebyggelsemönstret. Det äldre mönstret där bostadshusen är vitmålade och ekonomibyggnaderna är rödfärgade är också helt genomgående och många av de yngre husen har inordnat sig också i detta. Bebyggelsen på ön ger därför ett ovanligt enhetligt intryck, få är de byggnader som bryter av det generella mönstret.

Som på många platser längs kusten har man tidigare kombinerat jordbruket med andra näringar. Vid Bö finns en av kommunens två bevarade väderkvarnar, från 1896, och strax intill har man också bedrivit båtbyggeri.

Jämfört med landskapet under mellankrigstiden ser man tydligt att den odlade arealen har minskat under de senare årtiondena. Främst är det de avsides belägna åkerlyckorna och ängslotterna som övergivits. Men jordbruksprägnen dominerar fortfarande såväl landskaps- som bebyggelsebilden, trots de många fritidshusen.

Motivering

Välbevarad landskaps- och jordbruksbebyggelsemiljö, med ovanligt enhetlig bebyggelsebild.

På nästan hela Lyr finns ett välbevarat och ännu hävdad småskaligt odlingslandskap, med flera karaktäristiska landskapselement, inte minst stengårdesgårdarna. Odlingslandskapet är till stor del, med några undantag, opåverkat av senare decenniernas bebyggelseexpansion.

Bebyggelsebilden är som helhet ovanligt enhetlig, trots en del senare fritidshus. Den jordbruksanknutna bebyggelsen är relativt välbevarad, och ligger i karaktäristiska lägen, ofta i mötet mellan berg och odlingsmark. Detta gör sammantaget att landskapets historiska värden är mycket tydligt läsbara. Här finns också en av kommunens två bevarade väderkvarnar.

Lyr innehåller också spår av förhistoriska aktiviteter, såsom boplatser och gravrösen. Rösena ligger i för västra Orust typiska lägen; på bergskrön utmed vattenvägarna.

Nyckelvärden

- Väl bevarat, enhetligt och öppet kulturlandskap över i stort sett hela ön.
- Kulturlandskapets landskapselement, som exempelvis de karaktäristiska stengärdesgårdarna, såväl i åkermarken som i de bergiga utmarkerna.
- Välbevarad och enhetlig bebyggelsebild, såväl vad gäller utformning, placering i landskapet, som färgsättning.
- Väderkvarnen
- Småskaligt vägnät
- Rösen i krönlägen
- Trankokerilämningar

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

Landskapets nuvarande helhetsutseende bibehålls så långt möjligt. Kulturlandskapet hålls fortsatt öppet, med tillhörande jordbruksanknuten bebyggelse. De öppna landskapsavsnitten hålls fria från mer omfattande nytillskott.

Äldre välbevarad bebyggelse får behålla sin karaktär, nytillskott blir huvudsakligen placerade i traditionella lägen, och bebyggelsens sammantaget mycket enhetliga karaktär bibehålls. Väderkvarnen bevaras.

Ett fortsatt öppet och hävdat landskap gör också att fornlämningarna och deras sammanhang i landskapet är förståeliga och avläsbara.

Rekommendationer

Fortsatt öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling, med bibehållen bebyggelsebild.

- Ev. markingrepp, exploatering eller förtätning ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.
- Områdets jordbruksbetonade karaktär bör bevaras.
- Landskapet bör hållas öppet för att behålla de kulturhistoriska värdena, vilket är viktigt för förståelsen av områdets framväxt och nuvarande karaktär. Det gäller såväl odlings- och betesmark som övriga biotor.

- Stengärdesgårdar är viktiga kulturlandskapselement och bör bevaras.
- Generell breddning av vägar bör undvikas. Äldre vägtillbehör som gärdesgårdar, stengardister mm bibehålls.
- Bebyggelsens karaktär är särskilt enhetlig på nästan hela Lyr, och bör därför bibehållas. Eventuellt tillkommande bebyggelse bör inordna sig i detta bebyggelsemönster.
- De äldre byggnaderna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer.
- Vid förändringar och underhåll av hus från senare decennier som finns i miljön, bör detta ske varsamt utifrån byggnadens egen karaktär, och på ett sätt som inte förändrar det värdefulla bebyggelsemönstret.
- Färgsättningsmönstret med i huvudsak vita bostadshus och rödfärgade ekonomi- och komplementbyggnader bibehålls så långt möjligt för såväl befintlig som nytillkommande bebyggelse.
- Tillkommande bebyggelse i eller i anslutning till kulturlandskapsmiljön bör harmoniera med den äldre jordbruksbebyggelsen vad gäller form, färgsättning och materialval. I terräng anpassas tillkommande bebyggelse lämpligen till naturlandskapet som helhet.
- Inom Breviks sommarhusområde kan man vara något friare vad gäller husens form och placering.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Varsamhet gäller särskilt de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön.

- Alla ändringar på de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning främst mot kulturlandskapsbilden, men i delar också mot naturlandskapskapsbilden.

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, liksom landskapsbilden och naturvärdena, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär för nytillkommande bebyggelse i odlingsmark och i anslutning till traditionell jordbruksbebyggelse att det traditionella bebyggelsemönstret är vägledande vad gäller placering i landskapet och generell byggnadsutformning, medan bebyggelse som tillkommer i omgivande terräng ges utformning som strävar att minska den visuella påverkan på miljön som helhet, och som därmed lämpligen anpassas till naturlandskapet som helhet.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Naturresevat

- Delar av Lyr i syd och sydöst är beläget inom Stigfjordens naturresevat som omfattas av särskilda föreskrifter och skötselplaner.

Referenser

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Framme, Gösta. 1999. *Jordrannsaking och skattdläggning i Bohuslän 1662-1666*. Skrifter utgivna av Språk- och folkminnesinstitutet, Dialekt-, Ortnamns- och Folkminnesarkivet i Göteborg 4. Göteborg.

Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. *Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län. Bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövården*. Rapport 1995:21. Göteborg.

Ortman, Oscar. 2002. *Arkeologisk förundersökning Lyr-Röd 1:5*. Bohusläns museum rapport 2002:4.

Ottander, Jan. 2002. *Arkeologisk förundersökning Lyr-Röd 1:11*. Bohusläns museum rapport 2002:6.

Palm, David. 1963. *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län VIII. Ortnamnen i Orusts västra härad*. Institutet för Ortnamns- och dialektforskning i Göteborg. Lund.

Pettersson, Johan. 1953. *Den svenska skagerrakkustens fiskebebyggelse – en etnologisk studie*. C.W.K. Gleerup. Lund.

Pettersson, Johan. 1999. *Skärgårdsverken i Bohuslän. Trankokerier och sillsalterier under 1700-talets sillperiod*. Kungälv.

Digitala arkiv

Diplomatarium Norvegicum, band 15, sid. 76, brev nr. 87 via https://www.dok-pro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html

14. Lyresund

Landskapet vid Lyresund domineras av dramatiska bergsformationer och ett småskuret odlingslandskap i dalgångarna. Den äldre bebyggelsen är genomgående koncentrerad till de små strandängarna och färjeläget. Smala vägar slingrar sig runt branta bergssidor och i kanten av odlad mark. Vägar är i de flesta fall tillkomna på 1900-talet; före bilismen gick kommunikationerna vanligtvis sjövägen. Vid stränderna utmed Lyresund har bedrivits båtbyggeri sedan lång tid, ett näringsliv som det idag finns flera rester av. På krönet av det högsta och brantaste berget finns en fornborg.

Fornlämningar

Vid Ramshult ligger Borgekullen, som är en av Orusts 14 fornborgar. På den östra sidan, där berget är mindre brant, finns rester av murar uppbyggda av stenar. Murarna täpper till sprickdalar och bergshyllor och anlades för att göra det svårt att angripa borgen på de platser där det var lättast att klättra upp. Fornborgen är inte undersökt och därmed inte daterad, men fornborgar brukar i allmänhet räknas till järnåldern (ca 500 f.Kr. – ca 1050 e.Kr).

Övriga fornlämningar i området utgörs av boplatser med fynd främst från stenåldern. Rösen och stensättningar ligger på bergshöjdernas krön på båda sidor utmed sundet. Bronsålderns människor markerade på detta sätt sin närvaro i landskapet utmed vattenvägarna.

Bebyggelse och landskap

Ner mot vattnet, i sänkorna mellan bergsklackarna ligger bebyggelsen vid Ramshult, Tofta, Nötskär och Vasseröd. Den äldre bebyggelsen är delvis välbevarad, och de tidigare brukade markerna hålls fortfarande öppna, och tillsammans bildar detta en mycket karaktäristisk kustmiljö utmed sundet.

Den äldre bebyggelsen har under andra halvan av 1900-talet kompletterats med små sportstugor och fritidshus, men stora delar av det traditionella landskapet har fortfarande sin karaktär i behåll. Fritidshuset vid Tofta tillkom i samband med att vägen till Nötskär byggdes. Vid Ramshult utgörs fritidshusbebyggelsen av småskaliga enplanshus med låga volymer.

Näringsfånget här har historiskt sett varit det karaktäristiska för Orust kustlandskap. Jordbruk har kombinerats med maritima näringar som fiske, fraktfart och båtbyggeri. Båtbyggeri här är dokumenterat åtminstone från 1600-talet. Idag ser vi resterna av två varv: Vasseröd och Holmudden. Under den stora sillperioden under 1700-talets slut etablerades också ett silsalteri kallat Snäckeallen vid Ramshult i norra delen av miljön. Inga synliga lämningar finns dock kvar idag.

Båtbyggande på Vasseröd är dokumenterat sedan början av 1800-talet, och fortsatte under flera generationer i samma familj. Den först till namnet kände båtbyggaren på

platsen var Anders Andersson (1785-1874) från Lalleröd. Sonen Samuel Andersson, dennes son Abraham Samuelsson och hans son Albin Abrahamsson fortsatte verksamheten. För att reparera och underhålla de större engelska kuttrarna byggdes upphalningslipar ca 150 meter norr om varvet år 1900 och strax därefter. 1910 byggdes en såg vid bäcken från Vasserödsvattnet. På 1930-talet startades också istillverkning, som bedrevs ända till 1962. Isen togs från Vasseröds vatten.

Också trävaruhandeln vid färjeläget har en bakgrund i varvsverksamheten, som byggde en ny såg vid färjeläget år 1936. 1972 lades varvsverksamheten ner och företaget inriktades på trävaruhandel.

Idag finns flera av varvsbyggnaderna kvar, även i magasinet, om än i nedgången skick. Albin Abrahamssons bostadshus, med två frontespiser, finns kvar, liksom det närliggande s.k. fyrfrontshuset, där husets alla sidor ser ut som gavlar, som båtbyggaren Anders Samuelsson byggde strax efter 1900.

Anders Samuelsson startade varvet på Holmudden 1909, och det lades ned i början av 1970-talet. Varvet var redan från början ett reparations- och underhållsvarv. Bostadshuset strax intill slipen, ett traditionellt dubbelhus, uppfördes av Anders Samuelsson 1913.

Motivering

Bebyggelse-, landskaps- och fornlämningsmiljö, karaktäristisk för kustlandskapet och med anknytning till Orusts varvsnäring. Två av Orusts få kvarvarande äldre varvsmiljöer finns här.

Från förhistorisk tid finns fornlämningar som boplatser, gravar och en fornborg, där i första hand gravarna och fornborgen ligger framträdande i landskapet. Fornborgsklippan är ett dominerande landskapselement med symbolvärde. De förhistoriska gravarna ligger alla i anslutning till Lyre sund och har bevarade siktlinjer över till motsvarande fornlämningar på Lyr. Gravarnas placering utmed dåtidens vattenvägar är typisk för västra Orust.

Det småskaliga, ofta strandnära, odlingslandskapet hålls fortfarande öppet och de bevarade stengårdsgårdarna är betydelsefulla kulturlandskapselement. Den äldre bebyggelsen är till delar välbevarad och ligger i karaktäristiska lägen i landskapet. Flertalet av sportstugorna och fritidsbebyggelsen uppvisar karaktärsdrag typiska för sin tillkomsttid, framförallt vad gäller småskalighet och låga volymer.

Varvsmiljöerna vid Vasseröd och Holmudden uppvisar flera bevarade byggnader och anläggningar från varvsverksamheten. Eftersom verksamheterna har upphört är miljöerna relativt oförändrade och autentiska. En konsekvens av att varven inte är i bruk är att de inte underhålls i någon större utsträckning.

Nyckelvärden

- Varvsmiljöerna Vasseröd och Holmudden.
- Övrig äldre bebyggelse i anslutning till odlingsmark och varv.
- Småskaligt odlingslandskap.
- Fornborgen Borgekullen.
- Förhistoriska stensättningar och rösen i krönlägen.
- Sportstugor och fritidshusbebyggelse.

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

Ett fortsatt öppet och hävdat kulturlandskap, med bibehållna värdefulla landskapselement som exempelvis stengärdesgårdar, bebyggelse i traditionella lägen, och välbevarad äldre jordbruksanknuten bebyggelse.

Ett fortsatt öppet och hävdat landskap, som gör att fornlämningarna och deras sammanhang i landskapet är förståeliga och avläsbara.

En välbevarad äldre bebyggelse med bibehållen karaktär, så att den historia som bebyggelsen utmed Lyresund ska berätta fortsätter att vara närvarande och lätt avläsbar. Sportstugor och fritidsbebyggelse bör även fortsättningsvis behålla sin småskalighet och de låga volymerna för att anknyta till sitt ursprung samt för att inte dominera i landskapet. Varvsmiljöerna Vasseröd och Holmudden bevaras. De förändringar och tillägg som sker, görs varsamt och hänsynsfullt på den befintliga miljöns villkor, och med omsorg om både helhet och detaljer.

Rekommendationer

Äldre bebyggelse bevaras. Bevarade varvsmiljöer i behov av upprustning. Varsam bebyggelseutveckling, i sjönära lägen endast i begränsad omfattning. Fornlämningarna och deras sammanhang i landskapet ska bevaras.

- Ev. markingrepp, exploatering eller förtätning ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.
- De små odlingsytorna bör fortsatt hållas öppna, vilket är viktigt för förståelsen av områdets framväxt och nuvarande karaktär.
- Stengärdesgårdarna i anslutning till dessa är viktiga kulturlandskapselement, som bör bevaras och hållas fria från vegetation.

- De siktlinjer som finns mellan fornlämningarna på höjderna på Orustsidan och över sundet till fornlämningarna på Lyrsidan bör bevaras.
- Varvsmiljöerna har höga kulturvärden på grund av att många byggnader, anläggningar och maskinerier finns bevarade. För ett fortsatt långsiktigt bevarande krävs dock underhåll.
- De äldre byggnaderna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer.
- Ursprungliga snickerier, fönster och andra snickeridetaljer är en del av den karaktär som ska bibehållas, och kan inte bytas utan att karaktären påverkas och det kulturhistoriska värdet minskar.
- Eventuella förändringar av befintliga byggnader ska göras varsamt och inordnas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär i det befintliga bebyggelsemönstret, bl. a. genom att ha traditionella om/tillbyggnadssätt som förebild. Lokala snickeritraditioner bör användas som förlaga när förändrade hus återställs.
- Vid förändringar och underhåll av hus från senare decennier som finns i den äldre miljön, bör detta ske varsamt utifrån byggnadens egen karaktär, och på ett sätt som inte dominerar över den känsliga kulturmiljön.
- I miljön är småskalighet och anpassning till landskapets förutsättningar ett viktigt tema. Ytterligare förtätning av bebyggelsen bör undvikas, liksom breddning av vägarna till vikarna.
- Eventuellt tillkommande bebyggelse bör inordna sig i det befintliga bebyggelsemönstret.
- Tillkommande bebyggelse måste anpassas till omgivande äldre bebyggelse vad gäller form, färgsättning och materialval.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Förvanskningsförbud omfattar äldre värdefulla byggnader i miljön, men det finns även andra byggnader som inte omfattas

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön (bostadshus såväl som sjöbodan och andra ekonomibygnader) är kulturhistoriskt värdefulla och omfattas av förvanskningsförbud enligt PBL 8 kap 13§.

Varsamhet gäller särskilt de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön.

- Alla ändringar på de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning främst mot kulturlandskapsbilden, men i delar också mot naturlandskapsbilden.

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, liksom landskapsbilden och naturvärdena, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär för nytillkommande bebyggelse i odlingsmark och i anslutning till traditionell jordbruksbebyggelse att det traditionella bebyggelsemönstret är vägledande vad gäller placering i landskapet och generell byggnadsutformning, medan bebyggelse som tillkommer i omgivande terräng ges utformning som strävar att minska den visuella påverkan på miljön som helhet, och som därmed lämpligen anpassas till naturlandskapet som helhet.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Löfving, Carl och Samuelsson, Ingrid. 2016. *Vasseröd och Holmuddens varv*. Ur: Bornmalm, Bång & Fredriksen, *Fiskebåtarna & Varven Skeppbyggarna 2* sid 126-157

Pettersson, Johan. 1999. *Skärgårdsverken i Bohuslän. Trankokerier och silsalterier under 1700-talets sillperiod*. Kungälv.

Svensson, Anders. 2018. *Holmuddens varv*. Ur: Njord - Sveriges största tidning om yrkesfiske 20 september 2018 <http://fiske.zaramis.se/2018/09/20/holmuddens-varv/>

Svensson, Anders. 2018. *Vasseröds varv*. Ur: Njord - Sveriges största tidning om yrkesfiske 20 september 2018 <http://fiske.zaramis.se/2018/09/20/vasserods-varv/>

15. Mollösund

Mollösund brukar räknas som Bohusläns äldsta fiskeläge, etablerat under 1500-talets sillperiod. Den äldre täta och oregelbundna samhällskärnan är mycket välbevarad, liksom den långa raden med sjöbodas och bryggor. Mollösund är av riksintresse för kulturmiljövården. Utanför ligger Mollön och Sörön, två sammanvuxna öar som skyddar samhället och det mellanliggande sundet från västliga och sydvästliga vindar.

Den medeltida hamnen

Under medeltiden var sundet innanför Mollön en omtyckt hamn och ankarplats. Sundet är skyddat, djupt och ligger i den yttersta skärgården, vilket gjorde hamnen mycket lämplig för sjöfarare på resa längs segelleden utmed Bohuskusten. Det äldsta omnämnandet av hamnen kommer från år 1325 i ett brev utfärdat i Mollösund och undertecknat av rådmän från en rad hansestäder.

Flera arkeologiska fynd har gjorts, som speglar hamnens betydelse för den långväga handeln under medeltiden. På botten av Mollösundet har man lokaliserat två vrak från 1300-talet och medeltida keramik. I en trädgård i Mollösund har dessutom ett 1300-talsmynt från hansestaden Rostock påträffats.

Fiskeläget på 1500- och 1600-talet

När den allra första bebyggelsen tillkom på Mollösund är inte känt. Det första säkra beviset är ett brev från 1564, skrivet under 1500-talets sillperiod. I detta brev till kung Fredrik II anhöll en amiral i Lübeck om att få fiska, salta in och handla med sill i Mollösund. Av brevet att döma var fiskeläget fullt etablerat redan då. Till skillnad från många andra fiskelägen, som bara användes under sillfiskesäsongerna, verkar Mollösund ha varit permanent bebott och med en betydande verksamhet kring fisket och handeln med sill. En tullbod finns omnämnd från och med år 1572 och år 1586, när sillperioden led mot sitt slut, omnämns Mollösunds kapell för första gången. Det gamla kapellet låg på kyrkogården inne i samhället, strax norr om den välvda portalen i kyrkogårdsmuren. Denna äldre kyrka fanns kvar tills den ersattes av den nuvarande kyrkan från 1866 efter ritningar av H.J. Strömberg.

Trots nedgången efter sillperiodens slut förblev Mollösund det största fiskeläget i Bohuslän under 1600-talet. Vid 1600-talets mitt bodde minst 200 personer i Mollösund. Kustfisket och sjöfarten förblev den viktigaste utkomsten under hela 1600-talet.

På Mollön finns ett antal bevarade lämningar, som kan kopplas till sjöfarten och fisket. Bland dessa märks en begravningsplats omgärdad av en stenmur. 14C-dateringar tyder på att begravningsplatsen varit i bruk under perioden 1400 - 1600-tal. Intill finns ett bomärke eller en kompassros inristad på ett löst block. Vid ett av rösena på Mollön finns en kompassros, som tros vara inristad i berget under början av 1600-talet.

Även på Mollösundets botten finns lämningar från denna tid. Bland annat har två vrak påträffats; det ena från 1500-talets slut eller 1600-talet, och det andra från 1700-talet. Det finns också ett område med hamnkulturlager. Det består av sopor som har slängts överbord från fartyg eller från bryggor, som djurben och keramik, men också av dumpad ballaststen och hantverksspill från strandnära aktiviteter. Keramiken i kulturlagret som dateras till 1500- och 1600-talet som äldst.

1700 - 1800-tal: Samhället växer

Under 1700-talets stora sillperiod fördubblades befolkningen i Mollösund. I samhället med omgivningar fanns dessutom 11 större trankokerier och sillsalterier. Lämningarna efter några av dessa finns vid bland annat vid Tornvik, Svensholmen och Åkervik.

Det samhälle vi nu ser är dock mest präglad av den senaste sillperioden, d.v.s. mellan 1870-1910. Då började det bli vanligt med sjöbodar. Den långa och täta bod- och magasinraden har till stora delar tillkommit just under denna tid. Mollösund tillhör dock de samhällen som hade sjöbodar även tidigare. På 1773 års karta finns flera sjöbodar och många ladugårdar markerade. På denna karta kan man också se att bostadshusen ligger mycket tätt på planen mellan saltsjön och berget. Man kan lätt orientera sig och hitta våra dagars gator utefter hamnen. Med 1800-talets befolkningsökning började bebyggelsen ”klättra” upp i berget.

I Mollösund fanns från 1800-talets mitt till början av 1900-talet en betydande flotta av större segelfartyg, som mest gick i långfart. I 1877 års skeppslista kan man se att här fanns 30 större fraktfartyg (8 briggas, 1 skepp, 1 bark, 3 skonertskepp, 2 skonertes och 15 skonare). I början av 1900-talet förbättrades villkoren avsevärt för långafisket då större båtar, s.k. kuttrar, inköptes från England. Fisket kunde nu utsträckas till de stora fiskebankarna utanför Shetlandsöarna. Sensommar och höst bedrevs makrilldörje i Nordsjön. Islandsfiske och annat sillfiske har också under 1900-talet bedrivits av Mollösundsåbåtar, men fiske och beredning av långa har sedan det stora sillfiskets dagar till de senaste decennierna varit den mest betydande näringen.

Bebyggelsebild

Mollösunds äldre bebyggelse utgör en karaktäristisk tät och långsträckt bebyggelseklunga från hamnen i norr till udden i söder. Genom samhället löper huvudstråket ”Gatan”, där tidigare många av samhällets affärer och andra verksamheter låg. Den norra delen av samhället, i anslutning till hamnen, kallas ”Norlejet” och den södra delen ”Sörlejet”. Bebyggelsen i södra delen var generellt något enklare.

Bebyggelsen ligger tätt och oregelbundet, där de oftast välbevarade husen tillsammans bildar en organiskt framvuxen samhällsbild. Mellan husen löper karaktäristiska stigar och prång, som är en viktig del av helhetsbilden. Ser man samhället från vattnet ser man de täta raderna med sjöbodar och magasin, i huvudsak rödfärgade men också ock-

ragula, och bakom dem de oftast vita bostadshusen. På Mollön finns bebyggelse kopplad till fiske och fiskberedning, och här finns också en torkställning av äldre modell, där man förr torkade långa.

I stort sett all senare bebyggelseutveckling har skett öster om den gamla bebyggelsen, på andra sidan bergshöjden, vilket gör att den äldre bebyggelsen med enstaka undantag visar en mycket enhetlig äldre karaktär. På berget ovanför Sörlejet står Mollösunds väderkvarn, en av två bevarade väderkvarnar på Orust.

Motivering

Mycket höga kulturvärden. Kustsamhälle med mycket välbevarad bebyggelse, samt värdefullt kustlandskap.

På Orusts västsida finns flera kustsamhällen med stark anknytning till de för Bohuslän karaktäristiska maritima näringarna. Den historiska utvecklingen inom fiske och fraktfart gör att bebyggelsen i dessa samhällen i hög grad är präglad av tiden mellan 1800-talets mitt och första världskriget. Samhällena uppvisar mycket karaktäristiska bebyggelsebilder med tätt liggande hus, och med grundelementen bryggor, sjöbodas/magasiner och bostäder, samt också byggnader med anknytning till fiskberedningsindustri. Bebyggelsebilderna är i allmänhet oregelbundna där bostadshusen ligger, och mer regelbundna i sjöbodsraderna. Bebyggelsen från decennierna kring 1900, särskilt bostadshusen, delar i dessa samhällen ofta en gemensam snickeritradition vad gäller detaljutformningen.

Mollösund är ett välbevarat exempel på detta, som ett av de största och äldsta samhällena. Bebyggelsebilderna som helhet är välbevarade, och en stor andel av de enskilda byggnaderna är också välbevarade. Mollösund har varit ett komplett och självständigt kustsamhälle, vilket återspeglas i att här finns eller har funnits kyrka, prästgård, affär, skola, post mm. Mollösund är också det fiskeläge på Orust där det finns flest äldre hus, dvs före 1800-talets mitt.

I och kring Mollösund finns lämningar bevarade efter platsens tidiga historia som hamn och ankringsplats. Bevarade medeltida vrak är mycket ovanliga i Bohuslän och i Mollösundet finns två av dessa.

Fornlämningarna både på land och under vatten representerar ortens långa utveckling som en viktig hamn och sjöfartssamhälle, från 1300-talets kontinentala fjärrhandel till 1800- och 1900-talens fiske med inköpta engelska kuttrar. Fornlämningarnas, fyndens och hamnkulturlagrets stora tidsmässiga omfång utgör ett viktigt historiskt arkiv för berättelsen om ortens förändring över tid.

Nyckelvärden

- Välbevarad bebyggelsestruktur, med tätt placerad bebyggelse.

- Äldre och välbevarad bostadsbebyggelse, delvis oregelbundet placerad, och med få sentida tillägg.
- Längs vattnet mer regelbunden rad med sjöbodar/magasin och bryggor.
- Bebyggelsebild som helhet, med de grundläggande elementen lätt avläsbara: Brygga, bodar/magasin, verksamhetsbyggnader, och bostäder.
- Den äldre bebyggelsens enhetliga traditionella utformning.
- Den för Orust västkust lokala variant av den bohuslänska snickeritraditionen, så som den kommer till uttryck i många av bostadshusens detaljutformning.
- De hus som ännu har sina ursprungdetaljer kvar är särskilt värdefulla.
- Kommunikationsstråk i form av huvudstråket Gatan i kombination med småvägar, stigar och smala prång som enligt karta fanns redan 1773.
- Kyrkogård där 1500-talskapellet låg och nuvarande kyrka i trä från 1866.
- Torkställningar för långa på Mollön.
- Vraken från olika tider i Mollösundet.
- Andra fornlämningar under vatten, som hamnkulturlager, ballastplatser mm.
- Fornlämningarna på Mollön, t ex begravningsplats, maritima ristningar, tomtningar, husgrunder, rösen och sjömärken.
- Lämningar efter skärgårdsverk.

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

En i mycket hög grad välbevarad äldre bebyggelse och bebyggelsebild som får bibehålla sin karaktär, så att den historia som bebyggelse och anläggningar på Mollösund och Mollön ska berätta fortsätter vara närvarande och lätt avläsbar.

De förändringar och tillägg som sker, görs varsamt och hänsynsfullt på den befintliga miljöns villkor, och med omsorg om både helhet och detaljer.

En välbevarad fornlämningsmiljö, där fornlämningarna både på land och under vatten och deras sammanhang i det maritima landskapet är förståeliga och avläsbara.

Rekommendationer

Bebyggelsemiljö som ska bevaras. Mycket varsam bebyggelseutveckling i endast begränsad omfattning. Fornlämningarna och deras sammanhang i landskapet ska bevaras.

Fornlämningar

- Avstå från ingrepp i den marina kulturmiljön i Mollösundet, det vill säga i vraken, hamnkulturlager och andra anläggningar.
- Fysisk planering som medför ingrepp i havsbottenavsnitt bör undvikas och alltid samrådats med Länsstyrelsen. Även mindre ingrepp som exempelvis bryggor, muddring eller liknande måste samrådats med Länsstyrelsen.
- Ev. markingrepp eller exploatering ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de

föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.

- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.

Bebyggelsen

- Bebyggelsen på Mollösund och Mollön är att betrakta som mycket kulturhistoriskt värdefull, och bör genomgå så få förändringar som möjligt. Att bibehålla de befintliga kvalitéerna hos de äldre husen och miljön är utgångspunkten.
- De äldre byggnaderna och anläggningarna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer.
- Ursprungliga snickerier, fönster och andra snickeridetaljer är en del av den karaktär som ska bibehållas, och kan inte bytas utan att karaktären påverkas och det kulturhistoriska värdet minskar.
- Eventuella förändringar av befintliga byggnader ska göras varsamt och inordnas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär i det befintliga bebyggelsemönstret, bl. a. genom att ha traditionella om/tillbyggnadssätt som förebild. Lokala snickeritraditioner bör användas som förlaga när förändrade hus återställs.
- Vid förändringar och underhåll av hus från senare decennier som finns i den äldre miljön, bör detta ske varsamt utifrån byggnadens egen karaktär, och på ett sätt som inte dominerar över den känsliga kulturmiljön.
- Byggrätterna i detaljplanen är snäva. Detta som ett led i att bibehålla bebyggelsebildens karaktär, genom att begränsa mängd och storlek på tillbyggnader. Avvikelser från byggrätterna bör ur kulturhistorisk synvinkel undvikas.
- Miljön mellan husen ska även den behålla sin karaktär, utan moderna inslag som altaner, modernt utformade staket och plank, moderna markbeläggningar mm. Detta gäller vare sig åtgärderna är bygglovspliktiga eller ej.
- De gemensamma kommunikationsytorna med stigar och prång ska inte göras privata eller halvprivata.
- Inga mer omfattande nybyggnationer bör ske i eller i anslutning till bebyggelsen. Eventuella nytillskott bör utformas och placeras så att de smälter in i miljön på ett positivt sätt, genom att utgå från den lokala byggnadstraditionen, och med omsorg om både helhet och detaljer.
- Till detaljplanen finns ett miljö- och byggnadsprogram, vars riktlinjer ska följas.
- Bostadshusen bör vara vita eller ha annan mild ljus färg, om inte husets äldre färgsättning kan fastläggas. Röda hus kan behålla sin färg. På vita hus har fönster och fönsteromfattningar traditionellt sett inte varit vita, utan har haft avvikande kulör, som grönt, engelskt rött eller ockragult. Blått har inte varit

vanligt förrän från 1900-talets mitt. Sjöbodarna är rödfärgade eller i enstaka fall ockragula, om de inte är omålade. Takmaterial bör vara rött oglaserat lertegel, om inte annat är historiskt motiverat.

- Funktionsuppdelningen bostadshus för boende, sjöbodarna/magasin för förvaring/verksamhet bör bibehållas.
- Även bryggors utformning är viktig för miljön, även om de inte alltid omfattas av Plan och bygglagens regler.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Mollösund är utpekad område av riksintresse för kulturmiljövården (MB 3 kap): O32 Mollösund.
- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.
- Detaljplan med bevarandeariktade bestämmelser samt Miljö- och byggnadsprogram finns för Mollösund, gamla delen.

För bebyggelsen

Förvanskningförbud omfattar hela miljön

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön (bostadshus såväl som sjöbodarna och andra ekonomibyggnader), liksom miljön som helhet, är kulturhistoriskt värdefull, och omfattas av förvanskningförbud enligt PBL 8 kap 13§.

Varsamhet ska gälla i hela miljön

- Alla ändringar ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning mot den befintliga bebyggelsen

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, samt även landskapsbilden, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär att traditionellt bebyggelsemönster och byggnadsutformning ska vara utgångspunkten för anpassningen.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.
- Bygglovsbefrielse för åtgärder som balkonger, takkupor, Attefallshus, altaner mm gäller inte inom bebyggelsemiljön.

Kyrkan

- För kyrkplatsen gäller att kyrkliga kulturminnen inte får ändras utan tillstånd från Länsstyrelsen, enligt 4 kap Kulturmiljölagen. Det gäller såväl kyrkobyggnaden som kyrkogård/begravningsplats, kyrkotomt, murar mm.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

von Arbin, Staffan. 2016. *Marinarkeologi i Mollösund*. Bohusläns museum rapport 2016:20.

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Claesson, Pia. 2017. *En märklig byggnad på Mollön*. Bohusläns museum rapport 2017:15.

Hagberg, Gunnar & Wallin, Gunnar. 2015. *Mollösundet – historiska gåtor och dramatiska händelser*. Båtdokgruppen. Serbien.

Hagberg, Gunnar (red). 2012. *Mollösund – om livet i ett gammalt fiskeläge*. Båtdokgruppen. Serbien.

Lundin, Ingela. 1999. *En inventering och dokumentation av maritima ristningar från Vinga till Koster*. Delrapport för projekt Blå Skagerrak. Bohusläns museum rapport 1999:44. Uddevalla.

Oedman, Johan. 1983. *Chorografia Bahusiensis thet är: Bohus-läns beskrifning, så til thess Natur, Art och Beskaffenhed*. Faksimiltryck av utgåva från 1746. Ed.

Petterson, Johan. 1999. *Skärgårdsverken i Bohuslän. Trankokerier och sillsalterier under 1700-talets sillperiod*. Kungälv.

Wingård, Cecilia & Brandt, Tomas. 2018. *Detaljplan Mollösunds hamn – kulturhistorisk konsekvensanalys*. Underlag till detaljplan över Mollösund 5:351 m.fl. Uddevalla: Bohusläns museum

16. Morlanda

I Morlandadalen finns lämningar, som speglar mänsklig verksamhet allt från stenåldern till våra dagar. Dalgången domineras av Morlanda säteri och kyrka, båda med rötter i medeltiden. Morlanda kyrka är Orusts enda bevarade medeltida kyrka. På sluttningarna i områdets östra och norra delar finns flera stenåldersboplatser och stenkammargravar, som tillsammans utgör en ovanligt stor och koncentrerad stenåldersmiljö.

Dalgången är avgränsad av Storehamns höga bergvägg i öster och av havet i väster. Landskapet karaktäriseras av stora öppna ytor, till stor del odlingsytor men idag finns också en golfbana här.

Fornlämningarna

Kring Morlandadalgången finns lämningar efter mänsklig aktivitet från hela förhistorien. På en bergsplatå områdets nordöstra del ligger två stora dösar. Båda dösar ligger i högar som omges av resta stenar. Den största av dem har kallats för Torebo altare eller Jättealtaret. Dösar har anlagts som gravar under bondestenåldern, ca 3400 - 2900 f.Kr. Kring Ilanda fors och Torebo finns en koncentration av boplatser, med fyndmaterial främst från stenåldern.

Kring Kårehogen och Morlanda kyrka finns fler förhistoriska boplatser. Arkeologiska undersökningar visar att de använts i perioder under såväl stenåldern, som bronsåldern och järnåldern. Från järnåldern finns bl.a. en fornborg som kallas Slottsberget och ett gravfält med nio högar vid Nybygget. Fornborgen utgörs av ett brant berg, som man befäst genom att bygga murar i mindre branta partier. Borgen har troligen använts som tillfällig tillflyktsort i orostider.

Många av fornlämningarna i miljön har tidigare legat synliga i landskapet, men numera ligger de flesta i skogsmark. Siktlinjerna mellan dem skymms ofta av vegetation.

Morlanda säteri

På Orust har funnits fyra säterier med underliggande gårdar: Svanvik, Råssö, Kåröd och Morlanda. Av dessa är det bara Morlanda som fortfarande kallas säteri, även om de skattemässiga förmånerna avskaffades under 1800-talet. Många gårdar på Orust, Tjörn och Inland låg under Morlanda långt fram i tiden.

Morlanda var en storgård redan på medeltiden, de äldsta uppgifterna är från 1388. Godset var då ett av Bohusläns största med huvudsakliga ägor på Orust och Morlanda socken, men med mark också på många andra håll. Godsets omfattning under de följande århundradena både minskade genom arvskifte och utökades genom nyförvärv. När Bohuslän blev svenskt 1658 ägdes omkring hälften av all jord Morlanda socken av säteriet. Under många år från 1500-talet och fram till 1800-talets slut ägdes säteriet av släkten Bildt, ett släktnamn som inte sällan återkommer i den lokala historien.

Från 1521 finns en uppgift om att gården brändes av svenskar, den ska då ha legat närmre sjön. Den nuvarande huvudbyggnaden uppfördes på 1600-talets andra hälft, på en sten i grunden finns årtalet 1675 inhugget. Den har förändrats en del under århundradena, men har mycket av ursprunget kvar, bl.a. det glaserade takteglet. Under åren 1919-20 genomgick byggnaden en genomgripande restaurering. Många äldre detaljer som väggmålningar och dörrar togs då fram.

I den första brandförsäkringen från 1811 framgår att huset var rödfärgat, en färg som då fortfarande var ståndsmässig. 1846 när ny brädklädsel sattes upp hade rödfärgen blivit så vanlig, att det var den gula oljefärgen som var en statusmarkering, och byggnaden blev gulmålad. De två flygelbyggnaderna är från 1806 och 1809. Här finns också ekonomibyggnader av äldre datum, bl.a. ett sädesmagasin vars bottenvåning är från 1700-talet, smedja, äppelbod, äldre ladugård, och mejeri. Vid 1600-talets slut skapades också en prydnadsträdgård. Här finns idag kvar en lind, kallad "Apostlalinden", syftande på dess tolv stammar, och som är planterad i mitten av 1600-talet och fridlyst sedan 1942.

Från slutet av 1700-talet ökades andelen odlad mark för att kunna bemöta befolkningsökningen och i samband med det också antalet torp med dagsverksavtal under Morlanda. Totalt har det funnits 21 torpställen under Morlanda, 11 under Torebo och 9 under Hålda. När torpinstitutionen upphörde 1943 styckades och såldes torpen av till respektive brukare.

Kyrkan

Morlanda kyrka är den enda av Orusts medeltidskyrkor som inte revs under 1800-talet. Den är sannolikt uppförd på 1100- eller 1200-talet, omnämnd första gången 1308. Kyrkans nuvarande form härrör från en ombyggnad på 1680-talet, kompletterat med klocktorn 1765-69. Under 1600-talet och fram till 1760-talet skapades stora delar av inredningen i kyrkan, inte minst präglad av närheten till säteriet. Ägaren till säteriet hade ända fram till 1921 s.k. patronatsrätt, vilket innebar rätt att tillsätta präst i kyrkan. Detta speglar den nära kopplingen mellan säteriet och kyrkan. 1804 köptes en orgel från Marstrands kyrka, en orgel som idag är landets äldsta spelbara orgel. Den är byggd 1604, men ombyggd 1715. Den genomgick en noggrann restaurering 1999-2001 som förde den så nära 1715 års spelverk som var möjligt, och med några stämmor från 1604.

Kårehogen

Ytterligare ett uttryck för att platsen hade en central funktion inte bara i socknen, utan även för hela västra Orust, är Kårehogen. Här finns en välbevarad anläggning, utseendemässigt präglad av det tidiga 1900-talet, där Orusts första apotek inrättades 1840. Här fanns även bostad åt provinsialläkaren, och affär, post och telefonväxel.

I den s.k. Kårehogs hage vid Højentorp anlades en kolerakyrkogård år 1834. Den användes som begravningsplats under flera av 1800-talets koleraepidemier. Kyrkogården

omgärdas av en stenmur och har en minnessten, uppsatt av Morlanda hembygdsförening. 1830-talets koleraepidemi bidrog troligen till att Orusts första fasta läkare och apotek kom att inrättas vid Kårehogen.

Ilanda fors och Strömsholm

Längs Torebosjöns utlopp genom Torebobäcken har det funnits vattenkvarnar redan under 1400-talet. Här står idag kvar stenpelare som burit upp en vattenränna till en av de mer sentida kvarnarna, Morlanda kvarn. Ytterligare en kvarn, Getrilla kvarn, låg nedströms. Över Torebosjöns utlopp går Åsebron, en väl bevarad stenalvsbro, byggd 1889. Ilanda fors och Strömsholm strax intill Morlanda brygga har varit en mötesplats i bygden. 1915 anlades en ångbåtsbrygga vid bäckens mynning. Här fanns förutom kvarnar senare även garveri, färgeri, affär och skolhus. Affären låg i det kvarvarande gula huset intill landsvägen som uppfördes 1864. 1975 lades affären ned.

Utmed strandkanten norr om Strömsholm låg tidigare ett cementgjuteri som framför allt under 1920- och 30-talen tillverkade cementhålstén och andra cementprodukter. Sanden kom från grustäkten mellan säteriet och kyrkan. Verksamheten sysselsatte som mest 60 anställda. Idag finns det ytterst små spår kvar av denna verksamhet.

Bildtska hembygdsmuseet och Torebo

I nordöstra delen av miljön ligger Bildtska hembygdsmuseet. Det är inrymt i konstnären och vetenskapsmannen Wilhelm von Wrights hem Marieberg. Här finns dels föremål med anslutning till von Wright, dels Axel Vincent Bildts samlingar av föremål från stenåldern till tidigt 1900-tal. Bildt bodde på intilliggande Torebo, som var en del av Morlanda säteris ägor. Wilhelm von Wright gifte sig med dottern Maria Bildt och byggde på 1840-talet ett boställe som döptes efter Maria. Wilhelm von Wright, som ursprungligen kom från Savolax i Finland, och hans två bröder Axel och Ferdinand dokumenterade det svenska och nordiska fågellivet och gav ut flera omtalade planschverk med fågelillustrationer.

Den ursprungliga fastigheten Torebo nämns i skriftliga källor så tidigt som 1430 och kom i familjen Bildts ägo under 1500-talet. Nuvarande manbyggnad, som ersatte en tidigare, uppfördes 1887 men byggdes om och till 1943, och även under senare tid. Ekonomibygnaden är från 1840 och renoverad 1940. Under Torebo fanns torp och lägenheter varav de flesta låg och ligger än idag i Toreboskogen ovanför Ilanda fors. Ett av dessa var Tegelverket. Torpet, som var bebott in på 1900-talet, har fått sitt namn efter de tegelugnar som legat här. Lämningarna efter två runda ugnar finns fortfarande kvar. Tegelugnarna anlades troligen för Morlanda säteris behov, men det är inte känt hur länge de var i bruk. Det finns källor som visar att tegelugnarna var igång under 1600-talet. De äldsta kända torparna på platsen bodde här från och med 1680-talet.

Motivering

Välbevarad centralbygdsmiljö, med fornlämningar, säteri med tillhörande herrgårdslandskap och medeltida kyrka. Varierad fornlämningsbild med lång kontinuitet.

I Morlandadalen finns lämningar, som speglar mänsklig verksamhet allt från stenåldern till våra dagar. Fornlämningsbilden är varierad och representerar en lång kontinuitet av bosättning, särskilt kring Morlanda kyrka och Kårehogen. I den nordöstra delen av området finns en stor koncentration av fornlämningar från stenåldern. De två välbevarade dösarna utgör monumentala uttryck för bondestenålderns gravskick och landskapsutnyttjande.

Morlanda kyrka är den enda kvarvarande medeltida kyrkan på Orust, och med en välbevarad interiör från främst 1600- och 1700-tal. Morlanda säteri är ett välbevarat exempel på en för Bohuslän karaktäristisk herrgårdsmiljö. Det öppna landskapet är präglat av storgårdens behov, och gör ännu historien läsbar, även om delar av marken utgörs av golfbana. Kårehogen berättar om platsens betydelse för västra Orust.

Området kring Morlanda säteri är ett herrgårdslandskap. Mindre gårdar har redan tidigt inlemmats i storgårdens ägor, vars behov präglat landskapet. På grund av detta domineras odlingslandskapet av stora öppna ytor i dalgången och utmed stranden, som hävdas genom bete och slätter. Kring säteriet finns en parkmiljö med höga natur- och kulturvärden.

Bildtska hembygds museet med intilliggande Torebo gård har ett egenvärde genom sina samlingar med anknytning till Wilhelm von Wright.

Nyckelvärden

- Dösarna på Torebo marker.
- Stenåldersboplatser kring Ilandafors och Torebo.
- Fornlämningar kring Morlanda kyrka, säteri och Kårehogen.
- Det öppna landskapet.
- Morlanda säteri, med både manbyggnad från 1600-talet och övrig välbevarad gårdsbebyggelse.
- Morlanda kyrka
- Bebyggelsen på Kårehogen
- Bildtska hembygds museet
- På Torebo finns manbyggnad och ekonomibygnader från 1800-talet.
- Torpen under Morlanda och Torebo
- Kvarn- och industrihistoriska lämningar vid Ilanda fors.

Långsiktig målbild för miljön

Ett fortsatt öppet och hävdad landskap, som gör att fornlämningarna och deras sammanhang i landskapet är förståeliga och avläsbara.

Landskapet bör hållas öppet för att behålla de kulturhistoriska värdena, vilket är viktigt för förståelsen av områdets framväxt och nuvarande karaktär.

En välbevarad äldre bebyggelse med bibehållen karaktär, så att den historia som bebyggelsen på och omkring Morlanda ska berätta fortsätter att vara närvarande och lätt avläsbar. De förändringar och tillägg som sker, görs varsamt och hänsynsfullt på den befintliga miljöns villkor, och med omsorg om både helhet och detaljer.

Rekommendationer

Bibehållet öppet landskap, med bevarad miljö kring säteriet och kyrkan. Fornlämningarna och deras sammanhang i landskapet ska bevaras. Varsam bebyggelseutveckling.

- Ev. markingrepp, exploatering eller förtätning ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig forn lämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.
- Skogsbruket ska bedrivas så att inga skador uppkommer på forn lämningar eller kulturlandskapselement.
- Områdets jordbruksbetonade karaktär bör bevaras.
- Landskapet bör hållas öppet och med fria siktlinjer för att behålla de kulturhistoriska värdena, vilket är viktigt för förståelsen av områdets framväxt och nuvarande karaktär.
- De äldre byggnaderna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer.
- Ursprungliga snickerier, fönster och andra snickeridetaljer är en del av den karaktär som ska bibehållas, och kan inte bytas utan att karaktären påverkas och det kulturhistoriska värdet minskar.
- Endast enstaka förtätning av byggelsen är lämplig, och då i anslutning till befintlig bebyggelse.
- Tillkommande bebyggelse bör harmoniera med äldre jordbruksbebyggelse vad gäller form, färgsättning och materialval.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön är utpekad som område av riksintresse för kulturmiljövården (MB 3 kap): O33 Morlanda-Torebo
- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Förvanskningsförbud omfattar äldre värdefulla byggnader i miljön, men det finns även andra byggnader som inte omfattas

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön (bostadshus såväl som ekonomibygnader) är kulturhistoriskt värdefulla och omfattas av förvanskningsförbud enligt PBL 8 kap 13§.

Varsamhet gäller särskilt de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön.

- Alla ändringar på de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning mot kulturlandskapsbilden

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden och till landskapsbilden, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär att det traditionella bebyggelsemönstret är vägledande vad gäller placering i landskapet och generell byggnadsutformning.
- gäller placering i landskapet och generell byggnadsutformning, medan bebyggelse som tillkommer i omgivande terräng ges utformning som strävar att minska den visuella påverkan på miljön som helhet, och som därmed lämpligen anpassas till naturlandskapet som helhet.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.

Kyrkan

För kyrkplatsen gäller att kyrkliga kulturminnen inte får ändras utan tillstånd från Länsstyrelsen, enligt 4 kap Kulturmiljölagen. Det gäller såväl kyrkobyggnaden som kyrkogård/begravningsplats, kyrkotomt, murar mm.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.

- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Bildt-Fredholm, Inger. 1998. *Torebo – Gården och dess ägare*. En sammanställning efter handlingar från Bildtska Hembygdmuseet.

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Föreningen Orusts släktforskare. 2013. *Affärer och köpmän på Orust*. Årsbok 2013.

Holmberg, Axel Emanuel. 1845. *Bohusläns historia och beskrifning. III. Fortsättning och slut på den enskilda beskrifningen*. Carl. G. Malmgren. Uddevalla.

Jacobsson, Eric. 1989. Koleran i Morlanda. *Morlanda hembygdsbok III*. Red. Olof Brattö. Morlanda hembygdsförening. Uddevalla.

Lundin, Ingela. *Morlanda golfbana. Arkeologisk utredning*. Bohusläns museum rapport 2006:13.

Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. *Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län. Bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövården*. Rapport 1995:21. Göteborg.

Ortman, Oscar. *I utkanten av boplatsen. Arkeologiska undersökningar längs väg 770*. Bohusläns museum rapport 2008:46.

Ortman, Oscar. *Kårehogen. Arkeologisk utredning*. Bohusläns museum rapport 2007:19.

Palm, David. 1963. *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län VIII. Ortnamnen i Orusts västra härad*. Institutet för Ortnamns- och dialektforskning i Göteborg. Lund.

Thorburn, Berit och Jon. 2014. *En bok om Morlanda Säteri*.

Wennstedt Edvinger, Britta. 2008. *Arkeologisk förundersökning av förhistoriska boplatslämningar på Rompan*. Rapport 2008:15. Arkeologacentrum AB.

17. Myckleby

Mycklebyslätten karaktäriseras av ett öppet odlingslandskap med många fornlämningar, i synnerhet gravfält och gravar från järnåldern. Myckleby kyrka ligger centralt i miljön. Kyrkan togs i bruk 1848 och ersatte en medeltida stenkyrka på samma plats. Området kring kyrkan har tjänat som sockencentrum med bland annat prästgård och hembygdsgård.

Förhistoriska lämningar

Runt den öppna Mycklebyslätten finns många lämningar från förhistorisk tid. På krönen av de skogbevuxna höjderna kring slätten ligger stensättningar och rösen. Dessa är gravar från bronsåldern (1700 - 500 f.Kr.) På sluttningarna ned mot jordbruksmarken ligger flera gravhögar och gravfält, bland annat vid Myckleby kyrka. De utgör rester efter järnålderns landskap (ca 500 f.Kr. – 1050 e.Kr). Det största gravfältet omfattar ca 40 högar och stensättningar och ligger på en åsrygg vid gården Totorp, med vacker utsikt över landskapet.

Vid Västra Bogane undersöktes lämningarna efter en järnåldersgård år 1993. Arkeologerna hittade rester efter gårdens hus och eldstäder, samt föremål som använts på platsen; bland annat en järnkniv, keramikskärvor och löpare till handmalningsstenar.

Gravarna har tidigare legat exponerade i landskapet, men många av dem ligger numera i skogsmark. Delar av Totorpsgravfältet ligger synligt i välhävdat betesmark, medan andra delar av gravfältet är övervuxet av tätt buskage. Siktlinjerna mellan fornlämningarna i miljön skymms i allmänhet av vegetation.

Kyrkplatsen

Under tidig medeltid byggdes den stenkyrka som kom att tjäna som sockenkyrka fram till 1848. Kyrkan och ortnamnet Myckleby omnämns första gången år 1388. Trots flera ombyggnader i början av 1800-talet blev kyrkan för liten när befolkningen ökade under 1800-talet. År 1848 - 50 uppfördes en ny kyrka på samma plats som den gamla, invigd den 11 september 1850. Kyrkobyggnaden blev lång och hög med stora luftiga fönster. Byggmästare var Anders Persson från Bollebygd, som byggde kyrkor på flera håll i Västsverige. I kyrkan finns altartavla och predikstol från 1600-talet. Den äldsta delen av kyrkogården har varit i bruk sedan medeltiden. Kyrkogården har utvidgats flera gånger, bland annat 1883, 1927 och 1992 då en minneslund byggdes.

Öster om kyrkan, på andra sidan vägen, ligger prästgården, med sin uppfartsväg flankerad av två kraftiga grindstolpar. Det var härifrån som 1790 års prästgårdsbyggnad flyttades till Stillingsön år 1862. Den nuvarande huvudbyggnaden är från 1937. Grunderna från flera äldre byggnader finns kvar på fastigheten. Prästgården var pastorsexpedition fram till 2008 då det nya församlingshemmet byggdes.

Vid kyrkan finns också en hembygdsgård, omfattande en rad byggnader från Myckleby och Torps socknar, som flyttats hit under 1900-talet. I en påbyggd ovanvåning till

ett spannmålmagasin höll Myckleby kommunalnämnd sina möten under 1900-talets början. Hembygdsgården invigdes 1955.

Landskapet och bebyggelsen

Landskapet är ett svagt kuperat slättlandskap, som är förhållandevis öppet och till stora delar väl hävdat. Jordbruksbebyggelsen ligger relativt jämnt utspridd på Myckleby-slätten. Flera av gårdsmiljöerna har sin karaktär relativt välbevarad, men här finns också mer förändrad bebyggelse. Jordbrukslandskapet som helhet är förhållandevis opåverkat av senare bebyggelse, utöver jordbruksbebyggelsen.

Motivering

Välbevarad centralbygdsmiljö, med fornlämningar, landskap och kyrka.

Bland fornlämningarna kring Myckleby är järnålderslämningarna särskilt framträdande. De ligger i karaktäristiska lägen; antingen på bergskrönen eller längre ned i sluttningarna närmare odlingsmarken. Gravfälten och gravhögarna ligger med något undantag inte i anslutning till de historiska gårdstomterna, vilket låter oss ana att det forntida bebyggelsemönstret i denna bygd såg annorlunda ut än dagens. Gravfältet vid Totorp har genom sin storlek och genom sitt höglänta läge i betesmark ett miljöskapande värde.

Odlingslandskapet har lång agrarhistorisk kontinuitet och hålls till stora delar öppet genom fortsatt jordbruk. Hävdade betesmarker med höga kulturvärden finns i anslutning till Totorp och Övre Myckleby. Den jordbruksanknutna bebyggelsen ligger i karaktäristiska lägen, ofta i mötet mellan höjdparter och odlingsmark eller på impediment. Odlingslandskapet är till stor del opåverkat av senare decenniernas bebyggelseexpansion.

Området kring Myckleby kyrka och prästgård utgör ett sockencentrum med lång kontinuitet. Det närbelägna järnåldersgravfältet tyder på att platsen haft betydelse även före medeltiden. Under 1900-talets första hälft kanaliserades bygdens intresse för att bevara det förgångna genom anläggandet av hembygdsgården vid socknens givna mittpunkt.

Nyckelvärden

- Gravfältet vid Totorp
- Gravfältet vid Myckleby kyrka
- Myckleby kyrka
- Hembygdsgården
- Myckleby prästgård med den gamla tomten
- Det öppna odlingslandskapet

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

Ett fortsatt öppet och hävdad kulturlandskap, med bibehållna värdefulla landskapselement som exempelvis stengärdesgårdar, bebyggelse i traditionella lägen, och välbevarad äldre jordbruksanknuten bebyggelse.

Ett fortsatt öppet och hävdad landskap gör att fornlämningarna i synnerhet vid Totorp och Myckleby kyrka och deras sammanhang i landskapet är förståeliga och avläsbara.

Rekommendationer

Fornlämningskoncentration som ska bevaras, liksom fornlämningarnas sammanhang i landskapet. Bibehållet öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling, kring Myckleby kyrka endast i begränsad omfattning.

- Ev. markingrepp, exploatering eller förtätning ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.
- Skogsbruket ska bedrivas så att inga skador uppkommer på fornlämningar eller kulturlandskapselement.
- Områdets jordbruksbetonade karaktär bör bevaras.
- Landskapet bör hållas öppet för att behålla de kulturhistoriska värdena, vilket är viktigt för förståelsen av områdets framväxt och nuvarande karaktär.
- De äldre byggnaderna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer.
- Endast begränsad förtätning är lämplig, och då i traditionella lägen i anslutning till befintlig bebyggelse. Restriktivitet bör gälla i området kring Myckleby kyrka.
- Tillkommande bebyggelse bör harmoniera med den äldre jordbruksbebyggelsen vad gäller form, färgsättning och materialval.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Varsamhet gäller särskilt de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön.

- Alla ändringar på de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning främst mot kulturlandskapsbilden, men i delar också mot naturlandskapsbilden.

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, liksom landskapsbilden och naturvärdena, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär för nytillkommande bebyggelse i odlingsmark och i anslutning till traditionell jordbruksbebyggelse att det traditionella bebyggelsemönstret är vägledande vad gäller placering i landskapet och generell byggnadsutformning, medan bebyggelse som tillkommer i omgivande terräng ges utformning som strävar att minska den visuella påverkan på miljön som helhet, och som därmed lämpligen anpassas till naturlandskapet som helhet.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.

Kyrkan

- För kyrkplatsen gäller att kyrkliga kulturminnen inte får ändras utan tillstånd från Länsstyrelsen, enligt 4 kap Kulturmiljölagen. Det gäller såväl kyrkobyggnaden som kyrkogård/begravningsplats, kyrkotomt, murar mm.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Bohusläns museum (red). *Myckleby 1:1. Särskild arkeologisk utredning och arkeologisk undersökning*. Bohusläns museum rapport 2006:57.

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Johnsen, Oscar A. 1905. *Bohuslens eiendomsforhold indtil omkring freden i Roskilde: en historisk-topografisk-statistisk studie*. Alb. Cammermeyers förlag. Kristiania.

Myckleby kommun – folket och bygden genom tiderna. 1957. Myckleby hembygds- och fornminnesförening. Göteborg.

Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. *Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län. Bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövården*. Rapport 1995:21. Göteborg.

Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län IX. Ortnamnen i Orusts östra härad. 1940. Institutet för ortnamns- och dialektforskning vid Göteborgs högskola. Göteborg.

18. Nösund

Bebyggelsestrukturen i Nösund skiljer sig från övriga kustsamhällen i kommunen. Nere vid gamla ångbåtsbryggan finns en oreglerad husklunga, men i övrigt ligger bostadshusen på rad utmed landsvägen. Samhället domineras fortfarande av de två stora handelshusen, vilka under 1800-talet etablerades i Nösund och kring vilkas verksamhet samhället vuxit fram. Badgästliv, konservindustri och framförallt fraktfart (havreexport) var de viktigaste näringsgrenarna. Den äldre bebyggelsen är med några undantag väl bevarad. Inom kulturmiljön finns också ett stort antal förhistoriska boplatser.

Äldre historia

Redan på stenåldern bodde människor vid Nösund. Arkeologerna har hittat flera stora boplatser och många fyndplatser i dalgångarna, där människor lämnat spår efter sig i form av flintverktyg, yxor och lämningar efter eldstäder. Några av boplatserna har daterats till mesolitisk tid, d.v.s. från ca 7000 f.Kr och framåt. Det har rört sig om strandbundna boplatser, där befolkningen ägnat sig åt jakt och fiske.

Nösund är sedan kring år 1400 känt som en jordbruksfastighet. Då skänkte en bonde i Lalleröd en jordlott i *Nydisundi* till kyrkan. Gården räknades sedan 1500-talet som ett helt hemman. Fram till sekelskiftet 1800 livnärde sig invånarna här av jordbruk och husbehovsfiske. Bebyggelsen låg då intill den odlade marken.

Dagens Nösund växer fram

Under sillperioden vid 1700-talets slut förändrades Nösund. Nere vid nuvarande bryggan uppfördes sillsalteri och trankokeri. I början av 1800-talet försvann sillen och svårare tider tog vid längs kusten. I Nösund började då handelsmannen Gerle att skeppa havre till England och orten blev en av kustens s.k. havrehamnar.

Gerle ägnade sig även åt annan affärsverksamhet. Handel blev vid sidan av fraktfarten ett mycket viktigt inslag i Nösunds näringsliv. År 1850 fanns tre affärer här, att jämföra med tio handelsbodas på hela övriga Orust. Ett gästgiveri fanns också, och Nösund var på väg att bli den knutpunkt för Västra Orust som samhället kom att vara långt in på 1900-talet.

Med 1800-talets sillperiod tillkom en konservfabrik. Även andra verksamheter drogs till platsen, bl.a. skomakeri, skrädveri, bageri, krog, kvarn, benmjölsstamp och bleckslageri. Mot slutet av 1800-talet kom också post, bank och telegraf. All den nya bebyggelsen placerades utefter landsvägen i sluttningen ner mot hamnen.

Badgäster

Under 1880-talet upptäcktes Nösund av badgäster som föredrog att kombinera salta bad och kala klippor med lummig grönska och pastorala idyller. Nösunds Hafsbadsanstalt och Nösunds Badhusaktiebolag lät uppföra både kall- och varmbadhus, varav

varmbadhuset finns kvar idag. Badgäster kom i allt större utsträckning till Nösund samtidigt som handels- och sjöfartsverksamheten avtog.

Förutom gästgiveri och privatbostäder fanns vid sekelskiftet också Edströms hotell. Det idag mycket om- och tillbyggda pensionatsbyggnaden är från 1925, men verksamheten startade 1912, då Gerle köpte ett äldre hus och hyrde ut som sommarpensionat under namnet Nösunds pensionat. Namnet byttes 1925 till pensionat Strandgården, och senare 1962/63 till Nösunds värdshus och numera Nösunds Havshotell.

Den första sommarvillan byggdes i 1905 och följdes snart av andra, och ett flertal sommarhus byggdes i och i anslutning till samhället. Senare har ett flertal hus byggts som sommarhus.

Senare decennier

Under en stagnationsperiod på 1950-talet hoppades man att en ny bilvägsförbindelse åt nordväst mot Boxvik, Mollösund och Hälleviksstrand skulle gjuta nytt liv i orten. Tunneln genom Stigberget kom att bli Sveriges första landsvägstunnel och stod färdig 1958. På grund av ett nybyggnadsförbud och en bristfällig VA-situation skedde från 1950-talet i princip ingen nybyggnation i samhället, innan en ny detaljplan togs fram vid 1990-talets slut, något som också präglade dagens bebyggelsebild.

Bebyggelsen i Nösund

Med sin historia och sin bebyggelsestruktur har Nösund kommit att skilja sig från övriga kustsamhällen på Orust. Flera välbevarade byggnader finns i samhället. Nere vid den gamla ångbåtsbryggan finns exempelvis sillsalteriets magasin, uppfört 1873-1874, dess kontor och en ångbåtsbrygga. Här finns också samhällets äldsta bevarade hus, uppfört på 1780-talet och kallat Källarhuset, som huserat gästgiverirörelse, brännvinsförvaring och utskänkning.

I huvudsak ligger annars bebyggelsen längs landsvägen mot Tegneby. Här finns bl. a. Holsts affär, som drevs av Carl Holst från 1861. I huset fanns affär fram till 1950-talet. Här finns också Gerlegården med tillhörande parklikande trädgård, där handelsmannen Rudolf Leopold Gerle bodde med sin familj, och mitt emot ligger huset som var Gerles affär. Intill ligger ett hus som varit gästgiveri och pensionat (Edströms hotell) samt ett f.d. posthus. Vid gamla landsvägen låg Orusts sparbank mellan 1909 och 1998 i ett hus som uppfördes på 1870-talet som kaptensbostad. Utmed den nya landsvägen växte bostadsbebyggelse fram under 1900-talets början. Här finns också ett f.d. bussgarage.

Motivering

Välbevarad bebyggelse- och fornlämningsmiljö som vuxit fram ur handel och sjöfart.

Bebyggelsen i Nösund illustrerar ett samhälle som utvecklats från helt andra utgångspunkter än det traditionella fiskeläget. Här är det framförallt de stora handelshusen och

sjöfarten som präglat samhällets utveckling. Senare har även badgästlivet kommit att prägla samhällets utseende. Här finns många välbevarade hus som speglar de olika verksamheterna som präglat samhället från 1700-talet och framåt. I bebyggelsen, dess utformning och lokalisering kan vi följa samhällets framväxt, dess viktiga näringar och hur det anpassades till bilismen.

Rester av det strandnära odlingslandskapet kan anas i den västra delen av miljön, där också flera av de förhistoriska boplatserna finns. Fornlämningarna har hög arkeologisk forskningspotential, men är svåra att förstå i dagens landskap.

Nyckelvärden

- Bebyggelsens struktur och organisering är viktig; dels i de centrala delarna, utmed landsvägen mot Tegneby, dels vid hamnen.
- I bebyggelsen finns flera ”nyckelbyggnader” som tillsammans bygger upp berättelsen om Nösund, och därför vart och ett är viktiga för miljön. Exempel på detta är Gerlegården med tillhörande parklikande trädgård, och affär mitt emot. Intilliggande gästgiveri och pensionat (Edströms hotell) samt f.d. posthus, det hus där Orust sparbank låg, bussgaraget m.fl. byggnader. Likaså hamnmiljön, med bl.a. ångbåtsbrygga från 1953 och sillsalteriets magasin, och Källarhuset från 1780-talet.
- Varmbadhuset.
- Övrig välbevarad bebyggelse, som speglar både åretruntboende och sommarhus.

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

En välbevarad äldre bebyggelse och bebyggelsebild med bibehållen karaktär, så att den historia som bebyggelsen i Nösund ska berätta fortsätter vara närvarande och lätt avläsbar. Det gäller särskilt i den centrala delen och för de nyckelbyggnader som bygger upp den historiska berättelsen. De förändringar och tillägg som sker, görs respektfullt och hänsynsfullt på den befintliga miljöns villkor, och med omsorg om både helhet och detaljer.

Rekommendationer

Bebyggelsemiljö som ska bevaras. Varsam bebyggelseutveckling i enlighet med detaljplan.

- Ev. markingrepp, exploatering eller förtätning ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.

- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.
- Den relativt öppna karaktären mot vattnet bör bibehållas.
- Resterna av det strandnära odlingslandskapet bör bevaras.
- Bebyggelsen i Nösund är kulturhistoriskt värdefull och bör genomgå så få förändringar som möjligt. Att bibehålla de befintliga kvalitéerna hos de äldre husen och miljön är utgångspunkten.
- De äldre byggnaderna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer. Det gäller särskilt de nyckelbyggnader som är särskilt viktiga för samhällets historia.
- Ursprungliga snickerier, fönster och andra snickeridetaljer är en del av den karaktär som ska bibehållas, och kan inte bytas utan att karaktären påverkas och det kulturhistoriska värdet minskar.
- Eventuella förändringar av befintliga byggnader ska göras varsamt och inordnas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär i det befintliga bebyggelsemönstret, bl. a. genom att ha traditionella om/tillbyggnadssätt som förebild. Lokala snickeritraditioner bör användas som förlaga när förändrade hus återställs.
- Vid förändringar och underhåll av hus från senare decennier som finns i den äldre miljön, bör detta ske varsamt utifrån byggnadens egen karaktär, och på ett sätt som inte dominerar över den känsliga kulturmiljön.
- Miljön kring husen bör så långt möjligt även den behålla sin karaktär, utan allt för påtagliga moderna inslag som altaner, modernt utformade staket och plank, moderna markbeläggningar mm. Detta gäller vare sig åtgärderna är bygglovspliktiga eller ej.
- Eventuella nytillskott bör utformas och placeras så att de smälter in i miljön på ett positivt sätt, genom att utgå från den lokala byggnadstraditionen, och med omsorg om både helhet och detaljer. Ytterligare riktlinjer finns i detaljplanens miljö- och byggnadsprogram, vars riktlinjer ska följas.
- Bostadshusen bör vara vita eller ha annan mild ljus färg, om inte husets äldre färgsättning kan fastläggas. Röda hus kan behålla sin färg. På vita hus har fönster och fönsteromfattningar traditionellt sett inte varit vita, utan har haft avvikande kulör, som grönt, engelskt rött eller ockragult. Blått har inte varit vanligt förrän från 1900-talets mitt. Sjöbodan är rödfärgade eller i enstaka fall ockragula, om de inte är omålade. Takmaterial bör vara rött oglaserat lertegel, om inte annat är historiskt motiverat.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.
- Detaljplan med bevarandeinriktade bestämmelser samt Miljö- och byggnadsprogram finns för Nösund.

Bebyggelse

Förvanskningsförbud omfattar hela miljön

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön (bostadshus såväl som sjöbodan och andra ekonomibyggnader), liksom miljön som helhet, är kulturhistoriskt värdefull, och omfattas av förvanskningsförbud enligt PBL 8 kap 13§.

Varsamhet ska gälla i hela miljön

- Alla ändringar ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning mot den befintliga bebyggelsen

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, samt även landskapsbilden, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär att traditionellt bebyggelsemönster och byggnadsutformning ska vara utgångspunkten för anpassningen.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.
- Bygglovsbefrielse för åtgärder som balkonger, takkupor, Attefallshus, altaner mm gäller inte inom bebyggelsemiljön.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.

- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Falkenström, Per. 2008. *Utsatta platser. Fornlämningar på sydvästra Orust*. Bohusläns museum rapport 2008:39.

Hallberg, Stig och Samuelsson, Helge. 1988. *Boken om Nösund*. Uddevalla.

Ortman, Oscar. 1992. *Nösund*. Arkeologisk utredning. Bohusläns museum rapport 1992:29

Ortman, Oscar. 1996. *Nösund*. Arkeologisk förundersökning. Bohusläns museum rapport 1996:9

Orust kommun. 1999. *Orust under 1000 år*. En berättelse i ord och bild.

Palm, David. 1963. *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län VIII. Ortnamnen i Orusts västra härad*. Institutet för Ortnamns- och dialektforskning i Göteborg. Lund

Nösunds Kulturhistoriska sällskap. 2015. Informationsskyltarna på Nösund.

19. Nötskär

Den flacka Nötskärsdalen utmed vägen till Lyresund är en långsmal uppodlad dalgång omgiven av vidsträckta utmarker. Det är en jordbruksmiljö som genom skiften och hemmansklyvning fått ett för Orust typiskt utseende, där gårdarna ligger utspridda i övergången mellan berg och dal.

Bebyggelsestrukturen

Bakgrunden till Nötskärs bebyggelsestruktur är de två skiftesreformerna storskifte och laga skifte, tillsammans med 1800-talets befolkningsökning. År 1781 storskiftades ägor, men gårdarna låg då ännu samlade i sitt gamla läge, i en byklunga vid dalgångens västra sida.

Den stora befolkningsökningen i början av 1800-talet satte sina spår även i Nötskär. När det var dags att genomföra laga skifte 1840 hade flera gårdar tillkommit i dalgången. Laga skiftet innebar att varje gårds alla ägor, som tidigare var utspridda, samlades i nya lotter, och gårdsbebyggelsen flyttade från den gamla byn ut till de nya ägor. En av gårdarna blev kvar på den gamla bytomten, övriga är utflyttade och ligger i en gles rad utmed den gamla byvägen, norr om den ursprungliga bytomten. En gård ligger på andra sidan dalgången.

Bebyggelsen

Gårdsbebyggelsen utgörs huvudsakligen av vitmålade dubbelhus och faluröda ekonomibyggnader och de välbevarade byggnaderna förstärker bilden av den äldre jordbruksmiljön. Manhusen präglas av det sena 1800-talets strama och symmetriska arkitektur. Här och var bryts stramheten av lysande exempel på samma tids prakt och fantasi i form av glasverandor med spetsbågefönster och rikliga lövsågerier.

Gårdbebyggelsen är förhållandevis välbevarad, inte minst flera av bostadshusen. Enstaka yngre byggnader har tillkommit. Den gamla byvägen mellan åkermark och berg finns delvis bevarad, i kontrast till dagens bilväg som är anlagd rakt över åkermarken i mitten av dalgången. På höjden bakom bebyggelsen finns grunden efter en väderkvarn, belägen invid en forntida stensättning. Väderkvarnar var relativt vanliga under 1800-talet, men försvann i och med landsbygdens elektrifiering. Kartorna visar att kvarnen var borta redan på 1930-talet.

Motivering

Välbevarad landskaps- och jordbruksbebyggelsemiljö, som speglar det karaktäristiska och av laga skifte påverkade odlingslandskapet.

Nötskär är ett bra exempel på ett laga skiftespräglad landskap, typiskt för många platser i Bohuslän. I de långsmala dalgångarna är den odlade marken samlad i dalbottarna, och betes- och slåttermarkerna på slänterna. Jordbrukslandskapet är ännu väl

hävdad och gör historien enkelt avläsbar. Odlingslandskapet är till stor del opåverkat av senare decenniers bebyggelseexpansion.

Gårdarnas placering i landskapet, i mötet mellan berg och odlingsmark, är mycket karaktäristisk för 1800-talets senare hälft och ger en tydlig bild av hur laga skiftet förändrade landsbygden vilket ger ett pedagogiskt värde. Den jordbruksanknutna bebyggelsen är förhållandevis välbevarad och har en utformning som är karaktäristisk för Bohuslän.

Nyckelvärden

- Den väl bevarade gårdsbebyggelsen, såväl bostadshus som kvarvarande äldre ekonomibyggnader.
- Bebyggelsens traditionella placering i landskapet.
- Det öppna jordbrukslandskapet, ännu hävdad och fritt från bebyggelse på åkerytorna.
- Den gamla byvägen.

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

Kulturlandskapet hålls fortsatt öppet, med tillhörande jordbruksanknuten bebyggelse. De öppna landskapsavsnitten hålls fria från mer omfattande nytillskott. Äldre välbevarad bebyggelse får behålla sin karaktär, nytillskott blir huvudsakligen placerade i traditionella lägen. De öppna landskapsavsnitten hålls fria från mer omfattande nybyggnationer.

Rekommendationer

Fortsatt öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling, med bibehållen bebyggelsebild.

- Ev. markingrepp, exploatering eller förtätning ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.
- Områdets jordbruksbetonade karaktär bör bevaras.
- Landskapet bör hållas öppet för att behålla de kulturhistoriska värdena, vilket är viktigt för förståelsen av områdets framväxt och nuvarande karaktär. Den äldre byvägen är ett viktigt landskapselement och bör bibehålla sin sträckning.

- De äldre byggnaderna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer.
- Eventuella förändringar av befintliga byggnader ska göras varsamt och inordnas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär i det befintliga bebyggelsemönstret, bl. a. genom att ha traditionella om/tillbyggnadssätt som förebild. Lokala snickeritraditioner bör användas som förlaga när förändrade hus återställs.
- Vid förändringar och underhåll av hus från senare decennier som finns i den äldre miljön, bör detta ske varsamt utifrån byggnadens egen karaktär, och på ett sätt som inte dominerar över den känsliga kulturmiljön.
- Eventuellt tillkommande bebyggelse bör inordna sig i det befintliga bebyggelsemönstret och placeras i traditionella lägen utmed dalgångens sidor.
- Tillkommande bebyggelse ska anpassas till den äldre jordbruksbebyggelsen vad gäller form, färgsättning och materialval, företrädesvis genom att utgå från den lokala byggnadstraditionen, med omsorg om både helhet och detaljer, och placeras på ett sätt som inte förtar upplevelsen av den äldre bebyggelsen.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Förvanskningsförbud omfattar äldre värdefulla byggnader i miljön, men det finns även andra byggnader som inte omfattas

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön (bostadshus såväl som sjöbodars och andra ekonomibyggnader) är kulturhistoriskt värdefulla och omfattas av förvanskningsförbud enligt PBL 8 kap 13§.

Varsamhet gäller särskilt de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön.

- Alla ändringar på de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning mot kulturlandskapsbilden

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden och till landskapsbilden, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär att det traditionella bebyggelsemönstret är vägledande vad gäller placering i landskapet och generell byggnadsutformning.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Lantmäterimyndigheternas arkiv:

14-teg-271. Nötskär. Laga skifte, 1842

20. Rossö

På Rossö ligger jordbruksbebyggelsen fortfarande samlad i en byliknande klunga utmed landsvägen. Bebyggelsen är mycket enhetlig och delvis väl bevarad. Kulturlandskapet karaktäriseras av små odlingsytor, brutna av åkerholmar och stenhägnader, samt öppna strandängar utmed Kalvöfjorden.

Den tidiga historien

Det tidigaste skriftliga belägget för Rossö är från 1460, då Herman Green på Rossö omnämns. Denne Herman var sannolikt stamfar till släkten Green som fanns här fram till 1600-talets slut. Hermans sonson Reer Reerssøn Green blev år 1487 upptagen i den norska adeln på grund av trofast och villig tjänst till kungen. Samtidigt blev Rossö sätesgård och åtnjöt skattefrihet. Vid 1600-talets början hade Rossö ett antal underlydande gods, som de närbelägna Rörvik, Svanvik och Bråttkärr. Man hade också några strögods på övriga Orust, Tjörn och i Lyse.

Under 1600-talet minskade Greensläktens förmögenhet. En orsak till detta var troligen det ökade skattetrycket, som med anledning av 1600-talets många krig även belastade den skattebefriade adeln. Gradvis blev ägaren Olof Reersson Green tvungen att panta bort de underlydande gårdarna, vilka hamnade hos kronan, hos bönder eller hos godsägare som exempelvis Margareta Huitfeldt. Efter Olof Reerssons död tvingades arvingarna år 1670 att sälja Rossö till lagman Alexander Kock. Han flyttade säterirättigheterna till granngården Svanvik år 1691 och Rossö förvandlades till en vanlig gård i det nya säteriets utkant.

Strukturen och bebyggelsen

Vid 1700-talets slut hade Rossö delats upp på två hemman. Bebyggelsen låg samlad vid foten av ett berg, där också säteribygnaderna förmodligen en gång legat. Norr om bebyggelsen låg åkrar och ängsmark. Bergen och strandängarna var betesmarker. På 1860-talet var Rossö uppdelad på fyra hemman, med bebyggelsen förlagd på en rad utmed bergssidan. Fisket var också betydelsefullt vid sidan av jordbruket. Det fanns en samfällt ägd lastageplats på den sydöstra sidan av Rossö och alla ägare hade rätt att bruka stränderna för fiske och ostronfiske.

Laga skiftet genomfördes 1860–62 och bebyggelsen hade då vuxit till fyra gårdar, två i vägkröken och två längs vägen strax öster därom. Odlade ytor sträckte sig emellan bergkullarna. Lotterna var små. De nya ägo gränserna kom att skära rätt över de gamla åkertegarna. På utmarken fanns flera torp.

Bostadshusen ligger fortfarande på samma plats som på laga skifteskartan, liksom odlingsmarken som sträcker sig in mellan kala berg och strandängarna ner mot vattnet. Den stora skillnaden är att utmarken nu är uppstyckad i en mängd sommarstugor. I byn har husen genomgått olika grader av förändring och ekonomibygnader är av varierad ålder men strukturen är bevarad.

Motivering

Välbevarad landskapsmiljö med jordbruksbebyggelse i bevarad bystruktur.

På Rossö finns välhävdad småskaligt odlingslandskap med utbredda strandängar och bevarade kulturlandskapselement som små odlingsytor och stengärdesgårdar. Bebyggelsen är delvis välbevarad och utgör en av Orusts få platser med bevarad bykaraktär. Platsens långa jordbrukshistoria och bebyggelseutveckling under främst 1700- och 1800-talen kan ännu tydligt avläsas i bebyggelsen, och i landskapets indelning.

Nyckelvärden

- Kulturlandskapet med betade strandängar
- Den väl bevarade bybebyggelsen, såväl bostadshus som kvarvarande äldre ekonomibyggnader.
- Bebyggelsens traditionella placering i landskapet.

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

Ett fortsatt öppet och hävdad kulturlandskap, med bibehållna värdefulla landskapselement som exempelvis stengärdesgårdar, bebyggelse i traditionella lägen, och välbevarad äldre jordbruksanknuten bebyggelse.

En välbevarad äldre bebyggelse med bibehållen karaktär, så att den historia som bebyggelsen på Rossö ska berätta fortsätter att vara närvarande och lätt avläsbar.

Rekommendationer

Bibehållet öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling, med bibehållen bebyggelsebild.

- Ev. ingrepp i stranden eller i botten vid viken på den sydöstra sidan av Rossö bör först samrådas med Länsstyrelsen, med anledning av att platsen varit lastageplats. Belägg för detta finns på historiska kartor från och med 1800-talets början.
- Landskapet bör hållas öppet och med fria siktlinjer för att behålla de kulturhistoriska värdena, vilket är viktigt för förståelsen av områdets historia och karaktär.
- Områdets jordbruksbetonade karaktär bör bevaras.
- Det öppna kulturlandskapet inom Rossö naturreservat bibehålls genom fortsatt landskapsvård med slätter och bete.
- De äldre byggnaderna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer. Det gäller särskilt de nyckelbyggnader som är särskilt viktiga för Rossös historia.

- Ursprungliga snickerier, fönster och andra snickeridetaljer är en del av den karaktär som ska bibehållas, och kan inte bytas utan att karaktären påverkas och det kulturhistoriska värdet minskar.
- Eventuella förändringar av befintliga byggnader ska göras varsamt och inordnas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär i det befintliga bebyggelsemönstret, bl. a. genom att ha traditionella om/tillbyggnadssätt som förebild. Lokala snickeritraditioner bör användas som förlaga när förändrade hus återställs.
- Inga mer omfattande nybyggnationer bör ske i eller i anslutning till den äldre bebyggelsen. Eventuella nytillskott blir utformade och placerade så att de smälter in i miljön på ett positivt sätt, genom att utgå från den lokala byggnadstraditionen, och med omsorg om både helhet och detaljer.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Varsamhet gäller särskilt de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön.

- Alla ändringar på de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning mot kulturlandskapsbilden

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden och till landskapsbilden, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär att det traditionella bebyggelsemönstret är vägledande vad gäller placering i landskapet och generell byggnadsutformning.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglövsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.

Naturresevat

- Området är beläget inom Rossö naturresevat och omfattas av särskilda föreskrifter och skötselplaner.

Referenser

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Holmberg, Axel Emanuel. 1845. *Bohusläns historia och beskrifning. III. Fortsättning och slut på den enskilda beskrifningen*. Carl. G. Malmgren. Uddevalla.

Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. *Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län. Bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövården*. Rapport 1995:21. Göteborg.

Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län IX. Ortnamnen i Orusts östra härad. Institutet för ortnamns- och dialektforskning vid Göteborgs högskola. Göteborg 1940

Tiselius, Carl A. 1925. *Bohusläns gamla adlig gods och sätesgårdar: bidrag till gårdarnas och släkternas historia*. Förlagsaktiebolaget västra Sverige. Göteborg.

Digitala arkiv

Lantmäteristyrelsens arkiv:

N105-29:1. Råssö. Storskifte på inägor 1786.

N105-29:2. Råssö. Storskifte över beteshagar 1803.

N105-29:4. Råssö. Storskifte 1825

Lantmäterimyndigheternas arkiv:

14-STA-197. Råssö. Laga skifte 1863.

21. Röra

Den stora slätten kring Röra kyrka domineras av stora sammanhängande odlingsmarker, avgränsade av låga bergspartier. Röra kyrka ligger framträdande i landskapet och ersatte 1846 en äldre kyrka. Bebyggelsen ligger spridd på impediment eller i övergången mellan berg och dal. Här ligger också många av fornlämningarna, som främst kommer från brons- och järnålder.

Fornlämningar

Fornlämningarna ligger på impediment och höjdparter på slätten och påträffas ofta i anslutning till dagens jordbruksbebyggelse. I första hand rör det sig om gravar, gravfält och hållristningar. Detta visar att dagens gårdslägen har varit bebodda och brukade ändra sedan bronsåldern och järnåldern. Här finns högar och stensättningar, både ensamliggande och i gravfält. Omkring 300 m söder om Röra kyrka finns två monumentala gravhögar, som än idag har en framträdande position i landskapet. Flera fynd från trakterna kring Röra kyrka visar att en del av gravarna tillkommit under den yngre delen av järnåldern, kring 400 - 600 e.Kr.

Hållristningarna utgörs av skålgropar, som ristats på åkerholmar någon gång under bronsåldern. Den största lokalen med skålgropar ligger inom Kolbuxeröds gamla tomt i den norra delen av miljön. Här har 99 skålgropar ristats in i berget. Flera av skålgroparna binds samman av ristade rännor.

Fornlämningarna i miljön har tidigare legat exponerade i landskapet, men i synnerhet gravarna ligger numera i skogsmark. Siktlinjerna mellan dem skymms i vissa fall av vegetation.

Kyrkan

Röra socken har haft tre kyrkor efter varandra, belägna på samma plats. Den tidigast kända var av trä, ersattes 1635 av en stenkyrka som revs 1846, då den nuvarande uppfördes 1846–48. Byggmästare var Johannes Gunnarson från Stala, som också gjort ritningarna. Utvändigt har skett två ombyggnader som medfört vissa förändringar. 1912 byggdes tornhuvuven om, och 1986 byggdes en sakristia invid östgaveln.

Interiört har vissa mindre ändringar skett vid de reparationer och renoveringar som gjorts under åren, men inga stora förändringar. 1885 kompletterades altaruppsatsen med skulpturer utförda av den orustfödde Carl Johan Dyfverman. 1962 - 63 sattes den gamla kyrkans altartavla och predikstol upp i kyrkorummet. I kyrkan finns en medeltida dopfont av täljsten.

Odlingslandskap och bebyggelse

Landskapet i miljön domineras av slättens öppna odlingslandskap, men exempel på ett mer småskuret odlingslandskap finns i både den norra och södra delen av miljön. Ut-

med dalgångssidorna finns exempel på betesmarker med bland annat stengärdesgårdar. I dalgångens mitt finns några väghållningsstenar, som indikerar att den raka vägsträckningen genom dalgången tidigare inte var alls lika rak, utan mer slingrande.

Jordbruksbebyggelsen ligger relativt jämnt utspridda i dalgången, längs dalgångens sidor eller i höjdlägen ute i odlingsmarkerna. På Röraslätten fanns det både byar med flera gårdar; som Röra, Göksäter och Vena, och ensamgårdar; som till exempel Röd, Kolbuxeröd, Fläskum eller Assletorp. De äldsta skriftliga beläggen går tillbaka till medeltiden för många av gårdarna.

Flera av gårdsmiljöerna har sin karaktär relativt välbevarad, men här finns också mer förändrad bebyggelse, inte minst kring Göksäter. Jordbrukslandskapet som helhet är förhållandevis opåverkat av senare bebyggelse, utöver jordbruksbebyggelsen.

Göksäter varuhus är ett familjeföretag och ligger centralt i kulturmiljön. Där startades en affärsrörelse redan 1866. 1937 byggdes nytt bostadshus och affärslokal. Affären har kontinuerligt drivits av samma familj sedan starten.

Motivering

Välbevarad centralbygdsmiljö, med fornlämningar, landskap och kyrka.

Miljöns viktigaste karaktärsdrag utgörs främst av samspelet mellan fornlämningar och bebyggelse, samt deras läge i det omgivande odlingslandskapet.

Röraslätts långa historia är fortfarande synlig i landskapet, eftersom de förhistoriska gravarna och hällristningarna i många fall ligger nära dagens gårdar. Detta tyder på en brukandekontinuitet ända sedan brons- och järnåldern. Liknande förhållanden förekommer i flera av Orusts slättbygder, men är särskilt framträdande i Röra.

Det flacka odlingslandskapet hålls öppet genom fortsatt hävd, vilket gör rättvisa åt landskapets monumentala inslag som kyrkan och några av gravhögar, men också åt några av gårdslägena.

Den jordbruksanknutna bebyggelsen är relativt välbevarad med välbevarade manhus på flera av gårdarna. Bebyggelsen ligger i karaktäristiska lägen i mötet mellan berg och odlingsmark, och är en viktig del i odlingslandskapets karaktär. Det öppna landskapet gör historien läsbar, även om merparten av området förhistoriska gravar ligger på platser som idag är skogbevuxna. Odlingslandskapet är till stor del opåverkat av senare decenniers bebyggelseexpansion.

Nyckelvärden

- Monumentala gravhögar söder om kyrkan
- Förhistoriska gravar

- Hällristningar på åkerholmar
- Röra kyrka
- Jordbruksbebyggelse i traditionella lägen med flertal välbevarade manhus.
- Öppet odlingslandskap

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

Ett fortsatt öppet och hävdad kulturlandskap, med bibehållna värdefulla landskapselement som exempelvis stengärdesgårdar, bebyggelse i traditionella lägen, och välbevarad äldre jordbruksanknuten bebyggelse.

Ett fortsatt öppet och hävdad landskap, som gör att fornlämningarna, i synnerhet de monumentala gravhögarna, och deras sammanhang i landskapet är förståeliga och avläsbara.

En välbevarad äldre bebyggelse med bibehållen karaktär, så att den historia som bebyggelsen på Röraslätten ska berätta fortsätter att vara närvarande och lätt avläsbar. De förändringar och tillägg som sker, görs varsamt och hänsynsfullt på den befintliga miljöns villkor, och med omsorg om både helhet och detaljer.

Rekommendationer

Bibehållet öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling. Fornlämningarna och deras sammanhang i landskapet ska bevaras.

- Ev. markingrepp, exploatering eller förtätning ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.
- Skogsbruket ska bedrivas så att inga skador uppkommer på fornlämningar eller kulturlandskapselement.
- Områdets jordbruksbetonade karaktär bör bevaras.
- Landskapet bör hållas öppet för att behålla de kulturhistoriska värdena, vilket är viktigt för förståelsen av områdets framväxt och nuvarande karaktär.
- Kyrkans upplevelsevärden är beroende av att landskapet hålls öppet.
- De äldre byggnaderna och anläggningarna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer.

- Ursprungliga snickerier, fönster och andra snickeridetaljer är en del av den karaktär som ska bibehållas, och kan inte bytas utan att karaktären påverkas och det kulturhistoriska värdet minskar.
- Eventuella förändringar av befintliga byggnader ska göras varsamt och inordnas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär i det befintliga bebyggelsemönstret, bl. a. genom att ha traditionella om/tillbyggnadssätt som förebild. Lokala snickeritraditioner bör användas som förlaga när förändrade hus återställs.
- Vid förändringar och underhåll av hus från senare decennier som finns i den äldre miljön, bör detta ske varsamt utifrån byggnadens egen karaktär, och på ett sätt som inte dominerar över den känsliga kulturmiljön.
- Eventuellt tillkommande bebyggelse bör inordna sig i det befintliga bebyggelsemönstret och placeras i traditionella lägen eller i anslutning till befintlig bebyggelse, under förutsättning att den inte kommer i konflikt med fornlämningar.
- Tillkommande bebyggelse bör harmoniera med den äldre jordbruksbebyggelsen vad gäller form, färgsättning och materialval.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Förvanskningförbud omfattar äldre värdefulla byggnader i miljön, men det finns även andra byggnader som inte omfattas.

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön (bostadshus såväl som ekonomibygnader) är kulturhistoriskt värdefulla och omfattas av förvanskningförbud enligt PBL 8 kap 13§.

Varsamhet gäller särskilt de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön.

- Alla ändringar på de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning främst mot kulturlandskapsbilden, men i delar också mot naturlandskapsbilden.

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, liksom landskapsbilden och naturvärdena, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär för nytillkommande bebyggelse i odlingsmark och i anslutning till traditionell jordbruksbebyggelse att det traditionella bebyggelsemönstret är vägledande vad gäller placering i landskapet och generell byggnadsutformning, medan bebyggelse som tillkommer i omgivande terräng ges utformning som strävar att minska den visuella påverkan på

miljön som helhet, och som därmed lämpligen anpassas till naturlandskapet som helhet.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.

Kyrkan

- För kyrkplatsen gäller att kyrkliga kulturminnen inte får ändras utan tillstånd från Länsstyrelsen, enligt 4 kap Kulturmiljölagen. Det gäller såväl kyrkobyggnaden som kyrkogård/begravningsplats, kyrkotomt, murar mm.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Almegius, Folke och Bertrandsson, Anders. 2009. *Vägminnen på Orust. En kulturhistorisk resa längs gamla vägar på Orust*. Orust kommun och Vägverket.

Andersson, Tommy och Toreld, Andreas. 2014. *Hällristningarna på Orust*. Arkeologisk rapport 9. Stiftelsen för dokumentation av Bohusläns hällristningar. Göteborg.

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Gustafsson, G. 1993. *Något om Röra kyrkas historia*. Göteborg.

Palm, David. 1963. *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län VIII. Ortnamnen i Orusts västra härad*. Institutet för Ortnamns- och dialektforskning i Göteborg. Lund.

22. Slussen

Slussen på östra Orust är ett litet kustsamhälle som har en historia som skiljer sig lite från samhällena på västsidan, i och med att man inte bedrivit fiske i större omfattning härifrån. Det djupa och skyddade hamnläget vid Slussekilen har varit en viktig förutsättning för utvecklingen, och platsen har använts under lång tid.

Den äldre historien

De äldsta mänskliga spåren från Slussen är knappt 1000 år gamla. I leran vid Runns vattens norra strand har arkeologer hittat en stör av eneträ till en hägnad eller gärdesgård. Den tillverkades någon gång under sen vikingatid eller tidig medeltid (1020 - 1170 e.Kr.). Fyndet förklarar tyvärr inte hur man använde platsen, eller om den var permanent bebodd.

De första dokumenterade beläggen för bebyggelse kring Slussen är betydligt yngre. Den äldsta stavningen av ortnamnet är "Slusa", som finns skrivet på en karta från 1715. Bakom ordet anar vi det äldre norska verbet slusa, som beskriver vattnets forfarande i en stenig bäck. Samhället ligger också vid en kort å som förbinder Runns vatten med havet. Äldre kartor namnger bebyggelsen som "Runn", vilket är ett ortsnamn som år 1594 skrevs "Rønsby" men som under 1600-talet blivit Rönn eller Runn.

Före 1658 var berghällen vid Runn en lastageplats, som tjänade som utskeppningsplats för timmer. Vid 1600-talets mitt fanns också ett saltverk, där salt utvanns genom sjudning av havsvatten. Kring 1797 låg det lilla trankokeriet Båtebråten vid Runns vattens utlopp i havet.

En hamn på östra Orust

På 1700-talet anlades en stenbrygga i den nuvarande hamnen. Stenbryggan finns fortfarande kvar under piren. Det byggdes även en stenkaj, vilken sträckte sig från den plats där piren finns idag och till den första sjöboden efter magasinet.

Under 1800-talet var Slussen en viktig anföringsplats på nordöstra Orust, hit kom fraktbåtar och lossade och lastade spannmål, virke, fiskprodukter mm. I samband med detta byggdes det magasin som fortfarande står kvar vid bryggan. Det användes en kort period till förvaring av havre. Senare användes en del till förvaring av gods som skulle transporteras vidare med ångbåtarna. Den andra delen användes som vänthall för passagerarna. Magasinet köptes senare av Gunnar Johanssons båtbyggeri som ägde det från 1950-talet fram till 2008, då magasinet såldes till Ströms samfällighet, med samlingslokal och kulturverksamheter.

Under 1800-talet fanns det skeppsvarv här, där lite större segelfartyg byggdes. Det fanns också en kölhavningsplats vid kajen, där man välte båtarna på sidan för att kunna

tjärå botten. Det höga berget på andra sidan viken användes för att masta på och av båtar. Varvseran upphörde under 1800-talets slut, varefter den reguljära ångbåtstrafiken baddade för en växande verksamhet med sommarpensionat.

Sommargäster

När ångbåtstrafiken kom igång under 1800-talets andra hälft, började också sommar-gäster visa intresse för platsen, och flera sommarbostäder uppfördes under 1900-talets början. Från 1930-talet har också funnits ett pensionat. Pensionatet var från början Svanens konservfabrik, byggd på 1920-talet, men som gick i konkurs på 1930-talet. Den köptes 1938 av Alfrida Andersson, som arbetade som restauratris på ångbåtarna som gick längs kusten. Den före detta fabriken fick en veranda tillbyggd och ett annex uppfördes. Efter Alfrida Anderson upphörde med verksamheten 1965 drevs pensionatet en tid av en kulturförening, innan de nuvarande ägarna tog över och skapade den nuvarande musikbaserade pensionatsverksamheten.

En utflyttning skedde från Slussen och samhället utvecklades som badort dit många badgäster kom från Göteborg. Småbåtshamnen anlades på 1960-talet av Föreningen Slussen.

Bebyggelse och landskap

Bebyggelsen i Slussen består av äldre hus, flera byggda på 1800-talet men också av sommarbostäder från 1900-talets början. I vikar och längs hamnkilen finns bryggor och sjöbodan. Under 1940-, 50- och 60-talen byggdes ett flertal sommarstugor i och omkring samhället, och en del yngre bebyggelse finns också insprängt i miljön.

I miljöns norra del övergår miljöns karaktär till ett öppet småbrukslandskap där den gamla landsvägen slingrar sig fram, och med en småskalig bebyggelse. Denna bebyggelse är förmodligen uppförd under 1800-talets senare hälft. Inom området kan man få en relativt god uppfattning om det kombinerade näringsliv som var vanligt för inte så länge sedan. Jordbruk kombinerades med fiske, sjöfart och båtbyggeri. På 1940-talet startade Rönns barnkoloni, där Orust Waldorfskola idag är inrymd.

Motivering

Välbevarad bebyggelse- och landskapsmiljö, betydelsefull som bland annat lastageplats och sommargästmiljö.

Slussen har ett flerdelat motiv: Det är ett bra exempel på en lastageplats, betydelsefull både för utlastning av traktens produkter och för införsel av varor. Det är också ett exempel på innerskärgårdens sommargästmiljöer, och det är även i sin nordvästra del en välbevarad landskapsmiljö. Sammantaget visar Slussen på hur knutpunkter hade en flerdelat betydelse i lokalsamhället.

Nyckelvärden

- Den äldre välbevarade bebyggelsen med både välbevarade bostadshus och ut-hus.
- Den stora mängden småskaliga bostadshus, framförallt på berget utmed vägen, norrut genom samhället.
- Miljön kring bryggan, med magasinet, som exteriört speglar funktionen som magasin och interiört som båtbyggeri.
- Den f.d. konserverfabriken, numera Slussens pensionat, vars ursprungliga bygg-nad visserligen ännu går att avläsa, men där det immateriella kulturarvet är av än större dignitet.
- Det småskaliga kulturlandskapet i norr.

Långsiktig målbild för miljöns kulturhistoriska värden

En välbevarad äldre bebyggelse med bibehållen karaktär, så att den historia som be-byggelsen på Slussen ska berätta fortsätter vara närvarande och lätt avläsbar.

Planerad bebyggelseutveckling sker varsamt och med hänsyn till miljöns karaktär, och förändringar och tillägg görs varsamt och hänsynsfullt på den befintliga miljöns vill-kor, och med omsorg om både helhet och detaljer.

Det öppna kulturlandskapet i norr förblir fortsatt öppet.

Rekommendationer

Befintlig bebyggelse bevaras, i kombination med varsam bebyggelseutveckling i enlig-het med fördjupad översiktsplan.

- Fysisk planering som medför ingrepp i havsbotten bör samrådas med Länsstyrelsen. Även mindre ingrepp som exempelvis bryggor, muddring eller lik-nande måste samrådas med Länsstyrelsen.
- Landskapet bör hållas öppet för att behålla de kulturhistoriska värdena, vilket är viktigt för förståelsen av områdets framväxt och nuvarande karaktär.
- Bebyggelsen på Slussen är kulturhistoriskt värdefull och bör genomgå så få förändringar som möjligt. Att bibehålla de befintliga kvalitéerna hos de äldre husen och miljön är utgångspunkten.
- De äldre byggnaderna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer.
- Ursprungliga snickerier, fönster och andra snickeridetaljer är en del av den ka-raktär som bör bibehållas, och kan inte bytas utan att karaktären påverkas och det kulturhistoriska värdet minskar.

- Eventuella förändringar av befintliga byggnader ska göras varsamt och inordnas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär i det befintliga bebyggelsemönstret, bl. a. genom att ha traditionella om/tillbyggnadssätt som förbild. Lokala snickeritraditioner bör användas som förlaga när förändrade hus återställs.
- Vid förändringar och underhåll av hus från senare decennier som finns i den äldre miljön, bör detta ske varsamt utifrån byggnadens egen karaktär, och på ett sätt som inte dominerar över den känsliga kulturmiljön.
- Eventuella nytillskott bör utformas och placeras så att de smälter in i miljön på ett positivt sätt, genom att utgå från den lokala byggnadstraditionen, och med omsorg om både helhet och detaljer.
- Tillkommande bebyggelse bör inordna sig i det befintliga bebyggelsemönstret och placeras i traditionella lägen.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Förvanskningsförbud omfattar äldre värdefulla byggnader i miljön, men det finns även andra byggnader som inte omfattas

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön (bostadshus såväl som sjöbodrar och andra ekonomibygnader) är kulturhistoriskt värdefulla och omfattas av förvanskningsförbud enligt PBL 8 kap 13§.

Varsamhet gäller särskilt de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön.

- Alla ändringar på de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning mot den befintliga bebyggelsen

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, samt även landskapsbilden, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär att traditionellt bebyggelsemönster och byggnadsutformning ska vara utgångspunkten för anpassningen.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.
- Bygglovsbefrielse för åtgärder som balkonger, takkupor, Attefallshus, altaner mm gäller inte inom bebyggelsemiljön.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Andersson, Katarina och Jonsson, Lisa. 2006. *Västkustsommar. Om barns och ungdomars upplevelser och sommarlandskap på västkusten*. Bohusläns museum rapport 2006:62.

Bergstrand, Thomas 2014. *Slussen – Åsebukten. Marinarkeologisk utredning*. Bohusläns museum rapport 2014:19.

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Orust kommun: Fördjupad översiktsplan för slussen (2017) antagandehandling 2017-08-20 Laga kraftvunnen 2018-01-18.

Nordqvist, Bengt. 2014. *VA-ledning mellan Henån och Slussen. Arkeologisk utredning*. Riksantikvarieämbetet UV Väst. UV rapport 2014:22.

Petterson, Johan. 1999. *Skärgårdsverken i Bohuslän. Trankokerier och sillsalterier under 1700-talets sillperiod*. Kungälv.

Winckler, Lars och Hylander Cia. 2012. *Gunnar Johansson - båtbyggare på Slussen*. Ur: *Akterspegeln 2012/5*.

23. Stala

På de låga sluttningarna ner mot den lilla slätten kring Stala kyrka finns flera fornlämningar; främst hållristningar och gravfält med högar och stensättningar. Det öppna odlingslandskapet, fornlämningarna och kyrkan visar på lång agrarhistorisk kontinuitet. Området har också tjänat som bygdecentrum under lång tid.

Fornlämningar

På en bergsknalle i åkermarken alldeles intill Sördalsån finns sammanlagt 68 skålgropar, som troligen blivit ristade någon gång under bronsåldern (1700 - 500 f.Kr). Några av skålgroparna är sammanbundna med ristade rännor. Från bronsåldern kommer också det fynd av en yxa i brons, som hittades vid nyodling år 1866 intill skollärorestället öster om kyrkan. Yxan hittades i ett stenröse och kommer från bronsålderns äldsta skede, ca 1700-1500 f.Kr.

Inom området finns två gravfält från järnåldern. Det ena ligger i en sluttning strax väster om kyrkan. Här finns cirka 10 gräsbevuxna stensättningar. Gravfältet har tidigare varit större och förmodligen sträckt sig längre upp på bergshöjden åt väster, på vars krön två runda stensättningar ligger. Under 1880-talet hittades en järnyxa och en sländtrissa av bärnsten i sluttningen vid gravfältet. Fynden kommer från järnåldern och har förmodligen varit gravgåvor.

Det andra gravfältet ligger vid Kärra, nordost om kyrkan. Där finns femton runda stensättningar, en hög och en rest sten.

Landskap och bebyggelse

Kyrkan, som ligger på en medeltida kyrkplats, är belägen på en låg höjdrygg med utsikt över de öppna åkermarkerna runtomkring, nära den gamla landsvägen från Varekil mot Tegneby. Den lilla slätten runt Stala kyrka omges av låga, ofta ganska sönderskurna berg.

Miljön kring kyrkan är ett exempel på ett typiskt sockencentrum på landsbygden. Här fanns kyrka, prästgård och skola. Vägarna från Varekil, Tegneby och Vräländ strålade samman vid vägskalet väster om kyrkan, och där låg lanthandeln i vilken också telefonväxel var inrymd. Lanthandelsrörelsen startade 1852 i bostadshuset på Stala prästgård. 1917 flyttade rörelsen till ett nybyggt hus på andra sidan vägen. Även om funktionerna inte längre finns kvar, och prästgården är friköpt sedan 1990-talet, så finns byggnaderna kvar. Folkskolan fungerade en tid som församlingshem men är idag privatbostad. Ett nytt församlingshem byggdes i början av 1990-talet. Småskolan låg tidigare i Långeby (numera privatbostad) i den nordvästra delen av dalgången.

Gårdsbebyggelsen ligger i traditionella lägen utmed dalgångsidorna. Odlingslandskapet är typiskt för slättnområdena på Orust. Landskapet är flackt och öppet, med odlingsmark på slätten och betesmarker utmed dalgångssidorna och i sluttningarna. Våldämda betesmarker finns i anslutning till de båda gravfälten.

Stala kyrka

Stala kyrka byggdes 1876–78. Bakgrunden till kyrkobygget var att befolkningsökningen under 1800-talets första hälft gjort att den gamla kyrkan blev för liten. År 1810 var folkmängden i socknen 910 personer, och bara 45 år senare, 1855, hade befolkningen ökat till 2254 personer. 1862 kom man igång med att samla in medel för kyrkobygget, och från 1873 ålåg det också bönderna att köra fram sten till bygget. Som byggmästare anlätades L. H. Arvidsson från Västergötland, en av de byggmästare som byggde många kyrkor vid denna tid. Kyrkan var den 9 september 1877 så klar att man kunde ha första gudstjänsten där. Därmed kunde man ta den gamla kyrkan ur bruk, inventarierna såldes på auktion. Sommaren 1878 revs den, och i samband med detta hölls också auktion på en del av byggnadsmaterialet. Den gamla kyrkan stod strax väster om den nuvarande, och en minnessten med inskription utmärker platsen.

Motivering

Välbevarad centralbygdsmiljö, med fornlämningar, landskap och kyrka.

Miljön utgör ett karaktäristiskt sockencentrum i jordbruksbygd, med gravfält i närhet av den medeltida kyrkplatsen. Den långa agrarhistoriska kontinuiteten och landskapsutnyttjandet speglas genom fornlämningarna, fynden från brons- och järnålder, kyrkplatsen, odlingslandskapet och jordbruksbebyggelsens placering i karaktäristiska lägen, ofta i mötet mellan höjdparter och odlingsmark eller på impediment. Det öppna landskapet, med flera hävdade betesmarker, gör historien läsbar.

Nyckelvärden

- Kyrkan
- Gravfältet, stensättningarna och betesmarken väster om kyrkan.
- Gravfältet öster om Kärra.
- Skålgropslokalen söder om Sördalsån.
- Det öppna jordbrukslandskapet, ännu hävdad och fritt från bebyggelse på åkerytorna.
- Bebyggelsens traditionella placering i landskapet.
- Kyrkbyn med byggnaderna som tidigare utgjorde skola/församlingshem och prästgård vid kyrkan.

Långsiktig målbild för miljön

Kulturlandskapet hålls fortsatt öppet och får behålla sin karaktär, med bibehållna värdefulla landskapselement som exempelvis stengärdesgårdar, bebyggelse i traditionella lägen. De öppna landskapsavsnitten hålls fria från mer omfattande nybyggnationer.

Ett fortsatt öppet och hävdad landskap, som gör att fornlämningarna och deras sammanhang i landskapet är förståeliga och avläsbara.

Rekommendationer

Fornlämningskoncentration som ska bevaras, liksom fornlämningarnas sammanhang i landskapet. Bibehållet öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling.

- Ev. markingrepp, exploatering eller förtätning ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.
- Landskapet bör hållas öppet för att behålla de kulturhistoriska värdena, vilket är viktigt för förståelsen av områdets framväxt och nuvarande karaktär.
- Fortsatt hävd av betesmarken kring gravfältet vid kyrkan är en förutsättning för bevarandet av gravfältet och dess landskapsvärden, samt dess siktlinjer gentemot kyrkan och det omgivande landskapet.
- Eventuellt tillkommande bebyggelse bör inordna sig i det befintliga bebyggelsemönstret och placeras i traditionella lägen.
- Tillkommande bebyggelse bör ha en utformning som i generell mening ansluter till den traditionella bebyggelse som finns.
- Bebyggelsestrukturen runt kyrkan bör bibehållas.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Varsamhet gäller särskilt de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön.

- Alla ändringar på de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning främst mot kulturlandskapsbilden, men i delar också mot naturlandskapsbilden.

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, liksom landskapsbilden och naturvärdena, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär för nytillkommande bebyggelse i odlingsmark och i anslutning till traditionell jordbruksbebyggelse att det traditionella bebyggelsemönstret är vägledande vad gäller placering i landskapet

och generell byggnadsutformning, medan bebyggelse som tillkommer i omgivande terräng ges utformning som strävar att minska den visuella påverkan på miljön som helhet, och som därmed lämpligen anpassas till naturlandskapet som helhet.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglövsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.

Kyrkan

- För kyrkplatsen gäller att kyrkliga kulturminnen inte får ändras utan tillstånd från Länsstyrelsen, enligt 4 kap Kulturmiljölagen. Det gäller såväl kyrkobyggnaden som kyrkogård/begravningsplats, kyrkotomt, murar mm.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Andersson, Tommy och Toreld, Andreas. 2014. *Hällristningarna på Orust*. Arkeologisk rapport 9. Stiftelsen för dokumentation av Bohusläns hällristningar. Göteborg.

Bertelsen, Anita. 2011. *Vägen som bär till Hamburg. En krönika om Stala-Hoga Väg-samfällighet*.

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Föreningen Orusts släktforskare. 1995. *Gamla Bilder från Orust*. Årsbok 1995

Föreningen Orusts släktforskare. 2013. *Affärer och köpmän på Orust*. Årsbok 2013

Heikkinen, Pekka. 1977. *Stala kyrka på Orust under 100 år.*

Kindgren, H (red). 1999. *Bronser. Bronsåldersfynd i Göteborgs och Bohus län.* Bohusläns museum, Kulturhistoriska dokumentationer nr 8. Uddevalla.

Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. *Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län. Bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövården.* Rapport 1995:21. Göteborg.

Digitala arkiv

Göteborgs stadsmuseums samlingar:

Inv.nr. GAM 1383, informationen hämtad 2020-02-18.

24. Stillingsön

Stillingsön på Orusts östsida är en av Bohusläns mindre badorter. Under 1800-talets mitt började badgäster i allt högre grad besöka Bohuslän om somrarna. Vid denna tid var det ännu inte ytterskärgårdens miljöer som lockade, utan lummiga platser vid lugnare vatten, som exempelvis här vid Stillingsön. Den ångbåtstrafik längs Bohuskusten som då kommit igång, med anslutning till järnväg i Göteborg och Uddevalla, gjorde resandet ut till badorterna mycket enklare än tidigare.

Bakgrund

Det sägs att markägaren till Stillingsön, Bernt Nilsson, med tiden tyckte det blev trångt när hans många släktingar sommartid gästade hans eget hem. 1862 köpte han Myckleby prästgårds gamla manbyggnad och flyttade den till Stillingsön, där den byggdes upp nära vattnet. Här kunde hans gäster få bo. Huset kom senare att heta Sjövik. Ungefär samtidigt, 1861 eller 1862, lät han bygga ett tvåvåningshus, där affär inrättades, en lanthandel som drevs av hans son Lars Bernzon. Huset brann senare och ersattes 1909 av det karaktäristiska trevåningshuset.

Verksamheten startas

Vistelserna på Stillingsön blev snart populära, och man beslutade att inrätta en badortsverksamhet. Lars Bernzon blev ansiktet utåt för verksamheten, innan han tog över efter faderns död några år senare. Den första annonsen om den nyöppnade badortsrörelsen på Stillingsön är från 1865:

”Badinrättning på Stillingsön i Bohusländska skärgården. Vid denna nyanlagda badinrättning, belägen i en naturskön trakt på östra sidan af ön Oroust, midtemot och med utsigt öfver det vackra Fräknelandt (Ljungskile), en mil norr om Svanesund, börjar badningen i medio af Juni månad. Varma bad med dusch serveras i propert badhus, och för kalla bad finnes bassin. Restauration finnes ej på stället, men tillförseln af livsmedel är riklig. Flera hushållslägenheter och enskilda rum finnes. Vidare upplysningar fås genom korrespondens med undertecknad, ställets egare hvars adress är Oroust och Stillingsön. L. Bernzon ”

Bebyggelsen

Här fanns alltså då både varmbadhus och kallbadhus. Nuvarande varmbadhuset är sannolikt från 1880-talet och nuvarande kallbadhuset från 1923. En ångbåtsbrygga anlades under 1860-talet. 1866 anlöpte ångaren ”Uddevalla” Stillingsön fyra gånger i veckan på rutten mellan Göteborg och Uddevalla. 1868 byggdes pensionatet Sjöhult, och snart flyttades också andra hus hit. Flera nya villor uppfördes som sommarbostäder för badgäster, vilka uppskattade det lugna livet på Stillingsön. Ett nytt societetshus byggdes 1922, tidigare hade ett annat hus fungerat som societetssalong. Affär fanns på platsen, och en poststation flyttades till Stillingsön från Myckleby 1879 och namnänd-

rades 1884 till Stillingsön. Livsmedelsaffären drevs i trevåningshuset vid ångbåtsbryggan till 1965 då en större lokal stod klar vid infarten till Stillingsön, där den ligger än idag.

Jämfört med de stora badorterna var Stillingsöns badortsliv mera stillsamt, med mer av karaktären sommarvistelse. Genom att verksamheten ägdes av samma familj från 1860-tal ända fram till 1960-tal blev bebyggelsen mycket enhetlig. Verksamheten lades ner 1968.

Utformningen

Enhetligheten har bibehållits fram till idag, inte minst sammanhållen genom den enhetliga färgsättningen med i huvudsak vita fasader och ockragula snickerier och fönster. Några byggnader har det omvända: Ockragula fasader med vita snickerier och fönster.

Idéer till badortens utformning kan ha hämtats från de typritningar som var vanliga i den tidens byggnadstidskrifter. Många av sommarbostäderna i dessa skrifter var utformade med överdådig snickarglädje, med takkupor och verandor. Sommarhusen skulle enligt tidskrifterna helst omges "af vackra trädgrupper med en hög, bergig och grön bakgrund och spegla sina konturer i en klar och lugn vattenyta". Och precis så som beskrivs, sådan är miljön på Stillingsön.

Motivering

Välbevarad bebyggelsemiljö, som speglar badortsepoken.

Stillingsön är ett välbevarat exempel på 1800-talets badorter på Västkusten, en av landskapets minsta. Den representerar de tidiga västkustbadorterna, innan närheten till den mer karga yttre skärgården blev viktig. Bebyggelsen och bebyggelsestrukturen är fortfarande väl bevarad, och historien är lätt avläsbar.

Nyckelvärden

- De bevarade äldre husen
Husens enhetliga färgsättning
- Bebyggelsestrukturen, med fritt liggande hus i en lummig miljö.
- Särskilt värdefull är bebyggelsegruppen vid bryggan med Sjövik, trevåningshuset m.fl. samt varmbadhus och kallbadhus.

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

En välbevarad äldre bebyggelse med bibehållen karaktär, så att den historia som bebyggelsen på Stillingsön ska berätta fortsätter vara närvarande och lätt avläsbar. De

äldre husen bevaras utan förändringar. Eventuella nytillskott underordnar sig den befintliga bebyggelsens mycket enhetliga karaktär, där bl. a. den enhetliga färgsättningen är en viktig del.

Rekommendationer

Bebyggelsemiljö som ska bevaras. Varsam bebyggelseutveckling endast i begränsad omfattning.

- Bebyggelsen och miljön på Stillingsön är att betrakta som kulturhistoriskt värdefull, och bör genomgå så få förändringar som möjligt. Att bibehålla de befintliga kvalitéerna hos de äldre husen och miljön är utgångspunkten.
- De äldre byggnaderna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer.
- Ursprungliga snickerier, fönster och andra snickeridetaljer är en del av den karaktär som ska bibehållas, och kan inte bytas utan att karaktären påverkas och det kulturhistoriska värdet minskar.
- Eventuella förändringar av befintliga byggnader ska göras varsamt och inordnas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär i det befintliga byggnadssättet.
- Områdets lummiga karaktär med omväxlande öppna ytor och grönska bibehålls. Modernare inslag, som exempelvis stora altaner och trädäck, stora balkonger, helglasade fönsterdörrar, uppglasade gavelpartier, inglasade uterum mm, är olämpliga i miljön, vare sig de är bygglovspliktiga eller ej.
- Det befintliga färgsättningsmönstret ska bibehållas. Fasader ska vara av trä. Takmaterial bör vara rött oglaserat lertegel, om inte annat är historiskt motiverat.
- Inga mer omfattande nybyggnationer bör ske i eller i anslutning till bebyggelsen. Eventuella nytillskott bör utformas och placeras så att de smälter in i miljön på ett positivt sätt, genom att utgå från den lokala byggnadstraditionen, och med omsorg om både helhet och detaljer.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.
- Bevarandeariktad byggnadsplan, antagen 1982, med tillhörande bestämmelser.

Bebyggelse

Förvanskningsförbud omfattar hela miljön

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön (bostadshus såväl som andra byggnader), liksom miljön som helhet, är kulturhistoriskt värdefull, och omfattas av förvanskningsförbud enligt PBL 8 kap 13§.

Varsamhet ska gälla i hela miljön

- Alla ändringar ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning mot den befintliga bebyggelsen

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, samt även landskapsbilden, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär att traditionellt bebyggelsemönster och byggnadsutformning ska vara utgångspunkten för anpassningen.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.
- Bygglovsbefrielse för åtgärder som balkonger, takkupor, Attefallshus, altaner mm gäller inte inom miljön.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Andersson, Christina & Johnard, Olof. 2007. *Kåröd Hede Släkten: Jordbrukare och sjöfarare på Orust*. Förlagstryckeriet Vitterleken, Fritsa.

Andersson, Christina. 2009. *Stillingsön – en pygmé bland badorter: en badorts tillblivelse och liv i ord och bild 1865–1968*. Bislaw, Stockholm.

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Engevall, Bengt. 2008. *Kåröd vid Stillingsön på Orust: En historik över fritidshusområdets första 50 år.*

Stackell, Lars. 1975. *Västkusten förr. Badortsmiljöns liv och bebyggelse under 1800-talet.* Natur och Kultur, Stockholm.

25. Stocken och Råön

Stocken är ett litet kustsamhälle, karaktäriserat av en mycket tät bebyggelse. Bostadshusen är av varierande ålder, men exteriört är de väl sammanhållna och ofta också väl bevarade. Bebyggelsebildens bryggor, bodar och bostäder är genomgående väl bevarad.

På Råön finns ett mindre fiskeläge med ett drygt tjugotal hus och lika många sjöbodarna, vilka är ett bra exempel på de små fiskelägen som funnits vid sidan om de större och mer välkända.

Stocken

Stocken är till ytan ett av de mindre kustsamhällena på Orust, men liksom övriga fiskelägen karaktäriseras det av en mycket tät och till synes oreglerad bebyggelse.

De äldsta skriftliga uppgifterna härrör från en skattemantalslängd daterad 1617. En annan uppgift är från en skattelängd för år 1645, där det anges att på Stocken bor tre strandsittarfamiljer och två änkor. Under 1700-talets givande sillperiod 1748–1808 ökade folkmängden på Stocken, och omkring 1790 fanns här ca 40 familjer. När sedan sillen försvann i början av 1800-talet, försvann också de goda tiderna. 1843 beskrivs Stocken och Råön som "ytterst fattiga". Utvecklingen vände senare under 1800-talet. Stocken blev municipalsamhälle 1910, och 1925 var befolkningen som störst, med ca 325 invånare. Men redan snart därefter inleddes en lång period av utflyttning. 1940 fanns här ca 200 invånare, och 1970 drygt 140.

Den huvudsakliga sysselsättningen under 1800-talet var backefiske från storbåtar efter långa och torsk. Efter omkring 1900 blev makrillfiske lönsamt, och flera engelska kuttrar köptes också in. I början av 1900-talet blev också fraktfarten viktig, och inte sällan kombinerade man fraktfart med fiske. De goda tiderna pågick fram till första världskrigets utbrott, och många hade råd att bygga hus under 1800-talets slut och 1900-talets början. Efter kriget hämtade sig fisket aldrig på samma sätt, och flera hamnade i ekonomiska svårigheter. Även husbyggandet stagnerade. Därför speglar den äldre bebyggelsebildens idag främst perioden från 1800-talets slut och fram till 1914.

På 1920-talet lär det ha funnits 7 frakt- och fiskebåtar på Stocken, och samhället bestod då av ca 70 hus. Husen stod som i så många andra fiskelägen på ofri grund. Marken tillhörde hemmanen Tofta och Svanvik och ingick i den Falkiska donationen sedan 1853. 1955 blev det möjligt att friköpa tomter i samhället.

De tidigare ägarna till Tofta hade inte tillåtit Stockenborna att bygga sjöbodarna i samhället. När Anders Falk tog över Tofta förändrades detta, i stället uppmanades fiskarna att bygga bodar och bryggor längs stranden i samhället, dvs där sjöbodarna står än idag. De fyra timrade sjöbodarna i västra delen av sjöbodsraden tillhör sannolikt de

bodar som tidigare stod på mindre holmar och skär, och som vid detta tillfälle flyttades hit. Vägen innanför raden med sjöbodas fick sin nuvarande sträckning 1955. Nuvarande betongbryggan är från 1965 och ersatte en träbrygga från 1950. Anmärkningsvärt i Stocken är det lilla posthuset från omkring 1940, med sina utifrån åtkomliga postfack. Det var i funktion fram till 1987.

Som i många andra kustsamhällen har bebyggelsen under efterkrigstiden vuxit genom att nya områden byggts inåt land, och så även här, i det område som kallas Gärdet och på ytorna öster om berget "Russa".

Råön

Fiskeläget Råön ligger på öns östra sida. Här finns knappt tjugo äldre bostadshus och några yngre, och ungefär lika många sjöbodas. I övrigt är ön i stort sett obebyggd. Fiskeläget började som en strandsittarbosättning och fram till början på 1700-talet var detta samhälle större än Stocken. Den äldre bebyggelsen är relativt välbevarad. Ön ingår i ett större område av riksintresse för kulturmiljövård.

Råön bebyggdes under slutet av 1500-talet, vilket framgår av ett vittnesmål från 1638, då Esbjörn Henningsson på Karingön berättade att hans far Henning var den förste som bosatte sig på Råön. 1600-talets skattelängder visar att även om det inte var så många som bodde här, så var det fler än på Stocken vid samma tid. 1610 ska det ha varit fem strandsittare, 1645 femton strandsittare (mot tre på Stocken). 1748, det år då den stora sillperioden inleddes, var sexton personer mantalsskrivna här.

I och med 1700-talets sillperiod kom åtminstone två skärgårdsverk med trankokerier och sillsalterier att anläggas på Råön. Det ena låg vid Stockeström och ägdes 1789 av Casten Liungwall på Tofta gård tillsammans med två andra. Det andra skärgårdsverket uppfördes 1798 och låg vid Dussevik på Råöns nordvästra sida.

Under 1800-talets början och mitt var befolkningen på Råön och Stocken ungefär lika stora, men under 1800-talets senare del börjar Råöns befolkning att minska, samtidigt som Stocken växte. 1835 bodde det ca 100 personer på Råön, och ett sekel senare ca 25 personer, och efter 1950-talets mitt har ön inte haft någon bofast befolkning.

Råöns utveckling vad gäller basnäringen fiske liknar den för övriga samhällen, och fram till ungefär 1800-talets mitt var anknytningen till fast land mindre viktig. Men ju mer vi närmar oss vår egen tid, desto mer spelar belägenheten roll för hur samhällena utvecklas. Stora samhällen som Mollösund, Karingön och Gullholmen kunde klara sig länge utan fast vägförbindelse, men för mindre samhällen var det svårare.

På ön finns flera fornlämningar från tidigare århundradens fiskenäring. Lämningar efter de båda kända skärgårdsverken finns bevarade och även tillfälliga bosättningar i form av tomtningar. Tomtningar ligger strandnära och är lämningar efter enkla övernattnings- eller förvaringsplatser kopplade till fisket.

Landskapet på Råön är ett exempel på det karga öppna kustlandskapet, med stora hällmarksområden och ljunghedar som tidigare var präglade av utmarksbete. Eftersom betet upphört har landskapet i hög grad förlorat sin kulturprägel.

Motivering

Kustsamhällen med välbevarad bebyggelse, samt karaktäristiskt värdefullt kustlandskap.

På Orusts västsida finns flera kustsamhällen med stark anknytning till de för Bohuslän karaktäristiska maritima näringarna. Den historiska utvecklingen inom fiske och fraktfart gör att bebyggelsen i dessa samhällen i hög grad är präglad av tiden mellan 1800-talets mitt och första världskriget. Samhällena uppvisar mycket karaktäristiska bebyggelsebilder, med grundelementen bryggor, sjöbodas/magasin och bostäder, samt också byggnader med anknytning till fiskberedningsindustri. Bebyggelsebilderna är i allmänhet oregelbundna där bostadshusen ligger, och mer regelbundna i sjöbodsraderna. Bebyggelsen från decennierna kring 1900, särskilt bostadshusen, delar i dessa samhällen ofta en gemensam snickeritradition vad gäller detaljutformningen.

Stocken är ett välbevarat exempel på detta. Bebyggelsen är förhållandevis välbevarad, liksom även bebyggelsebilderna som helhet. Den karaktäristiska uppdelningen med sjöbodsrad vid vattnet och bostadshus tätt liggande strax ovanför är särskilt tydligt avläsbar på Stocken.

Råöns fiskeläge är ett välbevarat exempel på de mindre fiskelägen som också funnits längs Bohuskusten, vid sidan om de stora kustsamhällena. Bebyggelsen är förhållandevis välbevarad, liksom även bebyggelsebilderna som helhet. Den karaktäristiska uppdelningen med sjöbodsrad vid vattnet och bostadshus tätt liggande strax ovanför är tydligt avläsbar. Genom sitt läge utan fast landförbindelse är miljön också opåverkad av bilism.

På Råön finns ett antal lämningar som speglar fiskets betydelse för befolkningen, exempelvis trankokerier och tomtningar.

Nyckelvärden

- Välbevarad bebyggelsestruktur på både Stocken och Råön, med på Stocken mycket tätt placerad bebyggelse.
- Äldre och i huvudsak välbevarad bostadsbebyggelse, delvis oregelbundet placerad, och med få sentida tillägg.
- Längs vattnet regelbunden rad med sjöbodas och bryggor.
- Bebyggelsebilderna som helhet, med de grundläggande elementen lätt avläsbara: Brygga, bod/magasin, verksamhetsbyggnader, och bostäder.
- Den äldre bebyggelsens enhetliga traditionella utformning.

- De fyra timrade sjöbodarna i västra delen av sjöbodsraden på Stocken är särskilt värdefulla genom sin ålder.
- Den för Orust västkust lokala variant av den bohuslänska snickeritraditionen, så som den kommer till uttryck i många av bostadshusens detaljutformning.
- De hus som ännu har sina ursprungdetaljer kvar är särskilt värdefulla.
- Kommunikationsstråk i form av smala vägar, stigar och smala prång och trånga gränder.
- Äldre lämningar på Råön efter fiskeanknutna näringar (skärgårdsverk och tomtningar).

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

En välbevarad äldre bebyggelse med bibehållen karaktär, så att den historia som bebyggelsen på Stocken och Råön ska berätta fortsätter vara närvarande och lätt avläsbar. De förändringar och tillägg som sker, görs varsamt och hänsynsfullt på den befintliga miljöns villkor, och med omsorg om både helhet och detaljer.

Rekommendationer

Bebyggelsemiljöer som ska bevaras. Mycket varsam bebyggelseutveckling i endast begränsad omfattning.

- Fysisk planering som medför ingrepp i havsbotten kan beröra fornlämningar under vattnet. Samråd med Länsstyrelsen måste ske. Även mindre ingrepp som exempelvis bryggor, muddring eller liknande måste samrådaskas med Länsstyrelsen.
- Ev. markingrepp eller exploatering ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.
- Bebyggelsen på Stocken och Råön är kulturhistoriskt värdefull, och bör genomgå så få förändringar som möjligt. Att bibehålla de befintliga kvalitéerna hos de äldre husen och miljön är utgångspunkten.
- De äldre byggnaderna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer.
- Ursprungliga snickerier, fönster och andra snickeridetaljer är en del av den karaktär som ska bibehållas, och kan inte bytas utan att karaktären påverkas och det kulturhistoriska värdet minskar.

- Eventuella förändringar av befintliga byggnader ska göras varsamt och inordnas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär i det befintliga bebyggelsemönstret, bl. a. genom att ha traditionella om/tillbyggnadssätt som förbild. Lokala snickeritraditioner bör användas som förlaga när förändrade hus återställs.
- Vid förändringar och underhåll av hus från senare decennier som finns i den äldre miljön, bör detta ske varsamt utifrån byggnadens egen karaktär, och på ett sätt som inte dominerar över den känsliga kulturmiljön.
- Miljön mellan husen ska även den behålla sin karaktär, utan moderna inslag som altaner, modernt utformade staket och plank, moderna markbeläggningar mm. Detta gäller vare sig åtgärderna är bygglovspliktiga eller ej.
- De gemensamma kommunikationsytorna med stigar och prång ska inte göras privata eller halvprivata.
- Inga mer omfattande nybyggnationer bör ske i eller i anslutning till bebyggelsen. Eventuella nytillskott bör utformas och placeras så att de smälter in i miljön på ett positivt sätt, genom att utgå från den lokala byggnadstraditionen, och med omsorg om både helhet och detaljer.
- Bostadshusen bör vara vita eller ha annan mild ljus färg, om inte husets äldre färgsättning kan fastläggas. Röda hus kan behålla sin färg. På vita hus har fönster och fönsteromfattningar traditionellt sett inte varit vita, utan har haft avvikande kulör, som grönt, engelskt rött eller ockragult. Blått har inte varit vanligt förrän från 1900-talets mitt. Sjöbodan är rödfärgade eller i enstaka fall ockragula, om de inte är omålade. Takmaterial bör vara rött oglaserat lertegel, om inte annat är historiskt motiverat.
- Funktionsuppdelningen bostadshus för boende, sjöbodan/magasin för förvaring bör bibehållas.
- Även bryggors utformning är viktig för miljön, även om de inte alltid omfattas av Plan och bygglagens regler.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Råön (men inte Stocken) ingår i område av riksintresse för kulturmiljövården (MB 3 kap): O34 Nordvästra Orustskärgården
- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Förvanskningsförbud omfattar hela miljön

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön (bostadshus såväl som sjöbodan och andra ekonomibyggnader), liksom miljön som helhet, är kulturhistoriskt värdefull, och omfattas av förvanskningsförbud enligt PBL 8 kap 13§.

Varsamhet ska gälla i hela miljön

- Alla ändringar ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning mot den befintliga bebyggelsen

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, samt även landskapsbilden, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär att traditionellt bebyggelsemönster och byggnadsutformning ska vara utgångspunkten för anpassningen.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.
- Bygglovsbefrielse för åtgärder som balkonger, takkupor, Attefallshus, altaner mm gäller inte inom Stockens samhälle liksom bebyggelsen på Råön.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Holmberg, Axel Emanuel. 1867 (facsimil 1979). *Bohusläns historia och beskrifning. Andra delen: Norrviken, Sunnerviken och Orust*. Uddevalla.

Bäck, Elisabeth. 2012: *Bebyggelse och historia: Stocken*. Göteborg 2011

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer 7. Uddevalla Bohusläns museum.

Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. *Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län. Bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövärdar.* Rapport 1995:21. Göteborg.

Peterson, Gerhard och Tullberg, Jan: *Om Stocken förr och nu.* (U å). På Föreningen Stockens hemsida www.foreningenstocken.nu (2019-11-20).

Peterson, Gerhard och Tullberg, Jan: *Stockens unika posthus.* (U å). På Föreningen Stockens hemsida www.foreningenstocken.nu (2019-11-20).

Petterson, Johan. 1999. *Skärgårdsverken i Bohuslän. Trankokerier och sillsalterier under 1700-talets sillperiod.* Kungälv.

26. Storehamn: Området kring Slättorp

Storehamn är namnet på ett stort höglänt hållmarksområde på västra Orust, som varit utmark till omkringliggande byar och gårdar. Utmarkerna användes främst för bete, virkesuttag, torvtäkt och likande. *Hamn* är bohuslänskans ord för denna typ av karga, höglänta utmarksområden.

Torpen anläggs

Idag är Storehamn till stora delar skogbevuxet, men så var det inte för omkring 150 år sedan. Då var området i princip skoglöst och Ljungen bredde ut sig, på grund av ett hårt betestryck och brist på virke. Under 1800-talet ökade antalet torp och backstugor på Storehamn kraftigt. Anledningarna var flera. År 1808 tog den stora sillperioden slut och många blev utan arbete. Hamnerna blev då en möjlighet att få någonstans att bo och skaffa sig en utkomst. Längre fram under 1800-talet tillkom många torp och backstugor som ett resultat av befolkningsökningen i Sverige.

Inflyttningen till hamnerna innebar inte bara att torp och backstugor uppfördes, utan också en omfattande uppodling av all odlingsbar mark. Man anlade stenhägnader, gärdesgårdar och fägator. Livet för hamnernas folk var hårt, fattigt och utsatt. Vid sidan av det småskaliga jordbruket var man tvungen att göra dagsverke för att betala hyran för marken man bodde på. En viktig inkomst för många var att repa ljung och sälja som bränsle till de boende i Hälleviksstrand. Det berättas att tiggare var en mycket vanlig syn i trakten under 1800-talet.

Slättorp

I området kring Slättorp i Storehamns mellersta del finns ett stort antal bevarade lämningar efter både bebyggelse och det småskaliga kulturlandskapet. I områdets norra delar finns husgrunder efter tre bosättningar; Laxeplatsen, Pytseberget och ett torp med okänt namn på Sörbo marker. Laxeplatsen och Pytseberget finns båda angivna på en karta från 1859. På platserna finns flera husgrunder efter boningshus, ladugårdar, källare och stenhägnader. Båda bosättningarna verkar ha börjat som backstugor under båtsmanstorpets på Berg, vilket ortnamnen också antyder. Båtsmannen i denna rote hette alltid Lax som tillnamn fram till efter 1818, då det ändrades till Pyts. På båda platserna bodde det folk in på 1900-talet.

Vid Skällersbacken har det funnits två torp, varav det södra var båtsmanstorp under Björneröd vid 1800-talets mitt. Det har funnits boende på Skällersbacken åtminstone från 1835 och fram till början av 1900-talet. Idag finns flera husgrunder och en fägata på platsen.

Fagerstorp var ett torp under Livetorp, som var bebyggt ända in på 1930-talet. Idag är bara en jordkällare och stengärdesgårdar synliga under den täta vegetationen. Även Fagerstorp finns omnämnt som båtsmanstorp. Båtsmännen i roten hade tillnamnet Fager åtminstone från 1770-talet och fram till 1862, då namnet byttes till Gillberg.

Den bebyggelse bestående av enkla torp och backstugor som de minst bemedlade bodde i finns inte längre kvar, endast husgrunderna visar var de fanns. Slättorp är den enda kvarvarande bebyggelsen inom området och representerar en senare torpetableringsfas. Torpet ligger på markerna som en gång tillhörde Skällersbacken. Boningshuset är ett mycket välbevarat dubbelhus med tillhörande ekonomibygnad, som uppfördes år 1907.

Motivering

Torp- och torpruinmiljö som speglar de mindre bemedlades levnadsvillkor.

Lämningarna, kulturlandskapet och bebyggelsen är kulturhistoriskt värdefulla eftersom de sammantaget speglar livsmiljön för de mindre bemedlade i jordbrukssamhället, dvs torpare, backstugusittare mm, en befolkningsgrupp som ofta saknas i annan historieskrivning.

Området kring Slättorp är ett tydligt exempel på expansionen av torp och backstugor på utmarken i befolkningsökningens spår. På Storehamn började denna utbyggnad tidigare än på andra håll, som ett resultat av den arbetslöshet som följde när det stora sillfisket tog slut år 1808. Inom miljön är i första hand husgrunderna efter bebyggelsen bevarade, liksom kulturlandskapselement som stengärdesgårdar, småskaliga odlingsmarker och fägata. Den enda kvarvarande bebyggelsen vid Slättorp är representativ för en senare torpetableringsfas.

Nyckelvärden

- Lämningarna efter torp- och backstugubebyggelse; dvs grunder efter boningshus, ladugårdar och källare.
- Småskaliga odlingsmarker, som delvis hålls öppna genom bete och slåtter.
- Kulturlandskapselement som t ex stengärdesgårdar, hägnader, fägata
- Torpbebyggelse vid Slättorp från tidigt 1900-tal.

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

- Kulturlandskapets värden är kopplade till att landskapet hålls öppet i så stor utsträckning som möjligt, och därför är fortsatt bete, slåtter och odling angelägen ur ett långsiktigt perspektiv.
- Områdets utmarksbetonade karaktär bör bibehållas även på lång sikt.
- En välbevarad äldre bebyggelse med bibehållen karaktär, så att den historia som bebyggelsen ska berätta fortsätter att vara närvarande och lätt avläsbar. De förändringar och tillägg som sker, görs varsamt och hänsynsfullt på den befintliga miljöns villkor, och med omsorg om både helhet och detaljer.

Rekommendationer

Torpmiljöerna och torplämningarna ska bevaras. Fortsatt öppet landskap. Varsam och begränsad bebyggelseutveckling, med bibehållen bebyggelse- och landskapsbild.

- Ev. markingrepp eller exploatering ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.
- Även de bebyggelselämningar som inte är bedömda som fornlämningar har ett kulturhistoriskt värde och bör bevaras.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.
- Torp- och backstugelämningarna är ofta övervuxna med träd- och buskvegetation, vilket gör dem svåra att uppleva i synnerhet under sommarhalvåret. Överväxningen är negativ även ur ett bevarandeperspektiv, eftersom husgrunderna kan skadas av trädens rötter. Röjningsåtgärder är lämpliga.
- Fortsatt bete, slåtter och odling är angeläget för att bevara kulturlandskapet öppet.
- Skogsbruket ska bedrivas så att inga skador uppkommer på fornlämningar eller kulturlandskapselement.
- Nyttillkommande bebyggelse är inte lämpligt inom miljön, eftersom det skulle påverka områdets kulturvärden och övergripande utmarkskaraktär, och bör endast tillåtas restriktivt. Den bör harmoniera med befintlig bebyggelse med avseende på byggnadsvolym, form och materialval.
- Välbevarad äldre bebyggelse bör behålla sitt utseende och sin karaktär.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Förvanskningförbud omfattar äldre värdefulla byggnader i miljön, men det finns även andra byggnader som inte omfattas

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön (bostadshus såväl som sjöbodan och andra ekonomibyggnader) är kulturhistoriskt värdefulla och omfattas av förvanskningförbud enligt PBL 8 kap 13§.

Varsamhet gäller särskilt de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön.

- Alla ändringar på de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning främst mot kulturlandskapsbilden, men i delar också mot naturlandskapsbilden.

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, liksom landskapsbilden och naturvärdena, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär för nytillkommande bebyggelse i odlingsmark och i anslutning till traditionell jordbruksbebyggelse att det traditionella bebyggelsemönstret är vägledande vad gäller placering i landskapet och generell byggnadsutformning, medan bebyggelse som tillkommer i omgivande terräng ges utformning som strävar att minska den visuella påverkan på miljön som helhet, och som därmed lämpligen anpassas till naturlandskapet som helhet.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Askland, Erik. Orust år 1850. *Bönder och torpare i Storehamn*. Odaterad stencil.

Brattö, Olof. 2002. *Personer och orter Morlanda. 1. Arneväcken – Öbacken*. Munke-dal.

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer 7. Uddevalla Bohusläns museum.

Modig, Nils. 2017. *Båtsmän från Bohuslän. Tjänsten i flottan och livet på torpet*. Universus Academic Press, Forum navale skriftserie nr 58. Malmö.

Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län IX. Ortnamnen i Orusts östra härad. Institutet för ortnamns- och dialektforskning vid Göteborgs högskola. Göteborg 1940.

Digitala arkiv

Lantmäterimyndigheternas arkiv:

14-MOR-355. Berg. Laga skifte år 1863, kartan upprättad 1859.

14-TEG-341. Björneröd. Laga skifte år 1858, kartan upprättad år 1855.

Centrala soldatregistret:

<http://www.ep.liu.se/databases/soldatregister/search.sv.aspx>, informationen hämtad 2020-02-20.

27. Storehamn: Området kring Paraten

Storehamn är namnet på ett stort höglänt hällmarksområde på västra Orust, som varit utmärkt till omkringliggande byar och gårdar. Utmärkerna användes för främst för bete, virkesuttag, torvtäkt och likande. *Hamn* är bohuslänskans ord för denna typ av karga, höglänta utmarksområden. Här har också funnits torpbebyggelse.

Torpen anläggs

Idag är Storehamn till stora delar skogbevuxet, men så var det inte för omkring 150 år sedan. Då var området i princip skoglöst och ljungen bredde ut sig, på grund av ett hårt betestryck och brist på virke. Under 1800-talet ökade antalet torp och backstugor på Storehamn kraftigt. Anledningarna var flera. År 1808 tog den stora sillperioden slut och många blev utan arbete. Hamnerna blev då en möjlighet att få någonstans att bo och skaffa sig en utkomst. Längre fram under 1800-talet tillkom många torp och backstugor som ett resultat av befolkningsökningen i Sverige.

Inflyttningen till hamnerna innebar inte bara att torp och backstugor uppfördes, utan också en omfattande uppodling av all odlingsbar mark. Man anlade stenhägnader, gårdsgårdar och fågator. Spår efter detta finns i synnerhet utmed vägen mellan Hjortsbacken och Lilleslätt, samt kring Paraten.

Livet för hamnernas folk var hårt, fattigt och utsatt. Vid sidan av det småskaliga jordbruket var man tvungen att göra dagsverke för att betala hyran för marken man bodde på. En viktig inkomst för många var att repa ljung och sälja som bränsle till de boende i Hälleviksstrand. Det berättas att tiggare var en mycket vanlig syn i trakten under 1800-talet.

Paraten m.fl. torp

I den södra delen av Storehamn, några kilometer norr om Nösund, ligger flera torp, som uppförts på utmärkerna till gårdarna Stala, Bräcke, Rom och Röd. Först ut var förmodligen torpet Hjortsbacken, som etablerades före 1784. En källa anger att torpet kan ha tillkommit redan under 1600-talet. På 1700-talet låg torpets bebyggelse på samma ställe som dagens, och omgavs av små åkrar och ängsmarker i dalgången. Senare kom Hjortsbacken att bli en egen hemmansdel under Stala. Under 1960- och 1970-talet bebyggdes åkermarken med små fritidshus. På Hjortsbacken verkar det vara så att det tidigare boningshuset har rivits och ladugården har byggts om till bostad.

Glest utspridda i den snårskogsbevuxna utmarken norr om Hjortsbacken finns ytterligare torplägenheter med namn som Ekeliden (omnämnt första gången år 1837), Surpölen och Lilleslätt. Ekelidens bostadshus har renoverats i omgångar men har nu återfått ett ursprungligt utseende. Ladugården är välbevarad och välhållen trots nya tillskott som en ateljé på andra våningen.

Surpölen finns belagt som torp från och med år 1869, men den äldre bebyggelsen finns inte kvar.

Lilleslätt var från början också ett båtsmanstorp, tillhörigt Röd Nedergårds rote. Torpet finns belagt från år 1850, men kan ha äldre anor. Bostadshuset har 1930-talets karaktär med valmat tak men en äldre fältstensgrund. Huset kan således vara uppfört på en äldre grund eller påbyggt, uppgifter om detta saknas. Ladugården är välbevarad och välhållen. En tillbyggnad i vinkel verkar ha tillkommit någon gång under 1900-talet då den är uppförd på cementblock.

För att tillgodose krigsmaktens behov av dugliga soldater var Sverige indelat i s.k. rotar. Varje rote bestod av ett antal gårdar, som var tvungna att sörja för en soldat eller båtsman och stå för ett torp med tillhörande odlingsmarker. Ett sådant torp var Paraten (uttalas [páraten] eller [paráten]). Båtsmanstorpets dyker upp i de skriftliga källorna från år 1825. En karta från 1858 visar att bebyggelsen då bestod av två små hus, som låg ca 80 m nordöst om dagens bebyggelse. Namnet Paraten anses komma från ett soldatnamn, men båtsmännen i Stala rote under 1700- och 1800-talet hade tillnamnet Orädd. Paraten var ett båtsmanstorp under hela 1800-talet.

Paratens bostadshus är sammanbyggt i vinkel med ladugården. Byggnaderna förenas genom en säregen låg snedtäcka på bostadshusets ena gavel, vars långsida är byggd av gråsten vilken ser ut som en förlängning av ladugårdens grundmur. Mitt emot denna ladugård ligger ytterligare en ekonomibyggnad så att gårdstunet är kringbyggt på tre sidor.

Bronsfynd och boplatzlämningar

Vid torpet Ekeliden ligger våtmarken Bondevatten, som användes för torvtäkt under 1800- och början av 1900-talet. När torparen Olof Abrahamsson bröt torv år 1921 hittade han en mycket välbevarad och ovanlig bronskål i mossen. Skålen är utförd i hamrat bronsbleck. Den tros ha blivit offrad i mossen någon gång under bronsåldern (ca 1700 – 500 f.Kr.). Vid torpet, förmodligen i våtmarken, har man även hittat en skära av brons. Skäran är daterad till yngre bronsålder (ca 1100 - 900 f.Kr.) och kan vara samtida med bronskålen. Vid Ekeliden finns också två boplatser, där man hittat flera stenyxor och rikligt med flintavslag, som är restprodukter från redskapstillverkning. Fynden vid torpet och i våtmarken visar att platsen varit i bruk och av betydelse under både stenålder och bronsålder.

Motivering

Torpmiljö som speglar de mindre bemedlades levnadsvillkor.

Kulturlandskapet och bebyggelsen är kulturhistoriskt värdefulla eftersom de sammantaget speglar livsmiljön för de mindre bemedlade i jordbrukssamhället, dvs. torpare, backstugusittare mm, en befolkningsgrupp som ofta saknas i annan historieskrivning.

Området är ett tydligt exempel på expansionen av torp och backstugor på utmarken i befolkningsökningens spår. På Storehamn började denna utbyggnad tidigare än på andra håll, som ett resultat av den arbetslöshet som följde när det stora sillfisket tog slut år 1808. Inom miljön finns i huvudsak välbevarad bebyggelse på flera av torpplatserna, i synnerhet Paraten, Ekeliden och Lilleslätt. Bevarade kulturlandskapselement som stengärdesgårdar, småskaliga odlingsmarker och fägata finns det i synnerhet kring Hjortsbacken och Paraten.

I miljön ligger också en del sentida fritidshus, men sammantaget finns så pass mycket kvar av torpmiljöerna att de fortsatt kan berätta sin historia.

Vid Ekeliden finns också en fornlämningsmiljö bestående av två fyndrika förhistoriska boplatser samt två spektakulära våtmarksfynd från bronsåldern. Bronsskålen är ett unikt fynd i Bohuslän och har troligen importerats från Centraleuropa. Våtmarksfynd från bronsåldern förekommer på flera håll på Orust, men kombinationen av flera bronsfynd med anslutande bevarade boplatzlämningar gör miljön till en av de mest betydelsefulla i sitt slag på Orust.

Nyckelvärden

- Båtsmanstorpet Paraten med välbevarad bebyggelse och omgivande öppet småskaligt odlingslandskap.
- Torpstället Lilleslätt med välbevarad bebyggelse.
- Torpstället Ekeliden med välbevarad bebyggelse.
- Odlingsytor, stenhägnader och fägata vid Hjortsbacken.
- Slingrande äldre vägsträckningar
- Stengärdesgårdar
- Fornlämningsmiljö vid Ekeliden och Bondevatten.

Långsiktig målbild för miljön

Ett fortsatt öppet och hävdad kulturlandskap, med bibehållna värdefulla landskapselement som exempelvis stengärdesgårdar, bebyggelse i traditionella lägen, och välbevarad äldre jordbruksanknuten bebyggelse.

En välbevarad äldre bebyggelse med bibehållen karaktär, så att den historia som bebyggelsen på i synnerhet Paraten, Lilleslätt och Ekeliden ska berätta fortsätter att vara närvarande och lätt avläsbar. De förändringar och tillägg som sker, görs varsamt och hänsynsfullt på den befintliga miljöns villkor, och med omsorg om både helhet och detaljer.

Områdets utmarksbetonade karaktär bör bibehållas även på lång sikt.

Rekommendationer

Torpmiljöerna ska bevaras. Fortsatt öppet landskap. Varsam och begränsad bebyggelseutveckling, med bibehållen bebyggelse- och landskapsbild.

- Ev. markingrepp, exploatering eller förtätning ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.
- Skogsbruket ska bedrivas så att inga skador uppkommer på fornlämningar eller kulturlandskapselement.
- Fortsatt bete, slåtter och odling är angeläget för att bevara kulturlandskapet öppet.
- Stengärdesgårdar, fägata, äldre vägsträckningar och andra kulturlandskapselement bör bevaras.
- De äldre byggnaderna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer.
- Ekonomibygnaderna är lika viktiga som bostadshusen för miljön.
- Eventuella förändringar av befintliga byggnader ska göras varsamt och inordnas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär i det befintliga bebyggelsemönstret, bl. a. genom att ha traditionella om/tillbyggnadssätt som förbild. Lokala snickeritraditioner bör användas som förlaga när förändrade hus återställs.
- Vid förändringar och underhåll av hus från senare decennier som finns i den äldre miljön, bör detta ske varsamt utifrån byggnadens egen karaktär, och på ett sätt som inte dominerar över den känsliga kulturmiljön.
- Nyttillkommande bebyggelse är mindre lämpligt inom miljön, eftersom det skulle påverka områdets kulturvärden och övergripande utmarkskaraktär, och bör endast tillåtas restriktivt.
- Eventuell tillkommande bebyggelse i eller i anslutning till kulturlandskapet måste och utformas och placeras på ett sätt som inte förtar upplevelsen av den äldre bebyggelsen. I terräng anpassas tillkommande bebyggelse lämpligen till naturlandskapet som helhet.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Förvanskningsförbud omfattar äldre värdefulla byggnader i miljön, men det finns även andra byggnader som inte omfattas.

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön (bostadshus såväl som sjöbodan och andra ekonomibyggnader) är kulturhistoriskt värdefulla och omfattas av förvanskningsförbud enligt PBL 8 kap 13§.

Varsamhet gäller särskilt de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön.

- Alla ändringar på de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning främst mot kulturlandskapsbilden, men i delar också mot naturlandskapsbilden.

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, liksom landskapsbilden och naturvärdena, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär för nytillkommande bebyggelse i odlingsmark och i anslutning till traditionell jordbruksbebyggelse att det traditionella bebyggelsemönstret är vägledande vad gäller placering i landskapet och generell byggnadsutformning, medan bebyggelse som tillkommer i omgivande terräng ges utformning som strävar att minska den visuella påverkan på miljön som helhet, och som därmed lämpligen anpassas till naturlandskapet som helhet.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Askland, Erik. Orust år 1850. *Bönder och torpare i Storehamn*. Odaterad stencil.

Brattö, Olof. 2002. *Personer och orter Morlanda. 1. Arneväcken – Öbacken*. Munkedal.

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Kindgren, H (red). 1999. *Bronser. Bronsåldersfynd i Göteborgs och Bohus län*. Bohusläns museum, Kulturhistoriska dokumentationer nr 8. Uddevalla.

Modig, Nils. 2017. *Båtsmän från Bohuslän. Tjänsten i flottan och livet på torpet*. Universitas Academic Press, Forum navale skriftserie nr 58. Malmö.

Morlanda hembygdsförening. *Torp och backstugor i Morlanda socken*. Munkedal 2008.

Palm, David. 1963. *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län VIII. Ortnamnen i Orusts västra härad*. Institutet för Ortnamns- och dialektforskning i Göteborg. Lund.

Digitala arkiv

Göteborgs stadsmuseums samlingar:

Inv.nr. GAM 10000 och GAM 49608, informationen hämtad 2020-02-18.

Centrala soldatregistret:

<http://www.ep.liu.se/databases/soldatregister/search.sv.aspx>, informationen hämtad 2020-02-26.

Lantmäteristyrelsens arkiv:

N117-47:1. Stala. Storskifte på inägor år 1784

Lantmäterimyndigheternas arkiv:

14-TEG-340. Stala. Laga skifte år 1858

28. Syltenäs – Öberg

Inom området har funnits flera betydande varv, varav nu endast Allmags varv återstår. Kombinationen av jordbruk och båtbyggeri har varit vanlig på östra Orust. De ovanligt stora bostadshusen i dalen ger en karaktär, som skiljer den från Orust övriga uppodlade dalgångar. Bebyggelsen är mycket välbevarad och har ett läge i terrängen som är typiskt för Orust.

Odlingslandskapet och bebyggelsen

Den flacka dalen mellan Syltenäs och Allmags kile domineras av stora sammanhängande odlingsytor, och stora jordbruksenheter med tillhörande gårdsbebyggelse, ofta relativt välbevarad. Bebyggelsen ligger i övergången mellan berg och dal. På sluttningarna invid gårdarna finns betesmarker och skogspartier. Gårdarna ligger relativt tätt på rad i gränsen mellan odlingsmarken och utmarken. Den regelbundna placeringen är ett för Orust typiskt resultat av laga skiftet.

Anmärkningsvärt är den stora storleken på flera av gårdarnas manbyggnader, vilket var ett tecken på välstånd hos ägarna. Även om åkermarken är bördig, och flera av ägarna varit officerare och sjökaptener, så är detta inte hela förklaringen. Under 1700-talet var dessa trakter skogrika, samtidigt som stora delar av övriga Orust var kala. Helt säkert har denna skog varit inkomstbringande, och framförallt hade man eget virke till de båtar som byggdes här.

Skeppsbyggeri och varv

Kombinationen av jordbruk och båtbyggeri var vanlig på östra Orustkusten. Historie-skrivaren Axel Emanuel Holmberg skriver på 1840-talet att båtbyggnad sysselsätter många av inbyggarna särskilt i Myckleby och Torps socknar, "och inbringar de däruti kunnige betydlig vinst".

Skeppsbyggeri fanns här redan under 1700-talet. I samband med fraktseglationens tillväxt under 1800-talet tillkom många nya varvsplatser. Vid 1800-talets slut gick skeppsbyggeriet tillbaka. Flera av varven lades ner eller övergick till annan produktion, som fiskebåtar och småbåtar, och längre fram på 1900-talet fritidsbåtar.

Alla de stora gårdarna har haft varvsrörelse vid sidan av jordbruket, Syltenäs, Buvenäs, Kärr, Öberg och Allmag. Öbergs varvshistoria kan beläggas åtminstone från 1725. Mest känt är kanske Allmags varv eftersom det fortfarande står kvar. Det startade 1897 vid Allmags brygga, söder om Allmags kile och flyttade till nuvarande plats 1906–1907, strax intill där Öbergs varv hade legat. Slip för upptagning av fiskebåtar anlades, och man var tidig med att bygga fiskebåtar för motordrift. Efter en konkurs under första världskriget upphörde fiskebåtstillverkningen, istället byggdes livbåtar här från 1917 fram till 1950-talets slut. Varvet var ett av de tidigaste i landet att bygga plastbåtar när man tog fram livbåtar i glasfiberarmerad plast strax efter 1950. Man

började också bygga fritidsbåtar i plast, vilket man fortsatte med efter att livbåtstillverkningen upphört.

Båtbyggeriet upphörde under 1970-talet, idag ägnar man sig åt vinterförvaring och underhåll. Den äldsta varvslängan från 1907 revs i slutet av 1970-talet i samband med att villan på udden byggdes. Huvudbyggnaden som uppfördes 1948 för att inrymma plastbåtsbygget på varvet brann ner 1996. De västra magasinsbyggnaderna revs 2006 och ersattes av en ny båthall. Kvar finns endast virkesskjulet från 1930-talet samt det bostadshus som uppfördes vid varvet av den förste ägaren och under åren 1925–1951 användes som barnkoloni under namnet *Valand*.

I slutet av 1800-talet utgjorde Allmags brygga en utskeppningshamn. Affären vid bryggan etablerades 1870 och lades ner 1947.

I bergsslätten utmed vägen till Myckleby, på Allmags marker anlades 1915 en dansbana av Orust Östra Skytteförening. Allmags festplats med dansbana används än idag.

Motivering

Välbevarad landskaps- och jordbruksbebyggelsemiljö, med koppling till Orusts varvshistoria.

I miljön finns ett välbevarat öppet odlingslandskap, opåverkat av senare decenniers bebyggelseexpansion, med tillhörande traditionell jordbruksbebyggelse.

Den jordbruksanknutna bebyggelsen är relativt välbevarad, och ligger i karaktäristiska lägen i mötet mellan berg och odlingsmark, och är en viktig del i odlingslandskapets karaktär. Gårdarnas stora manbyggnader är förhållandevis välbevarade och ger dalen en karaktär som skiljer den från Orusts övriga uppodlade dalgångar. Varvsepoken är ännu närvarande, trots att flera varvsbyggnader försvunnit.

Allmags festplats långa historia på platsen och kontinuerliga verksamhet som berättar om festplatsernas betydelse på landsbygden.

Nyckelvärden

- Den väl bevarade gårdsbebyggelsen, såväl bostadshus som kvarvarande äldre ekonomibyggnader. Gårdarnas stora manbyggnader är ett särdrag.
- Bebyggelsens traditionella placering i landskapet.
- Det öppna jordbrukslandskapet, med stark koppling till Orusts båtbyggerihistoria, ännu är hävdad och fritt från bebyggelse på åkerytorna.
- Miljön kring Allmags varv, där den äldre byggnaden är den sista kvarvarande av de ursprungliga varvsbyggnaderna.
- Allmags festplats

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

Kulturlandskapet hålls fortsatt öppet, med tillhörande jordbruksanknuten bebyggelse. De öppna landskapsavsnitten hålls fria från mer omfattande nytillskott. Äldre välbevarad bebyggelse får behålla sin karaktär, i synnerhet de stora manbyggnaderna, och nytillskott blir huvudsakligen placerade i traditionella lägen. De öppna landskapsavsnitten hålls fria från mer omfattande nybyggnationer. Kvarvarande bebyggelse på Allmags varv bibehålls. Allmags festplats får fortsätta att finnas och användas kontinuerligt.

Rekommendationer

Fortsatt öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling, med bibehållen bebyggelsebild.

- Ev. markingrepp, exploatering eller förtätning ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.
- Fysisk planering som medför ingrepp i havsbotten i anslutning till varvsmiljöerna bör samrådas med Länsstyrelsen. Även mindre ingrepp som exempelvis bryggor, muddring eller liknande måste samrådas med Länsstyrelsen.
- Skogsbruket ska bedrivas så att inga skador uppkommer på fornlämningar eller kulturlandskapselement.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.
- Landskapet bör hållas öppet för att behålla de kulturhistoriska värdena, vilket är viktigt för förståelsen av områdets framväxt och nuvarande karaktär.
- De välbevarade bostadshusen och ekonomibygnaderna från slutet av 1800-talet bör bevaras och behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer.
- Eventuella förändringar av befintliga byggnader ska göras varsamt och inordnas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär i det befintliga bebyggelsemönstret, bl. a. genom att ha traditionella om/tillbyggnadssätt som förebild. Lokala snickeritraditioner bör användas som förlaga när förändrade hus återställs.
- Miljön kring Allmags varv bör så långt möjligt behålla sin karaktär.
- Allmags festplats bör bevaras så att den även fortsättningsvis kan berätta den immateriella historien om festplatser på landsbygden.
- Eventuellt tillkommande bebyggelse bör inordna sig i det befintliga bebyggelsemönstret och placeras i traditionella lägen utmed dalgångens sidor.

- Tillkommande bebyggelse måste harmoniera med den äldre jordbruksbebyggelsen vad gäller form, färgsättning och materialval, och placeras på ett sätt som inte förtar upplevelsen av den äldre bebyggelsen.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Varsamhet gäller särskilt de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön.

- Alla ändringar på de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning mot kulturlandskapsbilden

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden och till landskapsbilden, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär att det traditionella bebyggelsemönstret är vägledande vad gäller placering i landskapet och generell byggnadsutformning.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på Anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Blom, Vidar et al. 2002. *Fiskebåtarna & Varven*.

Bornmalm, Lennart et al. 2008. *Fiskebåtarna & Varven – Skeppsbyggarna*. Göteborg: Breakwater Publishing. Forum Navales nr 31

Carlsson, Carina. 2006. *Kulörta lyktor och dansbiljetter: västsvenska festplatser under 100 år*. Regionmuseum Västra Götaland.

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Föreningen Orusts släktforskare. 1995. *Gamla Bilder från Orust*. Årsbok 1995.

29. Tegneby – Holm – Haga

Denna miljö omfattar ett varierat landskapsavsnitt som är mycket rikt på fornlämningar från samtliga förhistoriska perioder. Landskapet varierar mellan uppodlad slätt kring Tegneby kyrka, skogbevuxna höjdområden vid Holm och Haga och flacka odlingsmarker, strandängar och hagmarker kring Stigfjorden och på Ängholmen. Merparten av kulturmiljön är riksintresse för kulturmiljövården.

Stenkammargravar

På Orust finns 24 bevarade stenkammargravar från bondestenålder och äldre bronsålder. Sju av dessa hittar vi inom denna kulturmiljö. Stenkammargravar är gravkammare, uppbyggda av stora stenblock och omgivna av en hög av jord eller sten. Många individer gravsattes i samma grav, ofta tillsammans med gravgåvor som krukor och bärnstenspärlor. Det finns tre olika typer av stenkammargravar: dös, gånggrift och hällkista. Dösarna och gånggrifterna byggdes under bondestenåldern, ca 3400 - 2900 f.Kr. Hällkistorna tillkom senare, under stenålderns slutskede och bronsålderns början (ca 2300 – 1500 f.Kr.).

Inom miljön finns två dösar, fem gånggrifter och en hällkista. År 1915 gjordes arkeologiska undersökningar i flera av dem. Bärnstenspärlor, stenföremål och keramik från bondestenåldern påträffades i flera av dem, men också rester efter begravningar från bronsåldern och järnåldern.

Orusts mest kända fornlämning är utan tvivel Hagadösen, som också är en av de största dösarna på Västkusten. På Hagas marker finns ytterligare en dös, belägen vid Nedre Haga. Hagadösen och den närbelägna Lunneslätts gånggrift är skyltade besöksmål. Övriga gånggrifter finns vid Kårtvet, Tavlebord, Tegneby prästgård och Skantorp. Miljöns enda hällkista återfinns vid Holm.

Vid Tegneby prästgård ligger en boplats, som är samtida med stenkammargravarna. Arkeologer har år 1990 undersökt delar av boplatsen i samband med utbyggnaden av väg 178. På boplatsen hittades flinta och samma typ av keramik som förekommer i stenkammargravarna, främst från perioden 3400 - 2900 f.Kr. Inom samma boplatsområde hittades också lämningar efter flera hus och fynd från både bronsålder och äldre järnålder.

Hällristningar

Kring Tegneby slätten finns Orusts största koncentration av hällristningar. Det rör sig om skålgropar, som oftast knackats in på uppstickande bergsknallar i slättlandskapet. Skålgroparna tros främst ha ristats under bronsåldern (1700 - 500 f.Kr). I en trädgård vid Mällby ligger den största lokalen, där omkring 160 skålgropar finns ristade.

Andra fornlämningar från bronsåldern utgörs av rösen och stensättningar, som påträffas i krönlägen på bergspartierna runt omkring slättmarkerna, t ex på Tegneby prästgårds, Kårtvets och Holms marker.

Högar

Gravhögar, stensättningar och gravfält är synliga lämningar i landskapet efter järnålderns människor. Inom miljön finns endast ett gravfält. Det ligger på Torsby marker och består av två högar och sex stensättningar. Strax väster om gravfältet finns en storhög, som är 24 m i diameter.

Vid Kalvöfjordens strand finns tre storhögar. De två största kallas Guldknapp och Kullbergs slott och ligger på Hagas marker vid utloppet av Hagån. En gammal tradition anger att det legat en marknadsplats eller stad vid Hagåns mynning, men några lämningar efter denna har ännu inte lokaliserats.

På Tegneby prästgårds marker finns tre gravhögar bevarade. Omkring 300 m därifrån har en boplats från äldre järnålder legat. Vid en arkeologisk undersökning 1990 hittades rester efter bland annat tre långhus, härdar och gropar, samt fynd av keramikskärvar och flinta. Arkeologerna hittade också fynd och lämningar från yngre bronsålder och bondestenålder, vilket visar att boplatsen använts vid flera tillfällen under förhistorisk tid.

Äldre beskrivningar och fynduppgifter tyder på att det funnits väsentligt fler gravar från järnåldern i området än vad som är synligt idag. Gravarna har försvunnit i samband med uppodling.

Gravarna i miljön har tidigare legat exponerade i landskapet, men många av dem ligger numera i skogsmark.

Tegneby kyrka

Tegnebys kyrka började byggas 1891 efter ritningar av arkitekt Adrian Pettersson. Den ersatte en medeltida kyrka som fanns på samma plats. Tornet, som är uppfört omkring 1700, fick ingå i den nya kyrkan. Kyrkans utseende har förändrats efter renoveringsarbeten på 1900-talet. Dopfunten av täljsten är troligen från 1200-talet, och några medeltida stenarbeten sitter inmurade i tornets väggar.

Kulturlandskap och bebyggelse

Området kring Tegneby kyrka utgörs av en stor, öppen uppodlad lerslätt. Fornlämningarna visar att slätten varit brukad och bebodd åtminstone sedan bondestenåldern, och de goda förutsättningarna för odling och boskapsdrift har nyttjats ända in i vår egen tid. Slättlandskapet kring Tegneby kyrka bär prägel av det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets intensiva uppodling. Bergspartierna har tidigare utgjort betes- och hagmarker, men som på många håll har vuxit igen. Några exempel på bevarade betes- och hagmarker finns dock inom miljön.

Bebyggelsen i miljön är i huvudsak jordbruksanknuten och ligger i traditionella lägen. Viss bebyggelse är mer förändrad eller nyare, men det finns också hus och gårdsmiljöer som är mer välbevarade.

Utmed Kalvöfjordens stränder samt på Ängholmen finns odlingsmarker och även strandängar, som fortfarande brukas för bete. Ängholmen verkar redan under medeltiden ha varit uppdelad mellan ett antal gårdar. Ön nämns för första gången år 1482, då ägarinnan till en gård i Skantorp pantsatte sin del i Ängholmen. Gårdarna Strand, Holm, Haga, Skantorp och Kärreberg hade alla andelar i Ängholmen, som fram till 1800-talet främst brukades som ängs- och betesmark. Det är oklart om det funnits någon bebyggelse på ön före 1800-talet, då det fanns flera torp på ön. Dagens bebyggelse utgörs av en gård på Strands marker. Mangårdsbyggnaden byggdes 1929 och ladugården 1926. De kulturhistoriska spåren på ön utgörs av bland annat av stengärdesgårdar, torplämningar och stenbryggor, som användes för att forsla betesdjuren ut till Ängholmen och omkringliggande öar.

Motivering

Välbevarad centralbygdsmiljö, med fornlämningar, landskap och kyrka.

Tegneby - Holm - Haga är en av de viktigaste fornlämningsmiljöerna på Orust och innehåller den största koncentrationen av stenkammargravar i Bohuslän. Hagadösen är Sveriges mest kända dös, som på grund av sin form och storlek ofta får exemplifiera hur urtypen av en dös ser ut. Här finns också Orusts största koncentration av hällristningar, samt många fornlämningar från brons- och järnåldern, bl.a. fyra storhögar.

Fornlämningarna, den medeltida kyrkplatsen och odlingslandskapet visar att området varit intensivt och kontinuerligt nyttjat, åtminstone från och med bondestenålder och fram till idag.

Slättlandskapet kring kyrkan hålls fortfarande öppet, liksom odlingsmarkerna och strandängarna utmed Kalvöfjorden och på Ängholmen. Det öppna landskapet med bebyggelse i karaktäristiska lägen, ofta i mötet mellan höjdparter och odlingsmark eller på impediment, är viktig för förståelsen av fornlämningarna och deras sammanhang.

Nyckelvärden

- Fornlämningsbilden i stort inom miljön.
- Hagadösen
- Stenkammargravarna
- Hällristningarna och deras lägen i odlingslandskapet.
- Gravfältet och storhögen vid Torsby.
- Storhögarna Guldknapp och Kullebergs slott vid Hagåns mynning.
- Tegneby kyrka

- Det öppna odlingslandskapet, framför allt kring Tegneby kyrka och utmed Kalvöfjorden
- Ängholmen med odlings- och beteslandskap, bebyggelse och kulturlandskapselement (bl.a. stengärdesgårdar, bryggor, torplämningar)

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värde

Ett fortsatt öppet och hävdat landskap, som gör att fornlämningarna och deras sammanhang i landskapet är förståeliga och avläsbara.

Ett fortsatt öppet och hävdat kulturlandskap, med bibehållna värdefulla landskapselement som exempelvis stengärdesgårdar, bebyggelse i traditionella lägen. Den bebyggelse som är välbevarad får fortsätta att behålla sina karaktärsdrag.

Rekommendationer

Fornlämningskoncentration som ska bevaras, liksom fornlämningarnas sammanhang i landskapet. Fortsatt öppet landskap. Fortsatt öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling.

- Ev. markingrepp, exploatering eller förtätning ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.
- Skogsbruket ska bedrivas så att inga skador uppkommer på fornlämningar eller kulturlandskapselement.
- Fortsatt fornvård och skyltning inom miljöns kulturhistoriska besöksmål är angelägen.
- Områdets jordbruksbetonade karaktär bör bevaras.
- Landskapet bör hållas öppet och med fria siktlinjer för att behålla de kulturhistoriska värdena, vilket är viktigt för förståelsen av områdets historia och karaktär.
- Det öppna kulturlandskapet inom Stigfjordens naturreservat (strandängar, Ängholmen) bibehålls genom fortsatt landskapsvård med slåtter och bete som en del av naturreservatets skötsel.
- Endast begränsad förtätning av byggelsen är möjlig, och då i anslutning till befintlig bebyggelse.
- Tillkommande bebyggelse bör ha en utformning som i generell mening ansluter till den traditionella bebyggelse som finns.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön är utpekad som område av riksintresse för kulturmiljövården (MB 3 kap): O30 Haga
- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Varsamhet gäller särskilt de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön.

- Alla ändringar på de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning främst mot kulturlandskapsbilden, men i delar också mot naturlandskapsbilden.

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, liksom landskapsbilden och naturvärdena, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär för nytillkommande bebyggelse i odlingsmark och i anslutning till traditionell jordbruksbebyggelse att det traditionella bebyggelsemönstret är vägledande vad gäller placering i landskapet och generell byggnadsutformning, medan bebyggelse som tillkommer i omgivande terräng ges utformning som strävar att minska den visuella påverkan på miljön som helhet, och som därmed lämpligen anpassas till naturlandskapet som helhet.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.

Kyrkan

- För kyrkplatsen gäller att kyrkliga kulturminnen inte får ändras utan tillstånd från Länsstyrelsen, enligt 4 kap Kulturmiljölagen. Det gäller såväl kyrkobyggnaden som kyrkogård/begravningsplats, kyrkotomt, murar mm.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).

- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Naturresevat

- Delar av området är beläget inom Stigfjordens naturresevat och omfattas av särskilda föreskrifter och skötselplaner.

Referenser

Andersson, Tommy och Toreld, Andreas. 2014. *Hällristningarna på Orust*. Arkeologisk rapport 9. Stiftelsen för dokumentation av Bohusläns hällristningar. Göteborg.

Brorsson, Torbjörn och Ytterberg, Niklas. 2018. *Stil, kronologi och struktur. Bohusläns keramik i ett långtidsperspektiv*. Kulturhistoriska dokumentationer nr 32. Bohusläns museum och Kontoret för keramiska studier. Borås.

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Gårdar i Göteborgs och Bohuslän del II. Hushållningssällskapet i Göteborgs och Bohuslän. Munkedal 2001.

Holmberg, Axel Emanuel. 1845. *Bohusläns historia och beskrifning. III. Fortsättning och slut på den enskilda beskrifningen*. Carl. G. Malmgren. Uddevalla.

Lönn, Marianne. 2014. *Projekt Köpstad Orust*. Arkeologisk utredning. Riksantikvarieämbetet UV rapport 2014:27.

Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. *Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län. Bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövården*. Rapport 1995:21. Göteborg.

Nordqvist et. al. 1999. *Vind och vatten. Arkeologiska undersökningar i Bohuslän och Halland*. Riksantikvarieämbetet. UV Väst rapport 1998:14. Göteborg.

Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län IX. Ortnamnen i Orusts östra härad. Institutet för ortnamns- och dialektforskning vid Göteborgs högskola. Göteborg 1940.

Palm, David. 1963. *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län VIII. Ortnamnen i Orusts västra härad*. Institutet för Ortnamns- och dialektforskning i Göteborg. Lund.

Sjögren, Karl-Göran. 2003. "Mångfaldige uhrminnes grafvar..." *Megalitgravar och samhälle i Västsverige*. GOTARC series B. Gothenburg archaeological thesis No 27. Coast to coast books No. 9. Göteborgs universitet, Institutionen för arkeologi. Göteborg.

Digitala arkiv

Diplomatarium Norvegicum, band 16, sid. 302, brev nr. 276. via https://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html

Lantmäterimyndigheternas arkiv:

14-STA-279. Haga. Laga skifte 1839.

14-STA-127. Kärreberg. Laga skifte 1838.

14-TEG-237. Strand. Laga skifte 1832.

30. Tofta

Tofta gård är en av kommunens få stora jordbruksfastigheter med byggnader uppförda under 1700-talet. Tofta gård är en väl bevarad gårdsenhet med många äldre drag och med lokalhistorisk betydelse.

Anders Falk och Falkiska stiftelsen

Sillperioderna har på många sätt satt sina spår den bohuslänska historien. Ett sådant är den s.k. Falkiska stiftelsen i Morlanda socken.

Anders Falk, född 1765 i Halland, kom till Orust under den stora sillperioden 1748-1808. Han fick plats som bokhållare på ett silsalteri, avancerade till silluppköpare, och beslöt senare att bli sin egen. Från 1795 eller tidigare arbetade han som bokhållare på trankokeriet Båtevik i Hälleviksstrand. 1806 gifte han sig med Anna Elisabeth Bergström, dotter till salteriidkaren Jonas Bergström på Konungsholmen i Mollösund, och efterträdde också denne som bokhållare där. Så småningom övertog Falk svärfaderns rörelse i Mollösund. Han blev med tiden ganska förmögen och investerade sina pengar i en lånerörelse och jordegendomar. 1819 köpte han Tofta gård, tillsammans med närliggande Svanvik med Råön. 1828 bosatte han sig på Tofta och sålde salteriet i Mollösund.

Vid sin död 1853 donerade han nästan all sin egendom till en "fattigförsörjningsanstalt", den Falkiska stiftelsen, för att hjälpa nödlidande i Morlanda församling, främst de som bodde i skärgården. Med bl. a. intäkter från jordegendomen, som utarrenderades, gav man ekonomiskt bistånd, men bekostade också småbåtar, s.k. "falkejullar" åt "fattige, åldriga fiskare, som merändels skulle tillgripa tiggargraven". Donationen fick stor betydelse för fattigvården i Morlanda.

Anders Falk hade lycka med pengar men inte med sin familj. Anna Elisabeth avled 1812, 25 år gammal, liksom två av parets späda söner. Den tredje sonen Petter dog ogift 1844 och därmed stod Anders Falk utan arvingar.

Gården

Tofta gård införlivades i Morlanda säteris ägor i början av 1600-talet. Tofta ägde delar av marken som Stocken ligger på, och härifrån drevs flera salterier under den stora sillperioden. 1764 såldes det till kronofogden Anders Ljungvall, som lät bygga huvudbyggnaden 1777, en tvåvåningsbyggnad med elva rum. En senare ägare, Daniel Kihlman, lät bygga flyglarna 1804. Daniel Kihlman flyttade dock till ett annat Tofta 1811, i Lycke socken i Kungälv, och sålde gården till Anders Falk 1819.

1907 brann den stora ladugården ner till grunden. Den nya, långa ladugården placerades på slutningen snett framför gårdsplanen. Från 1921 hyrdes bostadsbyggnaderna av dåvarande Morlanda kommun och användes som ålderdomshem. Under denna tid byggdes huvudbyggnaden till på båda gavlarna och sadeltaket ändrades till ett valmat

tak. Så fungerade Tofta fram till 1957, då ett modernt ålderdomshem öppnades i Ellös. Sedan var Tofta under åren 1957-1963 barnkoloni. Från 1984 drivs Tofta som en besöksanläggning med vandrarhem, konferenser och evenemang.

Tvärs över vägen ligger Svanviks f d skola, som var skola för barnen i Stocken. Två skolbyggnader finns här, den äldre är manbyggnaden på Svanvik som gjordes om till skola 1864, och den mindre från 1871.

Motivering

Välbevarad bebyggelse- och landskapsmiljö med lokalhistorisk betydelse.

Tofta gård med sitt omgivande landskapsavsnitt visar på en väl bevarad storgårdsmiljö med lokalhistorisk betydelse. Dels genom sin starka anknytning till den för Bohuslän och Orust viktiga maritima historien, och dels genom kopplingen till den Falkiska donationen.

Nyckelvärden

- De bevarade äldre byggnaderna från sent 1700- och tidigt 1800-tal, framförallt deras exteriörer.
- Den väl sammanhållna gårdsmiljön som helhet.
- Allén fram till gårdsplanen, och den vy man får när man närmar sig gården genom allén.
- Det öppna odlingslandskapet runt gården.
- Svanviks skola

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

Gården med sitt omgivande kulturlandskap får behålla sin övergripande karaktär. Besöksverksamheten kan fortsätta att utvecklas på ett sätt som bibehåller gårdens historiska karaktär.

Rekommendationer

Fortsatt öppet landskap. Varsam och begränsad bebyggelseutveckling, med bibehållen bebyggelsebild.

- Landskapet bör hållas öppet för att behålla de kulturhistoriska värdena, vilket är viktigt för förståelsen av områdets framväxt och nuvarande karaktär.
- Gårdsbilden som helhet bibehålls. Eventuellt nytillkommande byggnader eller anläggningar anpassas till befintlig struktur och ges en utformning som gör att de smälter in i miljön, såväl vad gäller utformning som placering och dimensioner.
- De äldre byggnaderna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer.

- Eventuella förändringar av befintliga byggnader ska göras varsamt och inordnas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär i det befintliga bebyggelsemönstret, bl. a. genom att ha traditionella om/tillbyggnadssätt som förebild. Lokala snickeritraditioner bör användas som förlaga när förändrade hus återställs.
- Karaktären på Svanviks skola bibehålls
- Ingen övrig ny bebyggelse i gårdens närområde.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Förvanskningsförbud omfattar hela miljön

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön (bostadshus såväl som ekonomibyggnader), liksom miljön som helhet, är kulturhistoriskt värdefull, och omfattas av förvanskningsförbud enligt PBL 8 kap 13§.

Varsamhet ska gälla i hela miljön

- Alla ändringar ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning mot den befintliga bebyggelsen och kulturlandskapsbilden

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, samt även landskapsbilden, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär att traditionellt bebyggelsemönster och byggnadsutformning ska vara utgångspunkten för anpassningen.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.
- Bygglovsbefrielse för åtgärder som balkonger, takkupor, Attefallshus, altaner mm gäller inte inom miljön.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbottnen som

krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).

- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Rehnberg, Bertil (1997): *Tofta gård och Falkiska donationen i Morlanda*. Ellös.

Tullberg, Jan: *Tofta gård – Anders Falk – Falkiska donationen*. (U å). På Föreningen Stockens hemsida www.foreningenstocken.nu (2019-11-20).

31. Torp

I det jordbruksbetonade sprickdalslandskapet kring Torps kyrka finns fornlämningar huvudsakligen från brons- och järnålder. En koncentration av hållristningar uppvisar flera ristningstyper som är ovanliga på Orust. Kring kyrkan finns ett sockencentrum med en f.d. skola och bybebyggelse.

Fornlämningar

I den sydöstra delen av miljön finns en koncentration av hållristningar. Här finns flera skålgropslokaler, men också några hållar med figurer på. En håll har två ristade skepp och på ett av dem finns en besättning med fem människofigurer. Skeppen har en kanotliknande form, som kan dateras till bronsålderns slut eller järnålderns början. På en annan håll finns en mansfigur med svärd och hornhjälm, som ser ut att dansa. Doppskon nederst på svärdsskidan är formad som ett par vingar och daterar figuren till bronsålderns slut.

Förhistoriska gravar finns på bergshöjderna och utmed dalgångssidorna. Ett ovalt röse, 18 x 10 m stort, ligger på en höjd i miljöns södra del. Platsen kallas för Rösen och är förmodligen uppkallad efter gravanläggningen.

I en sluttning väster om Torps kyrka ligger två högar och en stensättning, som troligen kommer från järnåldern. I anslutning till kyrkans västra gavel har det också legat gravhögar, enligt uppteckningar från 1800-talet. Det finns därför skäl att anta att platsen för kyrkan och området däromkring varit brukat redan under järnåldern.

Norr om kyrkan finns en källa, som enligt traditionen varit en offerkälla med namnet Gullpengen. Det berättas att dess vatten kunde bota sjuka och vid återkommande rensningar av källan hittades alltid silver- och kopparmynt.

Landskap och bebyggelse

Landskapet kring Torp kännetecknas av ett flikigt odlingslandskap omgivet av höga bergspartier, som även under historisk tid varit skogsbevuxet.

Norr om Torps kyrka låg tidigare de gamla byarna Föggetorp och Medstugan utmed landsvägen. Den gamla byvägen sträcker sig slingrande parallellt med nuvarande landsväg och husen ligger på var sida om den. Sydväst om kyrkan, vid vägen mot Henån, låg tidigare byn Torp. Äldsta skriftliga belägg för Torp är från 1320 medan Föggetorp och Medstugan är från år 1528 respektive 1519.

Föggetorp och Medstugan låg tätt intill varandra och det verkar som att det endast var ett fåtal hus som fick flytta från byn vid laga skiftet 1855 respektive 1864. Bebyggelsen har därför även idag en byliknande struktur med ett flertal välbevarade bostadshus

och ekonomibyggnader på var sida byvägen. Torps by genomgick däremot en omfattande utflyttning vilket innebär att det idag endast är en gård kvar på platsen för den gamla byn.

Torps kyrka och skola

Kyrkan som är byggd i sten har ett rektangulärt långhus med ett rakt avslutat kor i öster och sakristian inrymd i en halvrund absid öster om koret. Kyrkan byggdes 1868–1871 av byggmästare L H Arvidsson, efter ritningar signerade A R Pettersson. Den medeltida kyrkan som tidigare stod på platsen var för liten för den växande församlingen och revs när den nya byggdes. Predikstolen och altartavlan tillverkades 1645 och fanns båda tidigare i den gamla kyrkan. Kyrkan har genomgått flera invändiga renoveringar (1920, 1950, 1992) varvid smärre ändringar gjorts.

Torp, Myckleby och Långelanda församlingar hade gemensam kyrkoherde och komminister så därför fanns det ingen prästgård vid Torp. Marken kring kyrkan tillhörde Prästänkesätet Kyrkebyn 1:1 som ligger nordväst om kyrkan. Manhuset på gården byggdes om på 1940-talet. Ett prästänkesäte var en gård som prästänkan fick för att kunna försörja sig. Det äldsta skriftliga belägget för ortnamnet Kyrkebyn är från 1320. Det var kyrkosäte till åtminstone 1697 samt prästänkesäte till åtminstone 1758.

I ett berg nordost om kyrkan finns en ”grotta” som består av stora stenblock som går under namnet Lundebergs kyrka. Grottan sägs ha tjänat som gudstjänstlokal för de första kristna i området. På en sten i grottans ena ände, kallad *Predikostolen*, sägs det att prästen stod och predikade.

Skolan i Torps socken var som i så många andra socknar till att börja med ambulande. 1855 fick socknen en fast folkskola genom att Kyrkebyns skola uppfördes på en plats strax norr om nuvarande församlingshemmet. Skolhuset var rödmålat och hade tre fönster på var långsida i skolsalen. Det inrymde förutom skolsal, även lärarbostad åt folkskolläraren.

År 1926 ersattes den gamla skolan med en ny som inrymde två skolsalar (för både folk- och småskola), skolkök och slöjdsal i källaren samt gymnastikrum och kommunalrum på övervåningen. Även en lärarbostad uppfördes strax intill. Båda byggnaderna ritades av arkitekt Arthur Brattberg. Undervisningen pågick i det nya skolhuset till 1969 då skolan lades ner och eleverna flyttades till Henån. Skolhusbyggnaden blev då församlingshem och lärarbostaden såldes.

Motivering

Välbevarad centralbygdsmiljö, med fornlämningar, landskap och kyrka.

Miljön utgör ett karaktäristiskt sockencentrum i jordbruksbygd, med förhistoriska gravar i närheten av den medeltida kyrkplatsen. Bland fornlämningarna märks en koncentration av hällristningar, som uppvisar figurristningar som är ovanliga på Orust. En

ristad människofigur med svärd och hornhjälm är unik i mellersta Bohuslän. Den långa agrarhistoriska kontinuiteten och landskapsutnyttjandet speglas genom fornlämningarna, kyrkplatsen, odlingslandskapet och jordbruksbebyggelsens placering i karaktäristiska lägen, ofta i mötet mellan höjdparter och odlingsmark. Det öppna landskapet gör historien läsbar.

Nyckelvärden

- Koncentration av hällristningar
- Förhistoriska gravar i typiska lägen
- Offerkälla med tradition
- Kyrkan
- Det småskurna odlingslandskapet
- Bebyggelsens traditionella placering i landskapet.
- Den ännu läsbara bystrukturen i Föggetorp och Medstugan med välbevarad bebyggelse.

Långsiktig målbild för miljön

Kulturlandskapet hålls fortsatt öppet och får behålla sin karaktär, med bibehållna värdefulla landskapselement som exempelvis stengärdesgårdar, bebyggelse i traditionella lägen. De öppna landskapsavsnitten hålls fria från mer omfattande nybyggnationer.

Ett fortsatt öppet och hävdad landskap, som gör att fornlämningarna och deras sammanhang i landskapet är förståeliga och avläsbara.

En välbevarad äldre bebyggelse med bibehållen karaktär, så att den historia som bebyggelsen runtom Torps kyrka ska berätta fortsätter att vara närvarande och lätt avläsbar. De förändringar och tillägg som sker, görs varsamt och hänsynsfullt på den befintliga miljöns villkor, och med omsorg om både helhet och detaljer.

Rekommendationer

Fornlämningskoncentration som ska bevaras, liksom fornlämningarnas sammanhang i landskapet. Bibehållet öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling.

- Ev. markingrepp, exploatering eller förtätning ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.

- Skogsbruket ska bedrivas så att inga skador uppkommer på fornlämningar eller kulturlandskapselement.
- Landskapet bör hållas öppet för att behålla de kulturhistoriska värdena, vilket är viktigt för förståelsen av områdets framväxt och nuvarande karaktär.
- De äldre byggnaderna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer.
- Ursprungliga snickerier, fönster och andra snickeridetaljer är en del av den karaktär som bör bibehållas, och kan inte bytas utan att karaktären påverkas och det kulturhistoriska värdet minskar.
- Eventuella förändringar av befintliga byggnader ska göras varsamt och inordnas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär i det befintliga bebyggelsemönstret, bl. a. genom att ha traditionella om/tillbyggnadssätt som förebild. Lokala snickeritraditioner bör användas som förlaga när förändrade hus återställs.
- Vid förändringar och underhåll av hus från senare decennier som finns i den äldre miljön, bör detta ske varsamt utifrån byggnadens egen karaktär, och på ett sätt som inte dominerar över den känsliga kulturmiljön.
- Eventuellt tillkommande bebyggelse bör inordna sig i det befintliga bebyggelsemönstret och placeras i traditionella lägen.
- Tillkommande bebyggelse bör ha en utformning som i generell mening ansluter till den traditionella bebyggelse som finns.
- Bebyggelsestrukturen runt kyrkan bör bibehållas.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Varsamhet gäller särskilt de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön.

- Alla ändringar på de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning främst mot kulturlandskapsbilden, men i delar också mot naturlandskapsbilden.

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, liksom landskapsbilden och naturvärdena, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär för nytillkommande bebyggelse i odlingsmark och i anslutning till traditionell jordbruksbebyggelse att det traditionella bebyggelsemönstret är vägledande vad gäller placering i landskapet

och generell byggnadsutformning, medan bebyggelse som tillkommer i omgivande terräng ges utformning som strävar att minska den visuella påverkan på miljön som helhet, och som därmed lämpligen anpassas till naturlandskapet som helhet.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglövsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.

Kyrkan

- För kyrkplatsen gäller att kyrkliga kulturminnen inte får ändras utan tillstånd från Länsstyrelsen, enligt 4 kap Kulturmiljölagen. Det gäller såväl kyrkobyggnaden som kyrkogård/begravningsplats, kyrkotomt, murar mm.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Andersson, Tommy och Toreld, Andreas. 2014. *Hällristningarna på Orust*. Arkeologisk rapport 9. Stiftelsen för dokumentation av Bohusläns hällristningar. Göteborg.

Bergstrand, Carl-Martin. 1962. *Gammalt från Orust. Folkminnen från Orust med närliggande öar*. Akademiförlaget Gumperts. Uddevalla.

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Föreningen Orusts släktforskare. 2000. *Folkskoleminnen från Orust. Myckleby, Långelanda och Torps socknar*. Årsbok 2000.

Holmberg, Axel Emanuel. 1867 (facsimil 1979). *Bohusläns historia och beskrifning. Andra delen: Norrviken, Sunnerviken och Oroust*. Uddevalla.

Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län IX. Ortnamnen i Orusts östra härad. 1940. Institutet för ortnamns- och dialektforskning vid Göteborgs högskola. Göteborg.

Svenska kyrkan: <https://www.svenskakyrkan.se/orust/torps-kyrka-och-forsamlings-hem>. Informationen hämtad 2020-05-28.

Handlingar i Bohusläns museums topografiska arkiv.

Digitala arkiv

Lantmäterimyndigheternas arkiv:

14-TOP-96. Torp. Laga skifte. 1852.

14-TOP-104. Föggetorp. Lags skifte. 1855.

14-TOP-199. Medstugan. Laga skifte. 1864.

Lantmäteristyrelsens arkiv:

N120-18:1. Medstugan 1. Storskifte på inägor. 1775.

32. Valön

På Valön finns ett välbevarat kustanknutet odlingslandskap med delvis välbevarad och enhetlig jordbruksbebyggelse. Kulturlandskapet hålls öppet genom bete.

Tidig historia

På Valön finns fornlämningar från både förhistorisk och historisk tid. De äldsta lämningarna utgörs av en stenkammargrav, en gånggrift, från bondestenåldern (ca 3400 - 2900 f.Kr.). Intill den har boplatzlämningar i form av flintavslag hittats.

Det finns också några gravar som tros komma från brons- eller järnåldern. Bland annat ett litet gravfält med fem rösen och stensättningar, samt två ensamliggande stensättningar. En av dessa ligger i sydväst, på öns högsta punkt. Ovanpå graven står en vale, som är ett sjömärke av uppmurade stenar.

Bland de historiska fornlämningarna märks ett antal tomtningar på öns södra och östra delar. Tomtningar utgörs oftast av strandnära stenvallar och är lämningar efter enkla övernattnings- eller förvaringsplatser, kopplade till fisket.

Mitt på ön finns en sten med en inskription, som markerar en koleragrav från 1834. I övrigt finns ett antal historiska husgrunder efter torp och annan småskalig bebyggelse.

Namnet Valön

Ortnamnet Valön härrör från bohuslänskans ord för stenkummel, det vill säga vale eller varde. Namnet finns belagt från och med år 1442. Redan de medeltida urkunderna visar att Valön tidigt varit uppdelad mellan ett antal gårdar i både Tegneby och Stala sockar, bland annat Skantorp, Strand, Holm, Härlycke och Hjälmsvik. Rester efter denna uppdelning hittar vi i bebyggelsenamnen på Valön; här finns exempelvis Strandtegen, Holmstegen, Härlycketegen och Hjälmsvikstegen. Ön är också delad mellan socknarna Tegneby och Stala utifrån i vilken socken huvudgården låg.

Ängar, bete och fiske

Valön, som är Stigfjordens största ö, var eftertraktad på grund av sina ängs- och betesmarker. De som var delägare i ön fick också möjligheter till fiske, vilket var särskilt värdefullt för de huvudgårdar som inte gränsade till havet. Redan tidigt fanns det sannolikt bebyggelse på ön, som beboddes av torpare och strandsittare.

En historisk karta från 1694 över den östra delen av ön ger en inblick i hur landskapet användes. Dalgångarna kring Härlycketegen och Hagetorpstegen utgjordes av ängs- och åkrar. Bebyggelsen låg intill en bergssida och bestod av en stuga och en hölada. Intill stugan fanns kålgård med äppelträd. De omkringliggande bergen bru-

kades som betesmark. Vattnen utanför brukades som fiskevatten och det fanns två sjöbodar markerade på kartan utmed den östra kustremsan. År 1697 fanns 5 familjer på Valön som huvudsakligen livnärde sig på fiske.

År 1812 fanns sju torp på ön. Vid denna tid beskrevs öns åkermarker som ringa, men det fanns bra ängs- och betesmarker. För dem som bodde här var det i första hand från fisket man fick sin utkomst. Under 1800-talets lopp blev torpen fler, och med tiden övergick flera av torpen till att bli fristående småjordbruk, medan några av torpställena försvann. Vid sidan av fisket och jordbruket ägnade man sig under 1800-talet och det tidiga 1900-talet, som på många andra platser på Orust, också åt sjöfart och båtbyggeri. År 1921 bodde 11 personer på delen som tillhörde Tegneby och 55 personer på delen som tillhörde Stala socken. På 1970-talet bodde det endast fem personer kvar, alla äldre män. Den siste permanentboende lämnade ön 1987.

Idag finns 36 boställen på ön. Av dessa är det 14 äldre bostadshus och 22 yngre fritidshus. Alla är de mer eller mindre välbevarade.

Flertalet av de äldre stugorna på Valön är uppförda kring sekelskiftet 1900. De är klädda med profilerad locklistpanel, har tegeltäckta tak och har ganska låga men väl-lagda stengrunder. Fönstren är sexdelade med mestadels enkelt sågade fönsterfoder. Med några undantag är de alla av samma typ. Det är hus på enkel bredd i ett och ett halvt plan, med ingång på ena gaveln samt finentré via glasveranda på långsidan. Planlösningen är tredelad med rum och kök samt hall och kammare parallellt vid ingången. Husen skiftar i utsmyckning och placering i landskapet men grundtypen är oftast densamma.

Motivering

Välbevarad landskaps- och kustjordbruksmiljö.

Valön utgör ett välbevarat kustanknutet odlingslandskap med delvis mycket välbevarad och småskalig kustjordbruksbebyggelse.

Kulturlandskapet hålls öppet genom bete. Ortnamnen utgör ett värdefullt immateriellt kulturarv, som speglar den historiska uppdelningen av ön mellan ett antal huvudgårdar.

Förekomsten av i första hand forntida gravar visar på att Valön haft betydelse även under förhistorisk tid.

Nyckelvärden

- Det småskurna kulturlandskapet med ingående landskapselement.
- Den enhetliga bebyggelsen från decennierna kring sekelskiftet 1900.

- Fornlämningarna bl.a. i form av förhistoriska gravar och tomtningar.
- Småskalig fritidshusbebyggelse, respektfullt placerad i landskapet.

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

Ett fortsatt öppet och hävdad kulturlandskap, med bibehållna värdefulla landskapselement som exempelvis stengärdesgårdar, bebyggelse i traditionella lägen, och välbevarad äldre jordbruksanknuten bebyggelse.

En välbevarad äldre bebyggelse med bibehållen karaktär, så att den historia som bebyggelsen på Valön ska berätta fortsätter att vara närvarande och lätt avläsbar. De förändringar och tillägg som sker, görs varsamt och hänsynsfullt på den befintliga miljöns villkor, och med omsorg om både helhet och detaljer.

Rekommendationer

Bibehållet öppet landskap. Varsam och begränsad bebyggelseutveckling, med bibehållen bebyggelse- och landskapsbild.

- Ev. markingrepp eller exploatering ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig forn lämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.
- Landskapet bör hållas öppet för att behålla de kulturhistoriska värdena, vilket är viktigt för förståelsen av områdets framväxt och nuvarande karaktär.
- Kulturlandskapets värden bibehålls genom fortsatt landskapsvård med slåtter och bete som en del av naturreservatets skötsel.
- De äldre byggnaderna ska behålla sin karaktär, och löpande underhåll ska ske respektfullt och varsamt på ett sätt som tar tillvara ursprungliga detaljer.
- Ursprungliga snickerier, fönster och andra snickeridetaljer är en del av den karaktär som ska bibehållas, och kan inte bytas utan att karaktären påverkas och det kulturhistoriska värdet minskar.
- Eventuella förändringar av befintliga byggnader ska göras varsamt och inordnas vad gäller färg, form, material, placering och karaktär i det befintliga bebyggelsemönstret, bl. a. genom att ha traditionella om/tillbyggnadssätt som förebild. Lokala snickeritraditioner bör användas som förlaga när förändrade hus återställs.

- Vid förändringar och underhåll av hus från senare decennier som finns i den äldre miljön, bör detta ske varsamt utifrån byggnadens egen karaktär, och på ett sätt som inte dominerar över den känsliga kulturmiljön.
- Nyttillkommande bebyggelse är inte lämpligt inom miljön, eftersom det skulle påverka områdets kulturvärden och övergripande utmarkskaraktär.
- Eventuell tillkommande bebyggelse i eller i anslutning till kulturlandskapet måste anpassas till den äldre jordbruksbebyggelsen vad gäller form, färgsättning och materialval, och utformas och placeras på ett sätt som inte förtar upplevelsen av den äldre bebyggelsen. I terräng anpassas tillkommande bebyggelse lämpligen till naturlandskapet som helhet.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Förvanskningsförbud omfattar äldre värdefulla byggnader i miljön, men det finns även andra byggnader som inte omfattas.

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön (bostadshus såväl som sjöbodrar och andra ekonomibyggnader) är kulturhistoriskt värdefulla och omfattas av förvanskningsförbud enligt PBL 8 kap 13§.

Varsamhet gäller särskilt de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön.

- Alla ändringar på de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning främst mot kulturlandskapsbilden, men i delar också mot naturlandskapskapsbilden.

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, liksom landskapsbilden och naturvärdena, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär för nyttillkommande bebyggelse i odlingsmark och i anslutning till traditionell jordbruksbebyggelse att det traditionella bebyggelsemönstret är vägledande vad gäller placering i landskapet och generell byggnadsutformning, medan bebyggelse som tillkommer i omgivande terräng ges utformning som strävar att minska den visuella påverkan på miljön som helhet, och som därmed lämpligen anpassas till naturlandskapet som helhet.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglovsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.
- Bygglovsbefrielse för åtgärder som balkonger, takkupor, Attefallshus, altaner mm gäller inte inom miljön.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Naturreservat

- Området är beläget inom Valöns naturreservat som omfattas av särskilda föreskrifter och skötselplaner.

Referenser

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Framme, Gösta. 1999. *Jordrannsaking och skattläggning i Bohuslän 1662-1666*. Skrifter utgivna av Språk- och folkminnesinstitutet, Dialekt-, Ortnamns- och Folkminnesarkivet i Göteborg 4. Göteborg.

Gårdar i Göteborgs och Bohuslän del II. 2001. Hushållningssällskapet i Göteborgs och Bohuslän. Munkedal.

Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. *Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län. Bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövården*. Rapport 1995:21. Göteborg.

Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län IX. Ortnamnen i Orusts östra härad. Institutet för ortnamns- och dialektforskning vid Göteborgs högskola. Göteborg 1940.

Palm, David. 1963. *Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län VIII. Ortnamnen i Orusts västra härad*. Institutet för Ortnamns- och dialektforskning i Göteborg. Lund.

Infotavla på Valön

Digitala arkiv

Diplomatarium Norvegicum, band 16, sid. 141 - 142, brev nr. 139 samt band 16, sid. 302, brev nr. 276. via https://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html

Lantmäterimyndigheternas arkiv:

14-STA-31. Valön. Rågångsåtgärd 1694.

14-STA-58. Valön. Utredning 1812.

33. Vräland och Hoga

Den breda och flacka dalgången vid Vräland och Hoga innehåller en stor koncentration av fornlämningar. Tonvikten ligger på gravar och andra lämningar från järnåldern, men det finns även stenåldersboplatser och hällristningar. Odlingslandskapet är också rikt på spår från senare tider, som historiska by- och gårdstomter och jordbruksbebyggelse från tiden efter det laga skiftet.

Runstenen vid Nedre Hoga

Runstenen vid Nedre Hoga är en av Orusts mest kända fornlämningar. Runstenar är mycket ovanliga i Bohuslän och kommunens enda står alltså här. Den dateras till vikingatidens början (800-talet e.Kr.). Stenen är nästan tre meter hög och runraden står ristad på stenens ena kortsida. Dess ordalydelse är omtvistad. Stenen stod troligen ursprungligen på det närbelägna gravfältet, men har senare flyttats. Den restes på sin nuvarande position år 1862.

Gravar och gravfält

Miljön är rik på både ensamliggande gravar och gravfält. På bergens krön både öster och väster om dalgången hittar vi rösen och stensättningar som anlagts som gravar, troligen under bronsåldern. Mitt i dalgången på Vrälands marker, finns en hög och en stensättning anlagda på var sitt impediment i odlingsmarken. Dessa gravar stammar troligtvis från järnåldern. Gravarna i miljön har tidigare legat exponerade i landskapet, men flera av dem ligger numera i skogsmark.

Inom miljön finns flera gravfält från järnåldern. Gravfälten är belägna på åsryggar utmed dalgångssidan kring Nedre och Övre Hoga, med undantag för ett litet gravfält beläget vid Torps gamla tomt på den östra sidan av dalgången.

Ett av gravfälten ligger i nära anslutning till runstenen vid Nedre Hoga. Där finns 25 synliga gravar i form av högar och stensättningar. Ca 100 m därifrån finns ett gravfält med två domarringar och fem högar. En av högarna skadades i samband med en sandtäkt 1964 och ett 50-tal keramikskärvor samt benen efter en kremering hittades. Keramiken hör hemma i yngre järnålder, omkring 500 - 700 e.Kr.

Inget av gravfälten har undersökts arkeologiskt, men man kan anta att järnålderns bebyggelse inte låg långt från gravplatserna. Gravfälten har säkerligen använts under lång tid och runstenen tillsammans med en ovanlig triangulär stensättning på ett av de andra gravfälten visar att de varit i bruk även under vikingatiden.

Fornborgen på Borrefjäll

På ett berg i områdets södra del ligger fornborgen Borrefjäll. Åt flera väderstreck är borgplatån väl skyddad av höga klippbranter. Mot nord och nordost, där det är möjligt att ta sig upp, skyddas den av en totalt 80 m lång stenvall. Några mindre arkeologiska undersökningar har gjorts både innanför och strax utanför borgen under 1900-talet.

Resultaten visar att det funnits bebyggelse inne i borgen under forntiden. Fynd och dateringar pekar på att borgen varit i bruk både under yngre bronsålder och järnålder.

Kulturlandskapet och bebyggelsen

Vräländsslätten har varit bebyggd och brukad sedan förhistorisk tid. Det äldsta belägg för ortnamnet Hoga kommer från 1388. Namnet antas ha förhistoriska rötter eftersom det syftar just på gravhögarna som omger byn. Andra gårdar med medeltida belägg är Tyfta och Brattorp. Slätten har under lång tid varit åkermark med betesmarker utmed dalgångssidorna, där också bebyggelsen legat.

Dagens bebyggelselägen är ett resultat av det laga skiftet, då gårdsdelarnas ägor samlades i sammanhängande skiften. De nya ägo gränserna markerades med stengärdesgårdar, som i många fall finns kvar än idag. Bebyggelsen flyttades ut till de nya ägor. I vissa fall övergavs den äldsta by- eller gårdstomten med tiden. Exempel på detta hittar vi vid Tyfta, Brattorp, Torp och Övre Dale. Det gamla vägnätet som förband byarna med varandra i nord-sydlig riktning finns bevarat på båda sidor om dalgången.

Dagens bebyggelse är i huvudsak jordbruksanknuten. Kulturlandskapet domineras fortfarande av de öppna åkermarkerna, som främst brukas för slätter. Betesmarker finns också fortfarande, främst kring gravfälten vid Hoga och vid Torps gamla tomt och gravfält.

Under 1900-talet tillkom gårdsnära industrier utmed den östra sidan av dalgången. Ett exempel på detta är Vräländs mejeri, som byggdes 1938. Mejeriet ägdes av Lantbrukarnas Mjölcentral. Man tog så småningom emot mjölk från hela Orust, samt delar av Tjörn, Skaftö och Bokenäs. Det ledde till en om- och tillbyggnad av lokalen under åren 1951-1952. Mejeriet var igång fram till 1977, därefter har tegelbyggnaden bland annat hyst tillverkningsindustri. Anläggningen består av mejeri, mejeristbostad och garage.

Motivering

Välbevarad fornlämningsmiljö, med Hoga-stenen som en av de viktigare lämningarna, i ett karaktäristiskt öppet landskap med bebyggelse i traditionella lägen.

På Vräländsslätten finns ett stort antal fornlämningar från samtliga förhistoriska perioder, men i synnerhet utmärker sig fornlämningarna från järnåldern. Särskilt framträdande är runstenen och gravfälten kring Hoga, samt fornborgen på Borrefjäll. Runstenen är en av endast fem kända i Bohuslän, vilket gör den mycket ovanlig. Fornborgen är välbevarad och en av få som undersökts arkeologiskt i Bohuslän. Därför vet vi mer om fornborgens fyndmaterial och användningstid än vad som normalt är fallet.

Runstenen och gravfälten vid Nedre Hoga är besöksmål och hålls öppna genom bete. Gravfälten och deras läge i landskapet är därmed lätta att uppleva och förstå. Dessutom finns värdefulla obrutna siktlinjer mellan gravfältet och övriga Vräländsslätten. Sammanhangen i kulturlandskapet blir därigenom tydliga.

Fornlämningarna, ortnamnen, odlingslandskapet, de övergivna gårdstomterna och dagens bebyggelse lägen speglar en mycket lång brukandekontinuitet.

Kulturlandskapet är typiskt för slättlandskapen på Orust, med stora obrutna åkermarker i dalgångarna och med jordbruksbebyggelse i karaktäristiska lägen, ofta i mötet mellan höjdparter och odlingsmark. Odlingslandskapet är till stor del opåverkat av senare decenniers bebyggelseexpansion.

Mejeriet i Vräländ representerar 1900-talets verksamheter på landsbygden, som kom att bli av stor betydelse för lokalsamhället. Mejeribyggnaden har en tidstypisk exteriör och är en av få bevarade mejeribyggnader av denna typ.

Nyckelvärden

- Fornlämningsbilden i stort inom miljön.
- Runstenen vid Nedre Hoga
- Gravfälten vid Nedre Hoga, Övre Hoga och Torp
- Siktlinjerna från fornlämningarna kring Nedre Hoga och Borrefjäll ut mot slätten.
- Fornborgen Borrefjäll
- Det öppna odlingslandskapet med tillhörande jordbruksbebyggelse i typiska lägen.
- Byvägarna utmed båda dalgångssidorna.
- Helt eller delvis övergivna by- och gårdstomter i Tyfta, Hoga, Torp, Brattorp, Vräländ och Övre Dale.
- Betesmarker utmed dalgångssidorna och vid bergsimpediment.
- Vräländs mejeri

Långsiktig målbild för platsens kulturhistoriska värden

Det öppna landskapet är en förutsättning för bevarandet av landskapets kulturhistoriska värden och av de värdefulla siktlinjerna mellan fornlämningarna och bebyggelsen.

Runstenen och gravfälten i Nedre Hoga är relativt lättillgängliga besöksmål. Fortsatt skyltning och landskapsvård genom bete är en förutsättning för att fornlämningarna ska kunna upplevas och vara förståeliga i landskapet. Förståelsen för landskaps- och bebyggelseutvecklingen är också beroende av fortsatt skyltning och betesdrift.

Vräländs mejeri bevaras.

Rekommendationer

Fornlämningskoncentration som ska bevaras, liksom fornlämningarnas sammanhang i landskapet. Fortsatt öppet landskap. Varsam bebyggelseutveckling.

- Ev. markingrepp, exploatering eller förtätning ska inte inkräkta på fornlämningarna och deras omgivande kulturmiljö. Om sådana åtgärder trots allt blir aktuella ska de föregås av samråd med Länsstyrelsen, som beslutar om ev. antikvariska insatser.
- Den antikvariska bedömningen av lämningar i Kulturmiljöregistret kan vara inaktuell. Lämningar med beteckningen möjlig fornlämning eller övrig kulturhistorisk lämning kan kräva en aktualiserad antikvarisk bedömning i samband med ev. nybyggnationer eller markarbeten.
- Skogsbruket ska bedrivas så att inga skador uppkommer på fornlämningar eller kulturlandskapselement.
- Områdets jordbruksbetonade karaktär bör bevaras.
- Landskapet bör hållas öppet för att behålla de kulturhistoriska värdena, vilket är viktigt för förståelsen av områdets framväxt och nuvarande karaktär. Det är särskilt angeläget att bevara siktlinjerna och de rumsliga sammanhangen mellan fornlämningarna.
- Endast enstaka förtätning av byggelsen är möjlig.
- Eventuellt tillkommande bebyggelse bör inordna sig i det befintliga bebyggelsemönstret och placeras i traditionella lägen eller i anslutning till befintlig bebyggelse.
- Tillkommande bebyggelse bör harmoniera med den äldre jordbruksbebyggelsen vad gäller form, färgsättning och materialval.
- Vrälands mejeri bör hållas exteriört oförändrat.

Lagskydd

Miljön som helhet

- Miljön utvärderad som kulturhistoriskt värdefull miljö.

Bebyggelse

Varsamhet gäller särskilt de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön.

- Alla ändringar på de äldre värdefulla byggnader som finns i miljön ska utföras varsamt så att byggnadernas värden och kvaliteter tillvaratas, enligt PBL 8 kap 17§.

Anpassning med inriktning främst mot kulturlandskapsbilden, men i delar också mot naturlandskapsbilden.

- Alla ändringar och tillägg ska utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till platsens kulturvärden, liksom landskapsbilden och naturvärdena, enligt PBL 2 kap 6§. Det innebär för nytillkommande bebyggelse i odlingsmark och i anslutning till traditionell jordbruksbebyggelse att det traditionella bebyggelsemönstret är vägledande vad gäller placering i landskapet och generell byggnadsutformning, medan bebyggelse som tillkommer i omgivande terräng ges utformning som strävar att minska den visuella påverkan på miljön som helhet, och som därmed lämpligen anpassas till naturlandskapet som helhet.

Varsamt underhåll

- De äldre och kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna i miljön ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras, och hänsyn ska tas till såväl byggnadens som områdets kulturvärden, enligt PBL 8 kap 14§.

Bygglövsbefriade åtgärder

- Krav på anpassning, varsamhet, förbud mot förvanskning etc gäller även för sådana åtgärder som inte kräver bygglov.

Fornlämningar

- Alla fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. Kulturmiljölagen. Skyddet gäller själva fornlämningen och ett så stort område på marken eller sjöbotten som krävs för att bevara fornlämningen. Detta område benämns fornlämningsområde (2 kap KML 2§).
- Fornlämningar får inte skadas, täckas över eller på annat sätt påverkas utan tillstånd (2 kap. KML 6§). Kontakt med Länsstyrelsen måste tas innan alla åtgärder som berör fornlämningar.
- Länsstyrelsen kan ställa krav på att någon form av arkeologisk undersökning innan tillstånd lämnas till ingrepp i fornlämning. Kostnaden för denna betalas av den som vill genomföra ingreppet (2 kap. KML 11 - 14§).

Referenser

Bergman, Lena et.al. 2006. *Agrar småindustri i Västra Götaland. Översikt och prioritering av landsbygdens små industrier*. Forsviks industriminnen, uppdragsverksamheten. Rapport 2006:6.

Carlsson, Helene. 1994. *Orust Historia och miljö - Kulturmiljöprogram för Orust kommun*. Kulturhistoriska dokumentationer; 7. Uddevalla: Bohusläns museum.

Gårdar i Göteborgs och Bohuslän del II. Hushållningssällskapet i Göteborgs och Bohuslän. Munkedal 2001.

Johansson, Karl G et.al. 1994. De bohuslänska runinskrifterna. *Bohuslän årsbok 1994*. Bohusläns hembygdsförbund och Bohusläns museum. Uddevalla.

Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. *Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län. Bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövärden.* Rapport 1995:21. Göteborg 1995.

Svanesund du minns. Dokumentationsgruppen för bevarandet av Svanesunds historia. Stenungsund 2001.

Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län IX. Ortnamnen i Orusts östra härad. Institutet för ortnamns- och dialektforskning vid Göteborgs högskola. Göteborg 1940.

Handlingar i Bohusläns museums topografiska arkiv.

Lagstiftning och verktyg för hantering av kulturvärden

Den lagstiftning som framförallt hanterar kulturvärden är Kulturmiljölagen (KML), Miljöbalken (MB) och Plan- och bygglagen (PBL). Kulturvärden i form av fornlämningar och fornlämningsmiljöer hanteras framförallt med Kulturmiljölagen, medan kulturhistoriskt värdefull bebyggelse till allra övervägande del hanteras med Plan- och bygglagen. Dessa lagar har olika karaktär, och är bara delvis länkade till varandra.

- Miljöbalken är inriktad på god resurshushållning, dvs att vi inte överutnyttjar landets resurser. Kulturhistoriska värden är en av de resurser vi ska hantera på ett långsiktigt ansvarsfullt sätt.
- Plan- och bygglagen har en möjliggörande karaktär, det vill säga att tänkta projekt ska kunna genomföras, bara man tar vederbörlig hänsyn.
- Kulturmiljölagen är en skyddslagstiftning som utgår från att kulturvärdena ska lämnas oförändrade, och att särskilt tillstånd krävs för eventuell förändring.

Plan- och bygglagen innehåller hänvisningar till Miljöbalken, dvs ett beslut enligt PBL ska i princip också uppfylla Miljöbalkens krav. Kulturmiljölagen är däremot helt fristående. I vissa lägen kan man alltså behöva både ett beslut från Länsstyrelsen enligt KML, och ett kommunalt beslut enligt PBL.

Kulturmiljölagen (KML)

Kulturmiljölagen reglerar fornlämningar, byggnadsminnen, kyrkliga kulturminnen, ortnamn, och frågor om utförelse av kulturföremål.

Ansvaret för kulturmiljön delas av alla

Kulturmiljölagen tydliggör att ansvaret för kulturmiljön ligger hos oss alla, såväl enskilda privatpersoner som hos företag, organisationer och myndigheter.

KML 1 kap 1§

”Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön. Ansvar för kulturmiljön delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter ska visa hänsyn och akt-samhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete ska se till att skador på kulturmiljön undviks eller begränsas. Bestämmelserna i denna lag syftar till att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.”

Fornlämningar

Fornlämningar skyddas av Kulturmiljölagens andra kapitel. Här anges vad som är en fornlämning och vad som omfattas av lagskyddet. Skyddet gäller alla fornlämningar, även fornlämningar på sjö- eller havsbotten. Skyddet gäller också för och ett så stort område på marken, sjö- eller havsbotten som krävs för att bevara fornlämningen och ge den tillräckligt utrymme med hänsyn till dess art och betydelse. Det skyddade området kring en fornlämning kallas för fornlämningsområde.

KML 2 kap 6§

”Det är förbjudet att utan tillstånd enligt detta kapitel rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra eller skada en fornlämning.”

Länsstyrelsen är den myndighet som beslutar i ärenden som rör fornlämningar och fornlämningsområden.

En lämning måste uppfylla en rad olika kriterier för att betraktas som en fornlämning. Den måste vara en lämning efter människors verksamheter under forna tider, ha tillkommit genom äldre tiders bruk och vara varaktigt övergiven. Dessutom ska lämningen huvudsakligen antas ha tillkommit före år 1850.

Exempel på fornlämningar är förhistoriska gravar, stenåldersboplatser, ruiner efter kyrkor, hållristningar, hålvägar och mycket mer. En fornlämning kan bestå av flera delar. Ett gravfält kan exempelvis innehålla flera olika sorters gravar; domarringar, stensättningar, resta stenar, rösen med mera. Dessa kan ha tillkommit under lång tid och de kan sträcka sig över ett stort område.

Fornlämningar under vatten är exempelvis vrak, hamnanläggningar och fiskeanläggningar. För vrak gäller att de ska ha förlist före 1850. Tidsgränsen 1850 har inte alltid funnits, det är en förändring som kom när lagen reviderades 2014.

Lämningar som antas ha tillkommit 1850 eller senare har inte ett automatiskt skydd. De kan dock fornlämningsförklaras, om det finns särskilda skäl med hänsyn till dess kulturhistoriska värde.

Både kända fornlämningar och sedan tidigare okända fornlämningar omfattas av lagskyddet. De kända fornlämningarna finns registrerade i Riksantikvarieämbetets Kulturmiljöregister.

Övriga kulturhistoriska lämningar kallas de lämningar som inte uppfyller kraven för fornlämningar. De registreras ibland också i Kulturmiljöregistret. De har inte samma starka skydd som fornlämningar, men de berättar ändå om vår kulturhistoria. Det kan vara stenmurar, lämningar efter torp, kvarnar och sågar som tillkommit efter 1850, sentida militärhistoriska lämningar med mera.

Innebörden av lagskyddet för fornlämningar

Syftet med Kulturmiljölagen är att säkerställa fornlämningarnas långsiktiga bevarande. Vid nybyggnation eller anläggningsarbeten gäller därför grundregeln att fornlämningarna ska bevaras. Man ska alltså försöka att justera placering, utförande med mera så att man inte kommer i konflikt med fornlämningarna. Att det ändå ibland görs undantag innebär inte att man kan ha det som utgångspunkt i hanteringen.

- Skyddet innebär att det är förbjudet att bebygga, förändra, ta bort, gräva i, skada eller täcka över en fornlämning.
- Varje enskild fornlämning har ett skyddsområde, ett fornlämningsområde. Det har samma lagskydd som fornlämningen. Storleken beslutas av länsstyrelsen.
- Ingrepp i fornlämning samt dess skyddsområde kräver tillstånd från länsstyrelsen.
- Vissa övriga kulturhistoriska lämningar ses som fornlämningar efter 2014 års förändringar i Kulturmiljölagen. Därför behöver man ibland göra en aktualiserad antikvarisk bedömning av en lämning, till exempel i samband med samhällsplanering. Detta innebär att lämningen granskas och bedöms enligt nuvarande kriterier och praxis. Det är oftast lämningar från historisk tid, som kräver en aktualiserad antikvarisk bedömning, exempelvis torp, kvarnar och husgrunder. De kan bedömas som fornlämningar om det finns belägg för tillkomst före 1850.
- I Kulturmiljöregistret finns lämningar med benämningen ”Möjlig fornlämning”. Detta innebär att lämningen kräver vidare utredning för att se om den ska bedömas som fornlämning. Ibland räcker en aktualiserad antikvarisk bedömning, men ofta krävs en arkeologisk utredning för att få svar på om lämningen ska ses som en fornlämning.

Fornlämningar i samhällsplaneringen

Det är alltid fastighetsägare och/eller den som planerar att göra markingrepp inför exempelvis byggnation, muddring eller väg- eller hamnutbyggnader som har ansvaret att ta reda på om fornlämningar kan komma att beröras. Man måste känna till eventuella fornlämningar på platsen, så att de inte skadas av misstag av t. ex. markarbeten. Därför ska man redan i planeringsstadiet kontrollera om någon fornlämning kan komma att beröras. Om känd fornlämning berörs rekommenderas en alternativ placering av byggnationen. Också övriga markarbeten måste anpassas så att fornlämningen inte skadas.

- Om en fornlämning berörs av en planerad byggnation eller av något planerat markingrepp, ta alltså kontakt med Länsstyrelsen. Utan tillstånd från Länsstyrelsen får inga markingrepp göras i en fornlämning.
- Om andra markingrepp planeras i närheten av en känd fornlämning, eller på en plats det kan finnas någon ännu inte upptäckt fornlämning, är man också skyldig att kontakta Länsstyrelsen i god tid. Detta ska ske innan något arbete påbörjats.
- Information om kända fornlämningar söks i Riksantikvarieämbetets Kulturmiljöregister genom söktjänsten Fornsök.
- Mer om att bygga i närhet till fornlämningar finns i Riksantikvarieämbetets broschyr ”Bygga och Bevara”.
- Länsstyrelsens tillstånd krävs också för skogsavverkning, anläggande av stigar och parkeringsplatser och nedsättning av stolpar till skyltar inom fornlämning eller dess skyddsområde. Fråga gärna en antikvarie på Bohusläns museum, eller Länsstyrelsens kulturmiljöenhet, om vad som gäller.

Ingrepp i fornlämning och arkeologiska undersökningar

I första hand ska fornlämningar bevaras, men ibland är det nödvändigt att välja mellan att bevara eller att bebygga. I samband med större ingrepp som exempelvis vägbyggen, nya bostadsområden, förläggning av sjöledning och hamnutbyggnader, kan det vara svårt att helt undvika kontakt med fornlämningar. Länsstyrelsen gör då en avvägning mellan byggprojektets betydelse och fornlämningarnas bevarandevärde. Det är därför nödvändigt att i ett tidigt skede av planeringen ta reda på om kända och icke kända fornlämningar kan komma att beröras, och att ta tidig kontakt med Länsstyrelsen. Bohusläns museum kan också ge råd.

- Om en fornlämning trots allt ska tas bort kan Länsstyrelsen besluta att fornlämningen ska undersökas och dokumenteras, så att kunskapen om lämningen tas tillvara inför framtiden. Det är Länsstyrelsen som beslutar när en arkeologisk undersökning ska ske. En arkeologisk undersökning bekostas av fastighetsägaren/exploatören.
- Arkeologiska undersökningar genomförs oftast i flera steg. Anledningen till detta är att minimera ingreppen i fornlämningarna och ge bra kunskapsunderlag inför Länsstyrelsens fortsatta beslut. Undersökningarna kan omfatta hela eller delar av fornlämningar. En delundersökt fornlämning har kvar sitt lagskydd för hela fornlämningen eller för den del som inte är undersökt, beroende på undersökningens omfattning.
- En *arkeologisk utredning* beslutas av Länsstyrelsen och genomförs när ett större markområde ska exploateras. Utredningen syftar till att upptäcka tidigare okända fornlämningar. Detta är vanligt i samband med detaljplanering eller inför linjeprojekt som vägbyggen eller ledningsdragningar.
- En *arkeologisk förundersökning* innebär att man tar reda på fornlämningens utbredning och avgränsning. Ofta vill man också få en uppfattning om vilka typer av anläggningar och fynd som ingår, liksom fornlämningens datering.
- En *arkeologisk undersökning* innebär att fornlämningen undersöks och dokumenteras noggrant och fynd och prover samlas in. När undersökningen är avslutad är fornlämningen borttagen och har inte kvar sitt lagskydd.

Om ny fornlämning upptäcks

Även sedan tidigare okända fornlämningar är skyddade av Kulturmiljölagen.

Om tidigare okända fornlämningar upptäcks exempelvis i samband med en arkeologisk utredning inför exploatering, har de alltså samma skydd som redan kända fornlämningar, och påverkar därmed förutsättningarna för fortsatt planeringsarbete.

Om upptäckten sker under andra omständigheter, ta kontakt med Länsstyrelsens kulturmiljöenhet. Skicka in information vad det är som hittats, var lämningen hittats, med tydlig markering på en karta, samt kontaktuppgifter. En besiktning och bedömning av lämningen utförs. Om den bedöms uppfylla kriterierna för en fornlämning registreras den i Riksantikvarieämbetes Kulturmiljöregister.

Fornfynd

Fornfynd kallas föremål från äldre tider som saknar ägare när de hittas, som påträffas i eller vid en fornlämning och har samband med denna eller antas vara från tiden före 1850. Även dessa skyddas genom Kulturmiljölagen. Om man hittar ett fornfynd vänder man sig till Länsstyrelsen eller Bohusläns museum. Fynd på havsbotten kan också anmälas till Kustbevakningen.

Fynd i ädelmetall ska anmälas till Länsstyrelsen alternativt till en polismyndighet. Med ädelmetallfynd menas föremål som helt eller delvis består av guld, silver, koppar, brons eller annan legering med koppar. Fynd av två eller flera föremål, som antas ha nedlagts tillsammans ska också anmälas till Länsstyrelsen eller en polismyndighet.

Det är inte tillåtet att leta efter fornfynd i fornlämningar. Det är inte heller tillåtet att använda metallsökare, annat än med särskilt tillstånd från Länsstyrelsen.

Vård av fornlämningar

Klippa gräs, röja sly och ta ner enstaka träd och buskar på och invid fornlämningar är tillåtet, under förutsättning att markägarens ger sitt tillstånd. Det är däremot inte tillåtet att dra upp rötter, gräva bort stubbar, flytta stenar, jämna ut marken eller göra andra markingrepp utan tillstånd från Länsstyrelsen. Det kan vara bra att ta kontakt med Länsstyrelsen eller Bohusläns museum för rådgivning.

Byggnadsminnen och kyrkliga kulturminnen

Kulturmiljölagens tredje kapitel har bestämmelser om byggnadsminnen, och fjärde kapitlet om kyrkliga kulturminnen.

En byggnad liksom en park, trädgård eller annan anläggning av synnerligen högt kulturhistoriskt värde kan förklaras som byggnadsminne. Länsstyrelsen ansvarar för utredning och beslut om byggnadsminnesförklaring. Byggnadsminnen har individuellt anpassade skyddsföreskrifter. Totalt sett mycket få byggnader är förklarade som byggnadsminnen, och inga på Orust (nuläge 2020).

Alla kyrkor tillhöriga Svenska kyrkan, uppförda före 1940, har ett skydd för de kulturvärden som finns. Vissa kyrkor yngre än 1940 är också skyddade enligt ett särskilt beslut av Riksantikvarieämbetet. Skyddet omfattar även kyrkogårdarnas kulturvärden, och därmed i viss mån även byggnader på eller i direkt anslutning till kyrkogården.

Alla kyrkorna på Orust omfattas av detta skydd. Skyddet är generellt utformat, dvs. det finns inte särskilda föreskrifter för varje enskild kyrka. Frikyrkor omfattas inte.

För både byggnadsminnen och kyrkor gäller att inga ändringar eller ombyggnader får ske utan tillstånd från Länsstyrelsen. Vid tillståndsgivningen utses också en antikvarisk medverkande, som ska följa arbetena. Observera att Kulturmiljölagens regler för kyrkobyggnader och byggnadsminnen inte hänger samman med Plan och Bygglagens

regelverk. Om sakkunnig varsamhet utses för åtgärder i en kyrka, kan det vara lämpligt att den som är antikvarisk medverkande enligt KML för samma arbete kontaktas.

Statliga byggnadsminnen

Om statligt ägda byggnader förklaras som byggnadsminnen, liknar regelverket det som finns i KML, men det är Förordningen (2013:558) om statliga byggnadsminnen som gäller, och i stället för Länsstyrelsen är det Riksantikvarieämbetet som hanterar tillståndsfrågor.

På Orust är Måseskärs fyrplats förklarad som statligt byggnadsminne.

Ortnamn

I KML 1 kap. 4 § finns också bestämmelser om god ortnamnsed. Det innebär bl. a. att hävdvunna ortnamn inte ska ändras utan starka skäl, liksom att när man skapar nya namn ska beakta eventuell påverkan på hävdvunna namn.

Miljöbalken (MB)

Kulturvärden är ett allmänintresse

Miljöbalken innehåller specifika bestämmelser om riksintressen, kulturresevat, biotopskydd mm, men också generella bestämmelser om miljöhänsyn, vilket även omfattar kulturmiljön.

Kulturvärden är ett allmänt intresse som ska beaktas i en god hushållning med mark- och vattenområden och den övriga fysiska miljön, inklusive bebyggd miljö och landskapsbild:

MB 3 kap 6 §

”Mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras naturvärden eller kulturvärden eller med hänsyn till friluftslivet skall så långt möjligt skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön.”

Riksintressen

Enligt 3 o 4 kap MB ska områden som är av riksintresse för naturvärden, kulturmiljövärden eller friluftslivet skyddas mot påtaglig skada.

Riksantikvarieämbetet beslutar om vilka områden som är av riksintresse för kulturmiljövärden. Det är riksintressebeskrivningen med värdemotivering som ligger till grund för bedömningar om vad som skulle kunna orsaka en påtaglig skada. Även åtgärder utanför ett riksintresseområde kan påverka riksintresset och kan behöva beaktas.

Kulturresevat och naturresevat

Miljöbalkens 7 kap reglerar också bildandet av naturresevat och kulturresevat. I Västra Götaland finns endast 5 kulturresevat (2020), inget på Orust. Däremot flera naturresevat. Många av Bohuskustens naturresevat innehåller också kulturvärden, som exempelvis välbevarade kulturlandskap.

Plan- och bygglagen (PBL)

Precis som i Miljöbalken framgår det i PBL 2 kap 2§ att kulturvärden är allmänna intressen.

I PBL finns flera bestämmelser som syftar till att värna platsens kulturvärden. De gäller i allmänhet både för bygglovspliktiga och icke bygglovspliktiga åtgärder.

Relevanta lagrum återfinns i:

- 2 kap 3 § Planläggning ska ske med hänsyn till natur- och kulturvärden, miljö- och klimataspekter.
- 2 kap 6 § ("anpassningskravet") Vid planläggning, i ärenden om bygglov och vid åtgärder som inte kräver lov ska bebyggelse och byggnadsverk utformas och placeras på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till bl a kulturvärdena på platsen.
- 4 kap 16 § reglering av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i detaljplan.
- 8 kap 13 § ("förvanskningförbudet") förbud mot förvanskning av en byggnad eller bebyggelsemiljö som är särskilt värdefull.
- 8 kap 14 § underhåll ska göras varsamt så att byggnadsverkets kulturhistoriska värde bevaras.
- 8 kap 17 § ("varsamhetskravet") ändring av byggnad ska göras varsamt så att dess kulturhistoriska värden tas tillvara.

Översiktsplanering

I plan- och bygglagens tredje kapitel finns bestämmelser som rör översiktsplanering. Kulturvärden är ett av de allmänna intressen som ska tas tillvara. Det gäller de områden som är av riksintresse för kulturmiljövården, och de övriga områden som på grund av sina kulturvärden har betydelse från allmän synpunkt, i dagligt tal kulturmiljöer.

Detaljplanering

Genom bestämmelser i detaljplan finns möjligheter att stärka skyddet för områdes kulturvärden. Flera olika planbestämmelser kan fungera som verktyg.

- Genom begränsning av byggrätter och bestämmelser om placering och utformning av bebyggelse kan det säkerställas att hänsyn tas till befintliga värden vid ny bebyggelse.
- Genom begränsning av byggrätter kring befintlig bebyggelse, liksom bygghöjd, kan man säkerställa att oönskade volymförändringar sker, eller att små hus rivs för att ersättas av större.

- Särskilt värdefulla byggnader enligt 8 kap. 13 § kan ges skyddsbestämmelser (q-bestämmelser) som preciserar vilka delar eller egenskaper hos en byggnad inte får tas bort, ändras, eller ska underhållas på ett visst sätt.
- Genom varsamhetsbestämmelser enligt 8 kap. 17§ (k-bestämmelser) kan kommunen precisera vad varsamhetskravet innebär inom ett detaljplanerat område.
- Särskilt värdefulla byggnader och sådana som utgör en väsentlig del av ett särskilt värdefullt bebyggelseområde kan också beläggas med rivningsförbud.

I skrivande stund (2020) är på Orust en stor andel av de kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsemiljöerna skyddade med bevarandeariktade detaljplaner enligt PBL (Käringön, Mollösund, Nösund) eller äldre planer (Gullholmen, Härmanö).

Planerna för Käringön, Mollösund och Nösund har tagits fram med en tydlig inriktning på att möjliggöra rimliga förändringar genom att de lägger tonvikt på varsamhetskravet. Här finns också Miljö och byggnadsprogram kopplade till detaljplanerna. Sammantaget ger dessa planer mycket tydlig anvisning om att det är det befintliga bebyggelsemönstret och det traditionella sättet att utforma bebyggelsen som ska råda vid både förändringar och tillägg.

Planerna för Gullholmen och Härmanö är äldre och är utformade i förhållande till det som gällde före PBL, dvs. den då gällande Byggnadsstadgan 38§:

”Åt byggnads yttre skall givas sådan utformning och färg, som stads- eller landskapsbilden fordrar och som befinnes lämplig såväl för byggnaden i och för sig som för en god helhetsverkan.

Byggnad av större värde ur historisk, kulturhistorisk eller konstnärlig synpunkt må icke förvanskas vare sig genom arbeten å själva byggnaden eller genom bebyggelse i grannskapet.”

Detta motsvarar dagens anpassningskrav PBL 2 kap 6§ och förvanskningförbud PBL 8 kap 13§. Gullholmenplanen är striktare formulerad vad gäller möjlighet till fortsatt bebyggelseutveckling än Härmanöplanen.

Anpassningskrav, varsamhet och förvanskningförbud

Planläggning i form av översiktsplan och detaljplaner lägger grunden för hur kulturvärden ska hanteras. Anpassningskrav, varsamhetskrav och förvanskningförbud är sedan de viktigaste verktygen i den löpande hanteringen av kulturvärden.

Anpassning till platsens kulturvärden PBL 2 kap 6 §

”Vid planläggning, i ärenden om bygglov och vid åtgärder avseende byggnader som inte kräver lov enligt denna lag ska bebyggelse och byggnadsverk utformas och placeras på den avsedda marken på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till... stads-

och landskapsbilden, natur- och kulturvärdena på platsen och intresset av en god helhetsverkan.”

Detta anpassningskrav är grunden för att bedöma om ett nytillskott ”passar in” i en befintlig kulturmiljö. Det innebär att nya byggnader och byggnadsverk måste vara anpassade till den befintliga miljön med avseende på dess kulturvärden, genom att ha en ”lämplig utformning”. Det gäller även om- och tillbyggnader som får påverkan på omgivningen.

Precis vad som är ”lämpligt” beror på den omgivande kulturmiljöns egenskaper. Befinner man sig exempelvis inne i en välbevarad traditionell bebyggelsemiljö, så är det lämpligt att på något sätt anknyta till befintlig bebyggelses egenskaper. Befinner man sig däremot ute i en naturbetonad terräng, så kan det vara andra egenskaper som är lämpliga. I de rekommendationer som finns till de utvalda kulturmiljöerna på Orust finns en anvisning kring vad som är lämpligt på respektive plats.

Lämpligheten ska alltså avgöras i förhållande till de natur- och kulturvärden som platsen har.

Förbud mot förvanskning 8 kap 13 §

”En byggnad som är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt får inte förvanskas. Första stycket ska tillämpas också på

- 1. anläggningar som är bygglovspliktiga enligt föreskrifter som har meddelats med stöd av 16 kap. 7 §,*
- 2. tomter i de avseenden som omfattas av skyddsbestämmelser i en detaljplan eller i områdesbestämmelser,*
- 3. allmänna platser och*
- 4. bebyggelseområden”*

Detta är inte ett förbud mot förändring, utan ett krav på att byggnaden ska behålla sin karaktär. De egenskaper som gör byggnaden eller området särskilt värdefull är alltså skyddade. Den som vill genomföra en förändring måste när arbetena planeras och genomförs säkerställa att karaktären bibehålls. Denna karaktär kan bestå såväl av helhetsutseende, volym och byggnadsstil, som viktiga detaljer, vilka tillsammans bygger upp den specifika karaktären.

Förvanskning kan anses inträffa om exempelvis en väsentlig egenskap går helt förlorad, om åtgärden inte är väl anpassad till husets (eller områdets) karaktär, eller om den går ut över (påverkar negativt) byggnadens (eller områdets) särart.

För att kunna bedöma om karaktären påverkas eller ej vid bygglovgivning, räcker ibland inte enkla ritningar i skala 1:100, utan det kan krävas komplettering i form av foton, detaljritningar etc. för att tydliggöra effekten av en förändring.

I princip är alla de äldre hus som ingår i och är en del av motivet för kulturmiljöerna att betrakta som särskilt värdefulla, liksom även vissa yngre.

Det gäller även för sammanhängande bebyggelseområden som bedömts som särskilt värdefulla, vilket innebär att andra byggnadsverk än byggnader (t ex en altan) inte heller får förvanska miljöns karaktär. Vilka dessa miljöer är framgår av respektive miljöbeskrivning.

Förvanskningförbudet gäller oavsett om ändringen är bygglovs- eller anmälningspliktig eller inte.

Varsamhet PBL 8 kap 17 §

”Ändring av en byggnad och flyttning av en byggnad ska utföras varsamt så att man tar hänsyn till byggnadens karaktärsdrag och tar till vara byggnadens tekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden.”

Varsamhetskravet omfattar alla byggnader, men är särskilt viktigt att iaktta i de utpekade kulturmiljöerna.

Ändring av en byggnad ska alltid utföras varsamt, så att man tillvaratar byggnadens värden och kvaliteter. Hänsyn ska tas till byggnadens karaktärsdrag och ta tillvara dess tekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden.

Det gäller oavsett om en åtgärd är bygglovs- eller anmälningspliktig eller inte.

Underhåll och varsamhet PBL 8 kap 14 §

”Ett byggnadsverk ska hållas i vårdat skick och underhållas så att dess utformning och de tekniska egenskaper som avses i 4 § i huvudsak bevaras. Underhållet ska anpassas till omgivningens karaktär och byggnadsverkets värde från historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt. Om byggnadsverket är särskilt värdefullt från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt, ska det underhållas så att de särskilda värdena bevaras.”

Varsamhetskravet gäller som synes även vid underhåll, och ska även anpassas till omgivningens karaktär.

Rivningslov PBL 9 kap 34 §

”Rivningslov ska ges för en åtgärd som avser en byggnad eller byggnadsdel som inte

- 1. omfattas av rivningsförbud i detaljplan eller områdesbestämmelser, eller*
- 2. bör bevaras på grund av byggnadens eller bebyggelsens historiska, kulturhistoriska, miljömässiga eller konstnärliga värde.”*

Inom detaljplanelagt område krävs rivningslov för att riva hela eller delar av byggnader. Rivningslov kan nekas med hänvisning till kulturhistoriskt värde enligt punkt 2 ovan, även om byggnaden inte är belagd med rivningslov i detaljplan. Merparten äldre

byggnader inom de bevarandeariktade detaljplanerna på Orust har sådana kulturhistoriska värden som avses i punkt 2. Byggnadens värde kan vara både dess egenvärde och dess värde som del i miljön.

En ansökan om rivningslov ska enbart prövas mot dessa två förutsättningar. Den ska exempelvis inte prövas mot varsamhetskraven eller förvanskingsförbudet.

Vid rivningsärenden i kulturmiljöer (och i vissa andra fall) är det viktigt att både en antikvarisk och en oberoende teknisk förundersökning görs, den senare för att klargöra precis hur skadad byggnaden faktiskt är. I detta sammanhang ska påpekas att många äldre hus går att reparera även efter relativt påtagliga skador, och att det är relativt sällsynt att hela byggnaden är i så dåligt skick att rivning bör vara förstahandsalternativ.

Utanför detaljplanelagt område krävs inte rivningslov, däremot en rivningsanmälan.

Bygglovsbefrielse

Bygglovsbefrielse har införts för vissa åtgärder på en- och tvåbostadshus. Bygglovsbefrielsen gäller dock inte om byggnaden eller bebyggelseområdet är särskilt värdefullt enligt 8 kap. 13 §. Detta är dock ett område där regelverket har förändrats flera gånger under senare år, och det är viktigt att hålla sig uppdaterad inom detta område.

Tomter, staket och plank, altaner

Huruvida bygglov krävs för olika anordningar på tomten beror på flera faktorer. Men gemensamt för både bygglovspliktiga och bygglovsbefriade åtgärder som kan klassas som byggnadsverk är att anpassningskravet i PBL 2 kap 6§ och förvanskingsförbudet i förhållande till omgivande miljö i PBL 8 kap 13§ gäller.

Det handlar såväl om detaljutformningen, dvs. den estetiska gestaltningen, som om storleken och den effekt anordningen får på omgivningen.

Vid nybyggnation gäller också att en tomt som ska bebyggas ska ordnas på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till stads- eller landskapsbilden och till natur- och kulturvärdena på platsen (PBL 8 kap 9 §).

Yngre hus i de äldre miljöerna

Orusts kulturmiljöer domineras av traditionellt uppförd bebyggelse. I dessa äldre bevarandevärda miljöer finns också yngre byggnader, som inte är uppförda på traditionellt sätt, och som har ett utseende som därmed avviker från majoriteten av den omgivande bebyggelsen. Ibland har de ett direkt och starkt samband med den historia som kulturmiljön ska spegla, ibland är sambandet inte så starkt. För sådana hus gäller att de ska bedömas utifrån sina egna kvaliteter och tidskaraktär, samt utifrån vilken miljöpåverkan en förändring får. Det är anpassningskravet och förbudet mot förvanskning av bebyggelsemiljön som blir de primära bedömningsfrågorna, i och med att det är påver-

kan på miljön som helhet som i de flesta sådana fall är det viktigaste. Varsamhetskravet gäller, och om (individuellt) förvanskningsförbud ska vara tillämpligt får bedömas från fall till fall.

Kulturmiljöer och PBL

Begreppet ”kulturmiljö” i betydelsen kommunalt utvärderat område av kulturhistoriskt värde är inte uttryckligen reglerat i PBL.

Men vid alla beslut enligt plan- och bygglagen ska även bestämmelserna i Miljöbalkens tredje och fjärde kapitel (hushållningsbestämmelserna) tillämpas, vilka även omfattar kulturvärden.

Om beslut om bygglov tas inom en gällande detaljplan, så anses den grundläggande frågan om hänsyn till kulturvärden beaktad i och med detaljplanens framtagande (förutsatt att planen är någorlunda aktuell). Utanför detaljplan måste däremot hushållningsbestämmelserna beaktas (utredas) i varje bygglov.

Inom de utvärderade kulturmiljöerna, kommunala eller av riksintresse, och där detaljplan saknas, kan kulturvärdena anses utredda, som stöd för beslut. Här finns också riktlinjer som visar hur man lämpligen tillvaratar de kulturhistoriska värdena. Man behöver alltså inte utreda i varje bygglov om det finns kulturvärden att beakta, det är redan klarlagt. Ytterligare stöd för detta blir det när kulturmiljöerna ingår i den kommunala översiktsplanen.

Kulturvärden ska även beaktas på andra platser, där de är uppenbara och möjliga att styrka. Man kan då behöva ta fram ett beslutsunderlag, mer eller mindre omfattande beroende, som vilka värden som finns och hur de bör beaktas.

Övriga verktyg till stöd för kulturmiljöarbetet

Miljökonsekvensbeskrivningar

Om riksintressen riskerar att påverkas negativt, kan Länsstyrelsen kräva att en miljökonsekvensbeskrivning ska göras. Den kan omfatta en stor bredd av aspekter, eller enbart kulturmiljökonsekvenser, beroende på vilken fråga som är aktuell.

Antikvarisk/Kulturhistorisk konsekvensanalys

Även om inte ett formellt krav på miljökonsekvensbeskrivning finns, kan det vara lämpligt att göra en konsekvensanalys av påverkan på kulturmiljön om ett större byggnadsföretag eller annan åtgärd planeras i eller i anslutning till en kulturmiljö, för att säkerställa att miljön bibehåller sina kvalitéer.

Det finns inga formella regler som styr hur en konsekvensanalys görs, men det måste finnas ett förslag som man kan utreda konsekvenserna av. Är man fortfarande i ett tidigt skede av processen, innan något förslag finns att ta ställning till, blir det i stället fråga om en kulturhistorisk utredning.

Kulturhistorisk utredning, förstudie, förundersökning

Kulturhistorisk utredning är ett relativt brett begrepp för utredningar man låter göra inför en förändring eller annan frågeställning. Det kan handla om förekomst av fornlämningar inom ett område, i ett tidigt skede (dvs. innan Länsstyrelsen kopplas in och fattar beslut om arkeologisk utredning), det kan handla om att precisera de kulturhistoriska värdena inom ett område, innan något färdigt förslag finns, eller annan frågeställning som behöver belysas.

Det finns uppenbara likheter mellan utredningar och konsekvensanalyser. Men en utredning kan göras tidigare i processen, och med bredare frågeställning, medan en konsekvensanalys förutsätter att det finns ett konkret förslag att analysera.

Antikvarisk förundersökning

En särskild form av kulturhistorisk undersökning är Antikvarisk förundersökning, kopplad till bygglovssituationer, enligt BBR 2:311:

BBR 2:311

”Ändringsarbeten bör föregås av en förundersökning där såväl byggnadens kulturvärden och övriga kvaliteter som brister tydliggörs. Förundersökningen bör göras så tidigt att dess resultat kan ligga till grund för den efterföljande projekteringen. Omfattningen av förundersökningen bör anpassas till åtgärdens omfattning och objektets art.”

Förundersökningen kan ha två syften: Dels för att utreda frågor inför bygglovsbeslutet, dels för att vara ett referensmaterial på byggnadens utseende innan arbetena startar. Det går inte att följa upp kulturvärden i en kontrollplan (se nedan) om inte utseende före åtgärder finns dokumenterat.

Mer detaljerade bygglovsansökningar.

Vid prövning av om en åtgärd medför en förvanskning bör det klargöras om åtgärden förändrar byggnadens karaktärsdrag eller skadar någon av de egenskaper som ligger till grund för byggnadens eller områdets kulturvärden. Det kan innebära att man behöver mer detaljerat underlag än normalt för att kunna göra en bedömning. Det kan vara att det bifogas fotografier, ritningar i större skala på delar av huset eller på detaljer. Ytterligare beskrivningar kan också behövas. Ritningar i skala 1:100 räcker inte alltid för att kunna avgöra frågor om förvanskning eller varsamhet.

Uppföljning vid samråd och med kontrollplan.

Att följa upp kulturvärdena i en kontrollplan är fullt möjligt. Det har dock tillämpats mycket sparsamt utanför storstadsområdena. Om så sker ska man se till att lämpliga

antikvariska kontrollpunkter förs in i kontrollplanen, liksom att frågan bevakas vid de samråd som hålls.

PBL 10 kap 7 §

”Kontrollplanen ska vara anpassad till omständigheterna i det enskilda fallet och ha den utformning och detaljeringsgrad som behövs för att på ett ändamålsenligt sätt säkerställa att

- 1. alla väsentliga krav som avses i 8 kap. 4 § uppfylls,*
- 2. förbudet mot förvanskning enligt 8 kap. 13 § följs, och*
- 3. kraven på varsamhet enligt 8 kap. 17 och 18 §§ uppfylls.”*

För att kunna följa upp kulturvärden i byggprocessen krävs att det finns en dokumentation på utseende och karaktärsegenskaper före förändringen. Det kan ske genom antikvarisk förundersökning, men i mer okomplicerade fall så kan detta säkerställas genom att det på annat sätt finns en fullgod dokumentation i bygglovshandlingarna.

Endast ritningar i skala 1:100 är inte fullgod dokumentation, det krävs mer detaljerade handlingar, t ex foto och detaljritningar, och eventuellt beskrivning i text.

Fullt utbyggt ägnar sig detta bäst vid mer komplexa ombyggnadssituationer. I de enklare situationer som är mer vanliga, där t ex ett enbostadshus får en mindre tillbyggnad som en takkupa eller balkong, avgörs de flesta varsamhets- och förvanskningsfrågor i bygglovsskedet, men det kan vara ett sätt att säkerställa att genomförandet stämmer med intentionerna.

I skrivande stund (vår 2020) skall sägas att systemet med egenkontroll och kontrollplan har utretts med syfte att åstadkomma förenklingar och förbättringar, och detaljer i ovanstående kan komma att förändras.

Det ska påpekas att det också kan krävas bygganmälan vid underhåll, om bebyggelsen har någon form av uttalade skyddsbestämmelser i detaljplan, enligt Plan- och Byggförordningen 6 kap 5§ 7 mom:

”För åtgärder som inte kräver lov krävs det en anmälan vid... underhåll av ett sådant byggnadsverk med särskilt bevarandevärde som omfattas av skyddsbestämmelser som har beslutats med stöd av 4 kap. 16 § eller 42 § andra stycket plan- och bygglagen eller motsvarande äldre föreskrifter. ”

Tekniska och Administrativa uppgifter

Bohusläns museum dnr:

18/0030

Län:

Västra Götalands län

Kommun:

Orust

Socken:

Torp, Myckleby, Långelanda, Röra, Stala, Tegneby, Morlanda, Mollösund, Gullholmen och Kåringön.

Uppdragsgivare:

Orust kommun, sektor Miljö och Bygg och Samhällsutveckling

Genomförandetid:

Februari 2019 - september 2020

Projektansvarig:

Tomas Brandt

Projektmedarbetare:

Cecilia Wingård, Linnea Nordell, Tomas Brandt

Referensgrupp:

För Orust kommun: Linn Hermansson, Rickard Karlsson, Simon Sällström

För Bohusläns museum: Cecilia Wingård, Linnea Nordell, Marika Russberg, Tomas Brandt